

ศาลเจ้าสังฆิเตน

959.372
อ615ศ

ขอสงวนลิขสิทธิ์บางแห่ง

พระบาทสมเด็จพระปรมาธิบดินทร์ศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
(สมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า)

ความนำของผู้รวบรวม

รายงานการพิจารณาคดี “พระยอดเมืองขวาง”
นี้ ข้าพเจ้าได้รวบรวมไว้แต่เมื่อสมัย ร.ศ. ๑๓๒ เป็นต้น
มา และตั้งใจอยู่เสมอที่จะจัดพิมพ์หนังสือจำหน่าย
ในวาระอันควร เพื่อให้พี่น้องชาวไทยทั้งหลายได้ทราบ
ถึงเหตุการณ์อันแท้จริง ที่ไทยเราได้รับความชมชื่นใจ
ตลอดมา.

แต่บัดนี้โอกาสอันนี้ได้มาถึงแล้ว จึงได้จัดพิมพ์ “คำด
รับสั่งพิเศษ” กับ “คำดพระดม” ขึ้น ต่อมาเห็นว่าควร
จะมีคนเหตุที่ไทยกับฝรั่งคดี “วิวาทท่มเถียงกันด้วยเรื่อง
ดินแดนฝั่งซ้ายแห่งดำนำโขง เมื่อร.ศ. ๑๓๒ ข้าพเจ้าจึง
ได้พยายามรวบรวมเพิ่มเติมขึ้นอีก การพิมพ์จึงได้ถ่า
เข้าไปบ้าง แต่ด้วยเจตนาที่จะให้หนังสือนี้มคณภาพตั้งขึ้น
ข้าพเจ้ายินดีที่จะรับคำตำหนิจากท่านในการพิมพ์ถ่าช้า ด
กว่าที่จะได้รับคำตำหนิในคุณค่าของหนังสือเล่มนี้.

อาชีวะวิทยาลัย

ถนนเข้าด้าร พระนคร.

วันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๓.

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

ภาคต้น

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

บทนำ

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ไทยกับฝรั่งเศส
เกิดวิวาทกัน ด้วยเรื่องแผ่นดินฝั่งซ้ายแห่งลำ
แม่น้ำโขง และไทยต้องเสียดินแดนฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขง
ไปทั้งหมดแก่ฝรั่งเศส ซึ่งจริงเหตุนี้ทำให้เกิดขึ้นใน
ร.ศ. ๑๑๒ ไม่ เกิดมาก่อนหลายปีแล้ว แต่เพิ่งมาเสียดิน
แดนเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ เท่านั้นเอง.

เดิมทีที่ไทยเราต้องเสียดินแดนไปนั้น มีข้อความ
ปรากฏว่า ตั้งแต่อังกฤษทำสงครามได้เมืองพม่ามาอยู่
ทั้งหมด และฝรั่งเศสได้เขมรและญวนทั้งหมดแล้ว ไทย
กับอังกฤษและฝรั่งเศส หาได้กำหนดเขตแดนว่า ของ
ใครมีเพียงไหนแค่ไหนไม่ เพราะไทยมีภูมิกังวลอยู่ด้วย
ธุระจะจัดการ ระเบียบ การปกครองภายในใหม่อย่าง
ยุ่งกับการปราบผู้ร้ายภายในอย่างหนึ่ง ปราบโจรจีนฮ่อ
อีกอย่างหนึ่งด้วย ข้างฝ่ายฝรั่งเศสก็ต้องปราบรบ ญวน

๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

และเขมร ทั้งต้องปราบจีนฮ่อด้วยเหมือนกัน ใน
ขณะเมื่อต่างฝ่ายต่างปราบจีนฮ่อนั้น ฝรั่งเศสก็เกรงว่า
กองทัพไทยกับกองทัพฝรั่งเศส จะไปพบกันและปะทะ
กันขึ้น ฝรั่งเศสได้ส่งทูตทหารมาประจำกองทัพไทย
และข้างฝ่ายกองทัพไทย ก็ส่งทูตทหารคนหนึ่งไปประจำ
กองทัพฝรั่งเศสเหมือนกัน.

เรื่องดินแดนสิบสองจุไทย

ดินแดนสิบสองจุไทย ซึ่งตั้งอยู่ทางตะวันออกเฉียง
เหนือ ของ เมือง หลวง พระบาง และติดต่อกับเมือง
ฮ่านอย ซึ่งอยู่ในความบารงของฝรั่งเศสนั้น มี
เมืองสำคัญอยู่เมืองหนึ่ง เมืองนั้นชื่อเมืองไต ชาว
พื้นเมืองไตหรือในสิบสองจุไทยนี้ ไม่ใช่คนชาติอื่น เป็น
คนชาติเดียวกับกับเราอาศัยอยู่เอง แต่ไทยพวกนั้นเรียก
ตัวเองว่า ไทยชาวบั้ง ญไทยบั้ง ไทยไตบั้ง ไทย
น้อยบั้ง เมื่อครั้งเจ้าพระยาสุรศักดิ์ (เจิม แสงชูโต)

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๓

เป็นเจ้าหมื่นไวยวรนาถ ขึ้นไปปราบฮ่อคราวแรก ที่
ได้มาปล้นทำร้ายอาณาเขตแห่งหลวงพระบางนั้น ได้
ขึ้นไปถึงเมืองแกง ได้ไปปะทะกันชนกับกองทัพเมืองไถ
ที่เมืองแกง กองทัพไทยได้เกลี้ยกล่อมลูกเจ้าเมืองไถ
ชื่อ คำสาม ๑ คำดำ ๑ และบางเบียน ๑ รวม ๓ คน
มาได้ และคุมตัวลงมาส่งยังกรุงเทพ ฯ แต่ก็ได้
ทำโทษอย่างหนักโทษกรรมดา คือเป็นทาสของพระเจ้ายศ
เจียมมากกว่า ผู้แทนทูตฝรั่งเศสได้เอาใจใส่ต่อลูกเจ้า
เมืองไถ และพรรคพวกที่ไทยได้นำมาน้อย คือเหมือน
เป็นอิสระไปหาญาติกันได้ ไทยไม่ห้ามปราม ตาม
รายงานผู้แทนทูตอังกฤษที่กรุงเทพ ฯ ถึงเสนาบดีต่าง
ประเทศของเขาว่า เมืองไถนี้ข้างไทยถือว่าเป็นของไทย
จีนก็เป็นของจีน และฝรั่งเศสถือว่าเป็นของฝรั่งเศส
จึงเริ่มต้นทู่เถียงกันตงแต่นั้นเป็นต้นมา.

ตอนตั้งข้าหลวงสำรวจดินแดน

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนก่อนว่า ตั้งแต่อังกฤษได้พม่าและมอญ ฝรั่งเศสได้เขมรและญวนหมดแล้วยังหาได้กำหนดแบ่งปันเขตแดนในระหว่างไทยอังกฤษและฝรั่งเศส ว่าของใครมีแน่นอนเพียงใดไม่ ฝรั่งเศสจึงหันหน้าไปปรึกษาอังกฤษว่าจะยกประเทศสยามให้เป็นประเทศกลาง คือประเทศกั้นชนระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส กล่าวคือจะให้ตั้งเป็นเอกราชโดยสมบูรณ์ แต่ต้องจัดให้มีอาณาเขตคามี่เพียงไหนแน่นอน ในระหว่างไทยฝรั่งเศสและอังกฤษเสียก่อนด้วย อังกฤษได้เห็นชอบด้วยความเห็นชอบนี้ จึงได้ปรึกษากับกษัตริย์อังกฤษว่า ฝ่ายไทยเรามีอาณาเขตคามี่เพียงใดแน่ แต่ไทยเราก็กินได้จะให้ความแน่นอนลงไปได้ว่า มีแค่ไหนแน่ๆ ไม่ตกตงไทยอังกฤษฝรั่งเศสจึงได้ปรึกษากันตั้งข้าหลวงแผนที่สำรวจภูมิประเทศชนในครั้งนั้น ไทยกับอังกฤษได้ตกลงทำแผนที่กันไว้โดยเรียบร้อย ตั้งแต่ต้นจนปลายมัก

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๗

แล้ว ก็ไม่เป็นที่ตกลงกันได้ เพราะฝรั่งเห็นว่าไทย
ถูกถ้าอาณาเขตคณวนและเขมรว่าไป.

ตอนไทย

จัดการปกครอง

ในระหว่างร.ศ. ๑๐๙-๑๑๐ น ไทยได้เริ่มรู้สึกตัวแล้ว
ว่าเขตแดนทางทิศตะวันออกระหว่างไทยกับฝรั่งเส้นนี้ คง
จะเกิดโต้แย้งทุ่มเถียงกันขึ้นเป็นแน่ โดยมีอาการปรากฏ
หลายอย่าง คือฝรั่งเค้ามักจะส่งคนชาติฝรั่งเค้าเข้ามาใน
เขตแดนนั้นเอง ๆ โดยเข้ามากระเบิดแก่งดินในลำแม่น้ำโขง
บ้าง มาค้าขายบ้าง มาหาเจ้านครจำปาศักดิ์บ้าง
บางทีมีฝรั่งเค้าและญวนเข้ามายังเมืองหน้าด่าน ซึ่งไทย
ได้รักษาไว้ แล้วบังคับบัญชาให้ข้าหลวงรักษาเมืองหน้า
ด่านของเราทำถนนหนทาง ข้าหลวงรักษาเมืองฝ่ายไทย
ได้ ไต่ตอบ ให้กลับออกไปหลายครั้งหลายครา.

๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เพราะฉะนั้นในร.ศ. ๑๐๘-๑๑๐ จึงโปรดเกล้า ฯ

ให้รวมหัวเมืองเป็นภาค ๆ เช่นภาคพายัพ และภาคอุดร ภาคอีสาน และภาคฝั่งซ้ายลำน้ำโขงเป็นต้น เมื่อครั้ง ร.ศ. ๑๐๘ ได้แบ่งครั้ง ๑ แล้ว แต่ยังไม่สำเร็จกันนัก ร.ศ. ๑๑๐ จึงได้แบ่งใหม่จัดให้พระบรมวงศ์ญาณวงศ์ ข้าราชการ เป็นข้าหลวงใหญ่ประจำเมืองหลายพระองค์หลายท่าน ไป ประจำตั้งจะกล่าวเฉพาะ แต่ที่สำคัญดังนี้.

๑. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมเมืองนครจำปาศักดิ์ ๓ เมืองเชียงแตง ๓ เมืองแสนปาง ๓ เมืองดันทน ๓ เมืองดาดวัน ๓ เมืองอัตปือ ๓ เมืองคำทองใหญ่ ๓ เมืองรัตนทร์ ๓ เมืองดงชะ ๓ เมืองขุขันธ์ ๓ เมืองเดชอุดม ๓ เมืองศรีสะเกษ ๓ เมืองอุษา ๓ เมืองยโสธร ๓ เมืองเขมราฐ ๓ เมืองกมตาไครย ๓ เมืองกาฬสินธุ์ ๓ เมืองภูพานช้าง ๓ เมืองสุวรรณภูมิ ๓ เมืองร้อยเอ็ด ๓ เมืองมหาสารคาม ๓ เมืองใหญ่ ๒๓ เมืองเล็ก ๔๓ เรียกในเวลานั้นว่า ภาคลาวท้าว และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้านองยาเธอ กรมหลวง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๕

พิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่ มีข้าหลวงรอง และ
ข้าหลวงประจำเมืองอีกตามสมควร.

๒. ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้รวมเมืองหนอง
คาย ๑ เมืองเชียงขวาง ๑ (ฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขง) ๑
เมืองบริคัณฑ์คม ๑ เมืองโพธิ์ไธย ๑ เมืองนคร
พนม ๑ เมืองท่าอุเทน ๑ เมืองไชยบุรี ๑ เมืองดง
นคร ๑ เมืองมุกดาหาร ๑ เมืองขอนแก่น ๑ เมือง
ห่มศักดิ์ ๑ รวมเมืองใหญ่ ๑๓ เมือง เมืองเล็ก ๓๖ เมือง
เรียกในครั้งนั้นว่า ภาคลาวพวน และทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าองค์ยาเธอ กรมหลวงประจักษ์
ศิลปาคม ครองเป็นกรมหมื่นฯ เป็นข้าหลวงใหญ่ มี
ข้าหลวงรอง กับข้าหลวงประจำเมืองอีกตามสมควร.

๓. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมเมืองนคร
เชียงใหม่ ๑ นครลำปาง ๑ นครลำพูน ๑ เมืองน่าน ๑
เมืองแพร่ ๑ เมืองเก็น ๑ และเมืองชน หัดเมืองเหต่าน
เรียกในครั้งนั้นว่า ภาคลาวเฉียง ให้มีข้าหลวงใหญ่
๑ คน ไม่ปรากฏนาม เข้าใจว่าคงเป็นพระยาไกรโกษา

๑๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

(เทศ ภูมิรัตน).

๔. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมเมืองหลวงพระบางราชธานี ๑ พวกสิบสองปันนา ๑ พวกสิบสองจุไทย ๑ หัวพันทั้งห้า ๑ หัวพันทั้งหก ๑ หัวเมืองชั้นในพระราชอาณาเขตต์ รวมเรียกในเวลานั้นว่า ภาคลาวพุงขาว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงใหญ่ประจำภาคนั้น แต่กรมหลวงสรรพสิทธิฯ หาได้เสด็จไปไม่ คงเสด็จประจำเป็นข้าหลวงใหญ่อยู่ณะเมืองนครราชสีมา เพื่อพิจารณาคดีโจรผู้ร้ายชุกชุม และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์ (เจิม แสงชูโต) ครองเป็นพระยาสุรศักดิ์ตรวจจับโจรผู้ร้าย ถวายกรมหลวงสรรพสิทธิฯ ทรงตัดสิน ภาคหลวงพระบางหรือที่เรียกว่า “ลาวพุงขาว” ในครั้งนั้น คงมีแต่พระยาฤทธิรงค์ธเนศ (ศุขชูโต) เป็นข้าหลวงใหญ่อยู่ไปพดุงก่อน ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาฤทธิรงค์ธเนศกลับกรุงเทพ ฯ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๑

วิชชุศักดิ์ (เซย กัตยานมิตร) ครั้งเป็นพระยาศรีสุริย
ราชวรานุวัตร ข้าหลวงเมืองพิชัย ไปเป็นข้าหลวง
ใหญ่ลาวพองขาวประจำหลวงพระบาง แต่ร.ศ. ๑๓๓ จน
กระทั่งยกแผ่นดินฝั่งซ้ายให้แก่ฝรั่งเศส.

ดินแดนรายวิวาทครั้งแรก

ตามรายงานของอัครราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพฯ
ถึงเลขาธิการกระทรวงต่างประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ ๖
มกราคม ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) ได้เสนอกิจการ
ของข้าหลวงบกบนเขตแดนของฝรั่งเศสและสยาม ซึ่ง
มองดีเออร์ปาวีเป็นหัวหน้า จะได้ทำการร่วมกันในเดือน
สิงหาคม ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๓) มีใจความดังนี้.

มองดีเออร์ปาวี หัวหน้าข้าหลวงฝรั่งเศสผู้ยัง
มีตำแหน่งเป็นกงสุล ประจำเมืองหลวงพระบางอยู่ ด้วยนั้น
ได้เสนอขอขึ้นเป็นกงสุลที่ ๒ (เชกกันต์กงสุล) โดยความ
ชอบที่ได้เป็นผู้ทำการสำรวจภูมิประเทศของ ตำบล ต่าง ๆ

๑๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ในชนบทพรมแดนประเทศตังเกี๋ยและอินโดจีน ซึ่งเป็นดินแดนที่ยังไม่มีใครค่อยทราบกัน และมองดีเออร์ปาวัว ได้เป็นผู้ช่วยจัดการวางหลักฐาน การปกครองของรัฐบาลฝรั่งเศส ในชนบทแถบนั้นใหม่ขึ้นด้วย มองดีเออร์ปาวัว เป็นผู้มอชยาคัยสุขุมที่สุด และเขาย่อมปฏิบัติกาไปโดยยุติธรรม และอด่มอด้วยทุก ๆ คราว ส่วนสิทธิของฝรั่งเศส เขาก็ได้รักษาไว้เป็นไปโดยชอบธรรม และทั้งได้แสดงการระแวดระวังสิทธิของประเทศสยามเป็นอันดี มองดีเออร์ปาวัว เป็นคนมีนิสัยเฉยเมยฉลาด และระมัดระม่อมเช่นนี้ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศสยาม จึงมีความเห็นว่า ปัญหาที่ประเทศทั้งสองกำลังโต้เถียงกันอยู่ในเวลานี้ คงจะเป็นที่หวังได้ว่า คงจะปรองดองกันได้เรียบร้อยโดยเร็ว.

หนึ่งในขณะที่ปัญหาดินแดนยังไม่ตกลงกันได้ขอความจนกว่าข้าหลวงทั้งสยามและฝรั่งเศสจะช้ขาดนั้น ประเทศสยามจะคงยังยึดถือตำแหน่งน้ำโขง ตั้งแต่เส้นรุ้งองศาที่ ๑๓ ขึ้นไป จนถึงองศาที่ ๒๒ ทางทิศเหนือจนถึงตำบล

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๓

เด็ก ๆ อีก ๓ คำบด ตามทางลาดแนวเขาหลวง ซึ่ง
เป็นคำบดพญาวนมาตั้งภูมิดำเนาอยู่ตามทางหลวง จาก
ทิศตะวันออกที่ได้ผ่านช่องเขามาถึงนครธาบ ณะคำบด
๓ คำบดเหล่านี คือ “คำบดอายดา” เด่นรุ่ง
องค์ที่ ๑๗ เห็นคำบด ๑ คำบดเกี้ยววน เด่นรุ่ง
๑๗ ๑/๒ คำบด ๑ และคำบดคำมวญ ประมาณ
เด่นรุ่งองค์ที่ ๑๘ ๑/๒ อีกคำบด ๑ ต่อกันไปทางทิศเหนือ
ประเทศสยาม ยังคงยึดคำบดที่เรียกว่า “หัวพันทั้ง
ห้าท่งหก” ไว้ และฝรั่งเศสก็ยังคงจะยึดถือเอาสิทธิ์ของ
ญไทย (สิทธิ์ของเจ้าไทย) ซึ่งฝรั่งเศสเป็นผู้ขับไล่พวกจีน
ฮ่อและพวกโจรอื่น ๆ ออกไปนั้นไว้เป็นของฝรั่งเศส.

เมื่อเร็ว ๆ นี้ กรมแผนที่ทหารที่เมืองไซ่ง่อน ได้
ทำแผนที่ประเทศสยามขึ้น สำหรับจะใช้ ในกองข้าหลวงนี้.

กองข้าหลวงฝรั่งเศส กำลังเดินทางไปยังเมือง
หลวงพระบางโดยทางเมืองฮานอย เมื่อถึงเมืองหลวง
พระบางแล้ว จะได้ต้องลงมาตามลำแม่น้ำโขง ตรวจ
ภูมิประเทศตามคำบดเหล่านั้นตลอดมา และทำแผนที่ให้

๑๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เสร็จเรียบร้อยแล้ว คงจะได้มาถึงกรุงเทพฯ แล้วเดือนสิงหาคม
แล้วจะได้รวมกันกับข้าหลวงสยาม พวกนั้นเข้าไปกับนั้น
เขตต์แดน ให้เป็นที่หลักฐานแน่นอนต่อไป.

ฝรั่งเศสเริ่มลงมือรุกครั้งแรก ยึดเอาทุ่งเชียงคำ กับ แหลมเสม็ด

ตามจดหมายบันทึกของพระเจ้านองยาเซอ กรมหลวง
เทเวศร์โวโรประการ ซึ่งประทานแก่อัครราชทูตอังกฤษ
ที่กรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ.
๒๔๓๔) (คัตตะเพาะต้องการ) มีข้อความดังนี้

กรมเทเวศร์ ทรงแถลงประพฤติเหตุ ที่ฝรั่งเศส
ได้กระทำ ตำบลทุ่งเชียงคำ และที่แหลมเสม็ด ดังจะ
กล่าวต่อไปนี้.

ข้าหลวงสยามประจำเมืองดาวพน ได้สั่งเจ้าพนักงาน
ปกครองหรือหัวหน้า ๒ นาย คือ ปลัดเมืองดุษนาย ๓
กับ บางเบี่ยนนาย ๑ ให้ไปสืบราชการ ที่พรมแดน ที่สุด

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๕

ในทศวรรษออก ของประเทศสยาม ต่อมาอีก ๓-๔ เดือน
คนทั้งสองนัดกลับมาแจ้งความว่า ตนได้รับอำนาจจาก
ฝรั่งเศส ให้มายึดเอาตำบลดงด้ามตำบล เป็นอาณา
เขตต์ของฝรั่งเศส คนเหล่านั้นได้พยายามตั้งเสาชิงฝรั่งเศส
ชนท่งเชียงคำ และพวกไทยได้ตั้ง โคนดงเดี่ยเป็นหลาย
ครั้ง ปลัดเมืองส่วยได้ถูกจับลงมายังกรุงเทพ ฯ เวลานั้น
ยังอยู่ ส่วนบางเบี่ยนนั้น ยังคุมสมัครพรรคพวกประมาณ
๓๐ คน ตั้งแข็งอยู่ณะเมืองเชียงคำ กองรักษาด่านสยาม
มีข้าหลวงนายหนึ่ง เป็นผู้กำกับติดตั้งอยู่ณะตำบลนั้น
และได้พยายามที่จะจับตัวบางเบี่ยนด้วย (ภายหลังไทยจับ
ตัวบางเบี่ยนได้ ได้ปล่อยตัวไปก่อนทำสัญญาแยกเขตต์
แดนให้ฝรั่งเศสแล้ว) หามีนายทหารฝรั่งเศสหรือกองทหาร
ฝรั่งเศสแต่อย่างใดอย่างหนึ่งไม่ กงสุตฝรั่งเศสที่กรุงเทพ ฯ
ก็แจ้งว่า เขามิได้ทราบเหตุการณ์กระทำของบางเบี่ยนเลย
กรมทหารวงศ์ทรงษ์เหตุท่งเชียงคำนั้น ว่าส่นท่งตั้งอยู่ใน
เขตต์มณฑลเมืองพวน ฉะนั้นจึงหาได้อยู่ในข้อสัญญา
ระหว่าง ข้าหลวงตำรวจราชการ ฝ่ายสยามและ ฝรั่งเศสว่า

๑๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เป็นตำบลซึ่งอยู่ในเขตสหพทงทางบกและลี้บดองจุไทย
ไม่ ๑๓๑.

ส่วนการที่ฝรั่งเศสเข้ายึดเอาแหลมเดมัตันั้น ปรากฏ
ว่ามีคนชาติฝรั่งเศสสองคน ดูเหมือนจะเป็นเจ้าพนักงาน
ด้านภาษี ได้คุมทหารชาวเขมรและอื่น ๆ เข้ามาตั้งอยู่ที่
แหลมเทียน แต่คนชาติฝรั่งเศสทั้งสองคนนั้น ได้ฆ่าตัว
ตายที่ตำบลนั้นแล้วคนหนึ่ง ยังเหลืออีกคนหนึ่งกับทหาร
ดัก ๑๐ คนตั้งอยู่ที่นั่น ฝ่ายสยามก็ได้ตั้งกองรักษาด่าน
อยู่ใกล้ ๆ เทียบคอยระวังดูอยู่เหมือนกัน พรหมแดน
ระหว่างสยามกับประเทศฝรั่งเศสทางชายทะเลนั้น 'ยังมีได้
เคยแบ่งปันกันเคย นอกจากบริเวณทะเลสาบ ส่วนพรหม
แดนทางทิศใต้ตอนอื่น ๆ นั้น ยังมีได้แบ่งปันกันเหมือน
กัน ในเวลานั้นฝรั่งเศสได้รุกเข้ามาตามชายฝั่งทะเลประ-
มาณระยะทาง ๘ ไมล์ รวมเอาท่าเรือดี ๆ เข้าไว้มาก จน
ถึงที่ซึ่งมองดีเออร์ว่าจัดไว้ว่าเป็นพรหมแดนของฝรั่งเศส

ตำบลที่เป็นปัญหานั้น ได้อยู่ในความยึดถือ
ของประเทศสยามตลอดมาช้านานแล้ว ๑๓๑.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๗

ต่อไปนี้จะได้อ่านถึงจดหมายของมิสเตอร์อาเซอร์
ผู้ช่วยทูตอังกฤษคนที่ ๓ ประจำกรุงเทพ ฯ รายงานถึง
อัครราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพ ฯ ว่า ตามรายงานของ
มิสเตอร์อาเซอร์ ครึ่งก่อนที่ได้ส่งไปยังรัฐบาลของสมเด็จพระนางเจ้าอังกฤษในประเทศอินเดียว่าด้วยเรื่องพรมแดน
ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ของประเทศสยาม ถึง
วันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) นั้น ได้กล่าว
ความว่า ฝรั่งเศสมิได้อ้างสิทธิเอาเมืองพวนเลยนั้น บดิน
ปรากฏว่าฝรั่งเศส กำลังรุกเดื่อนเข้ามาตั้งอยู่ที่เชียงคำ
ซึ่งเป็นตำบล ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง
พวน ในต้นของตำบลนั้นวนหรือสังคะ ตำบลเดิมพวก
จีนฮ่อได้ยึดไว้ และฝ่ายสยามได้ยกทหารไปล้อมอยู่ โดยไม่
เป็นผลสำเร็จ จนกระทั่งพวกฮ่อถอยไปแล้ว ฝ่ายสยาม
จึงยกเข้าไปยึดเอาตำบลนอก ถ้าหากว่าฝรั่งเศสเข้ายึดเอา
ตำบลนี้ได้แล้ว ฝรั่งเศส ย่อมได้ภูมิภาคที่เป็น
ตำแหน่งสำคัญไว้ทีเดียว แต่ถึงจะเป็นที่เตียนโล่งก็จริง

๑๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

แต่มันตั้งอยู่ในระหว่างมุม ซึ่ง “หัวพันทั้งห้าทั้งหกตั้งอยู่
ด้านเหนือ” และ “เมืองพวนอยู่ด้านใต้”

ทุ่งเชียงคำตั้งอยู่ในเส้นแวงองศาที่ ๓๓.๒๕ ตะวัน
ออก และเส้นรุ้งองศาที่ ๑๘.๔๐ เหนือ แจ้งปรากฏ
ในแผนที่สยามของ มิคเคอร์แม็กคาท์ (พระวิภาคภูมิวด)
นั้นแล้ว

ทั้งทุ่งเชียงคำนั้น มีข้าหลวงประเทศสยามประจำเมือง
พวน รักษาราชการอยู่ที่เมืองเชียงขวางคนหนึ่ง เมือง
เชียงขวางนี้ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ของทุ่ง
เชียงคำประมาณ ๒๕ ไมล์ แต่ข้าหลวงผู้นั้นอยู่ใต้วงคืบ
บัญชาของข้าหลวงใหญ่ ซึ่งตั้งกองบัญชาการอยู่ที่เมือง
หนองคายบนฝั่งขวาแห่งลำแม่น้ำโขง

๑๓๑

๑๓๑

๑๓๑

เพราะฉะนั้นเหตุที่ฝรั่งจะได้ เข้ายึดเอาทุ่งเชียงคำ ซึ่ง
น่าจะเป็นชาวจริงนี้ คงจะได้เกิดขึ้นในเร็ว ๆ นี้เอง เหตุ
การณ์น่าจะเป็นดังนี้ คือทางฝ่ายสยามคงจะได้ขับพร่อง
ในการรักษาพรมแดนแถบนี้ และมิวไปรักษาพรมแดน

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๕

ทางเหนือขึ้นไป ซึ่งมีท่าทางฝรั่งเศสจะรุกขย่ำอาณาเขตต์ เข้ามาทางโน้น จึงเป็นโอกาสให้ฝรั่งเศสรุกกร่นเข้ามายึดถือเอาดินแดน จนถึงต้นบ้านน้ำคำคัญตอนนั้นไว้ได้.

ไม่ต้องสงสัยเลยว่า แผนการณ์ของฝรั่งเศสนั้น ได้มุ่งยึดเอาเมืองเชียงขวาง ซึ่งเป็นท่งของมณฑลเมืองพวนคำตัน ซึ่งเป็นท่งทุ่งสูงดอน เหมาะแก่การตั้งกองทหาร แต่ประเทศสยามเอง ก็ได้รู้ดีกว่าคำตัน เป็นตำบลสำคัญของเขาด้วยเหมือนกัน มีคเตอร์อาเซอเข้าใจว่า ไทยคงจะไม่ปล่อยให้ฝรั่งเศสยึดถือเอาไปได้โดยง่าย ๆ เมื่อฝรั่งเศสได้เมืองเชียงขวาง ไปรวมกับเมืองแกงเข้าด้วยกันแล้ว เขาจะได้ทุ่งราบใหญ่ ๒ ทุ่งในทิศตะวันออกเฉียงเหนืออย่างดี ซึ่งทางทิศนั้นมีอยู่แต่ ๒ ทุ่งเท่านั้น.

ระยะทางจากทุ่งเชียงคำมาถึงเมืองเชียงขวาง เป็นทางเดินราว ๓ วัน และจากเมืองเชียงขวางไปถึงเมืองหลวงพระบางอีกราว ๘ วัน แต่ต้องข้ามภูมิประเทศที่เป็นโหดเขากันดารมาก.

ฝรั่งเศสลงขันทุ่งเชียงคำและแหลมเสม็ดคูที่

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะกินแหลมเสม็ดและทุ่งเชียงคำให้ไทย
นี้ เข้าใจว่าคงจะถูกไทย ต่อว่าต่อขานขึ้น ฝรั่งเศสจึง
ลงขันให้ดูที่ก่อน แต่ทางราชการฝ่ายเราในสมัยนั้นไม่
เปิดเผยให้ทราบเลย ทางราชการฝ่ายอังกฤษเขาเปิดเผย
ลงในหนังสือตอบบุคคลให้ทราบได้ ดังจดหมายราชทูต
อังกฤษที่กรุงเทพฯ ฯ รายงานถึงเสนาบดีกระทรวงว่าการ
ต่างประเทศของเขา เมื่อวันที่ ๒๓ กันยายน ร.ศ. ๑๓๐
(พ.ศ. ๒๔๓๔) มีใจความดังต่อไปนี้ว่า เมื่อวานนี้ผู้
แทนรัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ฯ ได้รับคำสั่งจากรัฐบาล
ของเขา ให้ทราบทูตเสนาบดีกระทรวงว่าการต่างประเทศ
สยามว่า รัฐบาลฝรั่งเศสมีความตั้งใจอยู่เสมอที่จะแสดง
ความไมตรีจิตต่อนมต่อประเทศสยาม และรัฐบาลฝรั่งเศส
ตั้งใจ ที่จะรักษาหน้าที่ซึ่งมีต่อกัน โดยความซื่อ
สัตย์สุจริต บัดนี้รัฐบาลฝรั่งเศส ได้มีคำสั่งให้ถอน
กองทหาร ออกจากตำบลต่าง ๆ ซึ่งเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศส

THE LIBRARY

THE COLLEGE OF EDUCATION

BANGKOK, THAILAND

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

ในอินโดจีน ได้ยกเข้ายึดไว้ ทั้งทางตำบลแหลมเดม็ด
ด้านกรงกัมพูชา และด้านทุ่งเชียงคำในพรมแดนด้านตะวันออก
เฉียงเหนือแล้ว ให้คนให้แก่ไทยรักษาไว้ก่อน แต่
การที่ฝรั่งเศสกระทำเช่นนั้น หาใช่เป็นข้อล่อว่า เป็นคำ
เต็ดขาด คดีสิทธิอันชอบธรรมของฝรั่งเศสที่จะเรียกร้อง
เอาภายหลังนี้ ไม่ใช่แต่ขอระงับการวิวาทกันถึงกันชั่ว
คราวเท่านั้น.

ตอน ๑

ฝรั่งเศสขอเงินไปบำรุงประเทศตั้งเกีย
แล้วพูดว่าฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขงนั้น
ต้องถือว่าเป็นของฝรั่งเศส

เด่นาบดัดและดัฌมาชิกผู้แทนราษฎรทั้งหลาย ได้
ประชุมในศาลาปรัักษาราชการแผ่นดินในกรุงปารีส เมื่อ
วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๓๓๓ นั้น ได้ปรึกษางบประมาณ
เงินจ่ายใช้ราชการหัวเมือง “โกโดนี” ทั้งปวง ซึ่ง
ขึ้นต่อประเทศฝรั่งเศส ปลัดทูตตลอด กระทรวงประเทศ
ราชคนใหม่ ได้พิศแจงข้อราชการต่าง ๆ ที่เป็นไปแล้ว
ในหัวเมืองประเทศราชทั้งปวงโดยพิศดาร แต่ในด่วน
เมืองตงเกีย นั้น ท่านปลัดทูตตลอดได้กล่าวว่า ถ้า
บรรดาข้าราชการฝรั่งเศส ผู้รักษาเขตต์แดนตงเกีย คิด
เห็นว่า ตงแตฝรั่งเศสตีเมืองตงเกียได้แล้ว คงจะเก็บเงิน
ภาษีอากร ในเขตต์ตงเกีย ใช้จ่ายราชการพอแล้ว ก็

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๒๓

คงคิดผิดเป็นแน่ อนึ่งท่านเกวเนอเรนเนอราด ผู้ดำเริ่จ
ราชการเมืองต่งเกีย ได้ถูกคิดเตียนมาก เพราะท่านจัด
ราชการเอาอย่างอังกฤษ ผู้รักษาราชการในประเทศ
อินเดีย ที่เอาคนชาวเมืองต่งเกีย มงรับราชการใน
กรมต่าง ๆ ด้วยคิดว่าคนเหล่านั้น จะตั้งใจช่วยราชการ
แข็งแรง แต่ท่านปลัดทูลฉลองเอง ก็คิดเห็นว่า การที่
ท่านเกวเนอเรนเนอราด ผู้ดำเริ่จราชการ ได้จัดราช
การเช่นว่ามานั้น เป็นการที่ชอบ ที่ถูกต้องแล้ว แม้
ว่าราชการยังมีไต่เป็นไป ดังความมุ่งหมายก็ดี เด่นาบดี
มิได้คิดที่จะเหวี่ยงความรับผิดชอบ ในราชการหัวเมือง
ประเทศราช ให้แก่ที่ประชุมตมาชิกทั้งปวงดอก แต่จำ
จะต้องมอบอำนาจสิทธิ์ขาด ให้แก่เกวเนอเรนเนอราด
ผู้ดำเริ่จราชการ เพื่อจะได้คิดจัดการ ในแดนต่งเกีย
แต่ผู้เดียวให้เด็ดขาด เต็มความคิดแต่อำนาจ ก็ละ
เรื่องเขตต์แดนรายวิวาทริมด้าแม่น้ำโขงนั้น เกวเนอ
เรนเนอราดผู้ดำเริ่จราชการ คงจะรักษาอำนาจอันชอบ
ธรรมของฝรั่งเศสไว้จึงได้ และเขตต์แดนริมด้าแม่น้ำโขง

๒๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ฝั่งซ้ายนั้น ต้องถือเอาว่าเป็นอาณาเขตต์ฝ่ายทิศตะวันตก
ของประเทศฝรั่งเศสทั้งนั้น ตลอดจนไปทางทิศเหนือต่อ
อาณาเขตต์จีน แล้วท่านปลัดทูลฉลองขอเบิกเงินในกรุง
ปารีส ไปใช้จ่ายราชการเพิ่มเติมในเมืองต่งเกียนนอก
๙,๖๐๐,๐๐๐ เหรียญ จึงได้มาซื้อผู้แทนราษฎรทั้งปวง มี
ความเห็นแตกต่างกันเป็น ๒ พวก พวกที่เห็นด้วย ยอม
อนุญาต ๓๓๕ คน พวกที่ไม่ยอมอนุญาต ๑๑๙ คน คง
พวกที่ยอมอนุญาตมากกว่า ๑๙๖ คน เหตุฉะนั้น งบประมาณรายนี้ จึงเป็นอันตกลง ยอมอนุญาตให้เบิก
จ่ายได้.

(หนังสือพิมพ์อังกฤษชื่อ “ไทม์วิกส์เอดิชัน”
ออกเมื่อวันศุกร์ที่ ๓๐ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๓๓).

ตอน ๒

ฝรั่งเศสคิดบำรุงบริษัทเดินเรือ

ในลำแม่น้ำโขง

คณะกรรมการที่ปรึกษาราชการ เมือง ญวน เขมร
และตังเกี๋ย ได้ปรึกษากัน ยอมอนุญาตให้เงินเพิ่มเติม
ช่วยทุนริบเวอร์กัมปนี (บริษัทท่าแม่น้ำ) ในหัวเมือง
เขตอีก ๒๐๐,๐๐๐ เหรียญ เพื่อช่วยริบเวอร์กัมปนี
ในการสร้างเรือกลไฟขึ้นใหม่อีกลำหนึ่ง ที่จะให้นำของ
ฝรั่งเศส ขึ้นไปแล่นในลำแม่น้ำโขง กำหนดจะให้เรือกล
ไฟลำใหม่นี้ แล่นเข้าลำแม่น้ำโขง ในข้างต้นเดือนสิงหาคม
ร.ศ. ๑๑๒ ก็การเรื่องนี้เห็นได้ว่าเป็นเครื่องหมายแห่งความ
ปรารถนา ของรัฐบาลประชาธิปไตยฝรั่งเศส ซึ่งได้
แสดงออกให้ปรากฏ ในศาลาปรึกษาราชการแผ่นดิน

๒๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เมื่อวันก่อนนั้นแล้ว ก็ขอจะแผ่อำนาจฝรั่งเศสให้แพร่หลาย
ทั่วไปในดินแดนฝ่ายทิศนั้น.

(หนังสือพิมพ์อังกฤษชื่อ “ไทม์” วิกตอเรีย ”
ออกเมื่อวันศุกร์ที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๑).

ตอน ๓

เขตต์แดนสยาม

อันเกี่ยวแก่อังกฤษฝรั่งเศส

เมื่อวันศุกร์ที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๑ ในคำดา
ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินกรุงลอนดอน ท่านหอดอด
แตมมิงตัน ได้ตามเสนาบดีว่าการฝ่ายประเทศอินเดีย,
พระมา และมอญในที่ประชุมรัฐมนตรีว่า การแบ่งปัน
เขตต์แดนในระหว่างประเทศสยาม และเมืองเงี้ยวฝ่าย
เหนือ (ไทยใหญ่) ทั้งปวง ซึ่งชั้นแก่อังกฤษนั้น ได้

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๒๗

ตกลงกันเสร็จแล้วหรือยังประการใด อีกประการหนึ่ง เมื่อมองดีเออร์แดน แคสซี ปลัดทูลฉลองกระทรวงประเทศราชฝรั่งเศส ได้พูดในศาลาปรึกษาการแผ่นดินกรุงปารีสว่า รัฐบาลประชาธิปไตยฝรั่งเศส ร้องจะเอาแม่น้ำโขงเป็นเส้นเขตแดน ในระหว่างประเทศสยามและประเทศญวนและตังเกี๋ย ซึ่งอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศสนั้น ท่านเห็นว่า การประเทศอินเดียพม่าและมอญจะดำริเห็นเป็นอย่างไร.

ท่านเออด ออฟ กิม เบอร์ดี้ เห็นว่า การประเทศอินเดียพม่าและมอญตอบว่า อังกฤษได้สัญญาตกลงกับประเทศสยามแล้ว ในเรื่องที่จะแบ่งปันเขตแดน ในระหว่างประเทศสยามและหัวเมืองเงี้ยวฝ่ายเหนือ บดินข้าหลวงไทยและข้าหลวงอังกฤษ ได้ไปตรวจแดนต่อแดนพร้อมกัน เพื่อจะได้ปักหลักแบ่งอาณาเขตตามที่ได้ตกลงกันแล้ว เมื่อข้าหลวงทั้งสองฝ่ายจัดการเสร็จแล้วเมื่อใด ข้าพเจ้าจะได้เอาบรรดาหนังสือราชการที่ตอบไปมา เสนอในที่ประชุม และคงจะเห็นได้ว่า

๒๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

การที่ไทยและฝรั่งเศสตกลงกันแนวนั้น ย่อมเป็นประโยชน์อยู่
ข้าพเจ้าก็ได้ อ่านคำพูด ของมองดีเออร์แดนแคล์ชี่แล้ว
แต่ในที่ประชุมนี้ ข้าพเจ้าเห็นว่า ไม่เป็นการสมควรที่
ข้าพเจ้าจะวินิจฉัยข้อราชการ ที่คนราชการฝรั่งเศสทั้ง
หลายได้ปรึกษาหารือกัน ในศาลาปรึกษาราชการ
กรุงปารีส.

แล้วท่านหลุดแถมถึงตน จึงซักถามว่า ถ้าเช่นนั้น
แล้ว ตัวข้าพเจ้าต้องเข้าใจว่า รัฐบาลราชาธิบดีอังกฤษ
จะไม่เอาเป็นธุระแล้วหรือ เมื่อฝรั่งเศสได้กล่าวแสดง
ความคิด ในข้อราชการเช่นนั้น ในศาลาปรึกษาราชการ
แผ่นดิน.

ทันใดนั้น ท่านเออด ฮอฟ โรสเบอรี เสนาบดี
กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษจึงตอบว่า ท่านหลุด
แถมถึงตน เข้าใจคำพูดของมองดีเออร์แดนแคล์ชี่ผิดไป
มองดีเออร์แดนแคล์ชี่ไม่ได้กล่าวเหลือเกิน มากไปจน
ถึงกับจะร้องเอากล้าแม่น้ำโขง เป็นเส้นเขตต์แดน ในระหว่าง
ประเทศสยามกับญวนและตังเกี๋ย ซึ่งอยู่ในความบ่งกัน

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๒๕

ของฝรั่งเศสเลย มองดิเออร์แดนแคว้นซีกด้านแต่เพียงว่า
อำนาจฝรั่งเศสนั้น มีปริมณฑลแผ่ออกไป จนถึงลำแม่
น้ำโขงเท่านั้น เมื่อขณะนั้นก็ไม่ใช้กิจของข้าพเจ้า ที่จะ
ต้องวินิจฉัยว่า ฝรั่งเศสมีความดำริเห็นอย่างไร ในข้อ
ที่อ้างว่า ปริมณฑลแห่งอำนาจฝรั่งเศส แผ่กว้างออก
ไปถึงเพียงนั้น แต่ว่ารัฐบาลราชาธิบดีของฝรั่งเศส
พระนางเจ้าราชินีอังกฤษ ไม่ยอมรับเลยว่าฝรั่งเศสมี
ปริมณฑลแห่งอำนาจ แผ่กว้างถึงเช่นนั้น.

(หนังสือพิมพ์อังกฤษชื่อ “เคลินิว” ออกเมื่อ
วันเสาร์ ที่ ๓๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๓).

ตอน ๔

คนต้นคิดขอร้องเอาแผ่นดิน

ฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขง

หนังสือพิมพ์อังกฤษชื่อ “เดลินิวส์” ออกใน
กรุงลอนดอน เมื่อวันที่ ๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๓ ลงความ
ว่า คนจดหมายเหตของเราซึ่งอยู่ในกรุงปารีส ลงข่าว
มาว่า การวิวาทเรื่องเขตแดนฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขง ใน
ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสนั้น รัฐบาลฝรั่งเศส คิดไม่ยอม
ที่จะให้มหาประเทศที่เป็นกลาง ตัดสินเลย ครั้นเมื่อ
หนังสือพิมพ์อังกฤษในกรุงลอนดอนลงพิมพ์ว่า การ
วิวาทเรื่องนี้ คงจะมีมหาประเทศที่เป็นกลาง มิได้เข้า
ข้างฝ่ายใด ฝ่ายหนึ่ง ตัดสินให้แล้ว กันโดย เรียบ ร้อย นั้น
พวกเจ้าชู้ในศาลาปรีชาราชการ ในกรุงปารีสพากัน
ตื่นเต้นมาก ด้วยคนเหล่านี้คิดอยู่อย่างเดียว แต่จะแผ่
อาณาเขตต์ของฝรั่งเศส ไปในทิศตะวันออกให้กว้าง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๓๑

ขวางออกไปทุกที หัวหน้าของคนพวกนี้คือ มงต์เอ็ลเอร์
อ็เตียน ซึ่งรับราชการอยู่ในกระทรวงประเทศราช ๑
และคนอื่น ๆ ที่ร่วมมือด้วยนั้น คือ มงต์เอ็ลเอร์แดนยูเน ๑
เจ้าดาเรนเบ็ค ๑ มงต์เอ็ลเอร์แวลดอน ๑ มงต์เอ็ลเอร์
เซนเยอแมน ๑ และมงต์เอ็ลเอร์เดดองเด็ต ๑ เมื่อวันที่ ๑
มีนาคม^๕ คนเหล่านี้ ได้ประชุมกันที่กระทรวงว่าการ
ประเทศราช แล้วปรึกษากันว่า จะจัดการกับไทยและ
อังกฤษ มิให้สู้ห่มั่นของฝรั่งเศสได้ ครั้นปรึกษาคงตกลง
แล้ว ก็พากันไปหา มงต์เอ็ลเอร์เดเวดต์ เสนาบดีว่าการ
ต่างประเทศฝรั่งเศส นำหนังสือของมงต์เอ็ลเอร์เดดองเด็ต
ส่งให้ และหนังสือฉบับ^๕ มงต์เอ็ลเอร์เดดองเด็ตเป็นผู้
เขียน และลงชื่อคนเหล่านี้พร้อมกัน แสดงความเห็นและ
ความประสงค์ ในเรื่องเขตแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง^๕
เสนาบดีว่าการต่างประเทศอ่านทราบความแล้ว จึงพด
ตอบว่า ท่านทั้งหลายเหล่านี้ มีความคิดเป็นใจเดียวกัน
กับข้าพเจ้า ดังท่านจะได้เห็นคำขอของข้าพเจ้า ที่ได้มีไป
ยังมงต์เอ็ลเอร์เวดดิงดอน เอกอัครราชทูตฝรั่งเศส ผู้

๓๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ประจำอยู่ในกรุงลอนดอนแล้ว ว่าอย่าให้เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสยอมแก่อังกฤษเป็นอันขาด ให้พูดขอรับรองแก่อังกฤษว่า ให้เอาฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขง เป็นเขตแดนในระหว่างไทยและฝรั่งเศสถ่ายเดียว แล้วข้าพเจ้าได้มีคำสั่งอย่างเดียวกัน ไปยังราชทูตฝรั่งเศสผู้ประจำอยู่ในกรุงเทพฯ แล้วว่า ให้แจ้งต่อรัฐบาลราชบัณฑิตยสถานให้ทราบ ว่า ไม่ยอมให้ผู้ใดล่วงเข้ามาย้ายเขตแดนฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขงอีกต่อไป ซึ่งต้องถือว่าฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขงนั้นเป็นของฝรั่งเศสแล้ว ได้สั่งให้ราชทูตจัดการให้สำเร็จจนได้.

ตอน ๕

หนังสือพิมพ์ยุโรปลงข่าวว่าไทยข่มเหงฝรั่งเศส และรุกเขตต์แดนของฝรั่งเศส

หนังสือพิมพ์ในทวีปยุโรปกล่าวว่า ฝรั่งเศสต้อง
รับความกดขี่ข่มเหงจากไทยขึ้นอีกสักหน่อยหนึ่ง ด้วย
ในระหว่างที่เสนาบดีและหัวหน้าพวกราชฏรประชุมปรึกษา
งบประมาณเงินใช้จ่ายราชการ อยู่ในศาลาพิจาราราช
การแผ่นดินในกรุงปารีส

มองดีเออร์ตรอย ผู้เป็นหัวหน้าราชฏร พุดขึ้นใน
ที่ประชุมถึงการที่ฝรั่งเศส ไปตั้งอาณาเขตต์บ้านเมืองใน
ทิศตะวันออก โดยพิศดาร แล้วมองดีเออร์ตรอย จึงพุด
ขึ้นว่า เราชาวฝรั่งเศสทั้งหลาย ผู้ซึ่งได้ไปตั้งบ้านเมือง
และแผ่อาณาเขตต์อยู่ในทิศนั้น ยังหาพินัยอันตรายไม่
เพราะทางทิศเหนือ นั้น ยังมีพวกรจีนอยู่ คงมีวงศ์เป็น
โจรยกมาย่ำยอาณาเขตต์ของเราอยู่เสมอ ฝ่ายทิศตะวันออก

๓๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ตกเล่า ไทยก็ยกทหารเข้ามาย้ายตั้งเขตแดนของเราเข้ามา เมื่อไทยยกเข้ามาข่มเหง ย้ายอาณาเขตที่ตั้งอยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศส อยู่เดิมขอแทบทุกวันดังนี้ ก็เป็นการท้อใจ เป็น ที่เราจะต้องเอาเรือรบหลาย ๆ ลำ ไปถล่มลาดตระเวน อยู่ในลำแม่น้ำโขง มิให้ผู้ใดตั้งถิ่นได้ ไม่ต้องสงสัยเลย ว่าชาวฝรั่งเศสทั้งหลายคงจะเห็นชอบตามนี้ แต่เมื่อญะเคระหร่ายที่ลำแม่น้ำโขงมา มีแง่สำคัญ อาจห้ามมิให้เรือเดินเข้าไปได้.

อนึ่งเป็นการยาก ที่จะพิจารณา ดูด้วยคำของ มองดีเออร์ดรอยพตน์ ว่าเป็นข้อสำคัญหรือไม่ แต่เห็นว่าหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ในประเทศจีน จะพากันคิดเดี่ยวว่า การที่ฝรั่งเศสเอากองทัพบก มาไว้ในทิศตะวันออกนี้ ไม่เห็นมีประโยชน์อันใด นอกจากเอามาฝังไว้ในหัวเมือง ซึ่งให้มาตั้งอยู่แน่นนอนเท่านั้น.

เรา (หนังสือพิมพ์อังกฤษ) พิจารณาเหตุตามเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เราทราบอยู่นั้น ดูเหมือนว่าชนชาวฝรั่งเศสพากันเป็นไขใจ เบื่อหน่าย ในการมาตั้งบ้านเมืองแล้ว

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๓๕

อาณาเขตอยู่ในทิศตะวันออก ถ้ามีเหตุอันใดที่จะทอดทิ้ง
เสียได้แล้ว ก็คงจะพากันดีใจมาก.

ตอน ๒

หนังสือพิมพ์ฮ่องกงลงข่าวเรื่องไทย
กับฝรั่งเศสทู่เถียงกันด้วยเรื่องเขตต์แดน
กลัวจะวิวาทกันขึ้น

หนังสือพิมพ์อังกฤษชื่อ ฮ่องกงเดลีเปอร์ด กล่าวว่
เมื่อเร็ว ๆ นี้ เราได้กล่าว ด้วยมตวิวาทด้วยเรื่องเขตต์
แดน ในระหว่างไทยและฝรั่งเศส ซึ่งยังได้เถียงกันอยู่
บัดนี้ ฝรั่งเศสร้องว่า อาณาเขตต์ตลอดฝั่งซ้ายลำน้ำ
โขงนั้น เป็นของญวนซึ่งอยู่ในความบ้องกันฝรั่งเศส
ทั้งนั้น ฝ่ายไทยร้องว่าลำน้ำโขงนั้นหาใช่เป็นเส้นแบ่ง
เขตต์แดน ระหว่างไทยและเขตต์ญวนไม่ อาณาเขตต์

๓๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ของไทย เกินแม่น้ำโขงเข้าไป จนถึงแนวภูเขาในทิศตะวันออก แห่งแม่น้ำโขงต่างหาก.

หนึ่งเราได้ตั้งข่าวโทรเลขมาจากทวีปยุโรปไว้ด้วยใจความว่า ในเรื่องเขตแดนนี้ ฝรั่งเศสได้ตั้งใจแล้วว่า ฝรั่งเศสจะขึ้นเอาเขตแดนเหล่านั้นจึงได้ ตามซึ่งฝรั่งเศสถือว่าอำนาจอันชอบธรรม จะถือเอาเป็นสิทธิ์ได้.

เราเห็นว่า ถ้าการเป็นจริงแล้ว ก็น่ากลัวว่าการตั้งระเบียบร้อยในทิศตะวันออกนี้ จะไม่คงอยู่ได้ ด้วยจะต้องมียุทธสงครามกันขึ้น เพราะไทยคงจะไม่ยอมถอยไปจากจากเขตแดนรายวิวาทน์ เป็นแน่ คงจะต้องต่อสู้ป้องกันเขตแดนเหล่านั้นไว้ก่อน จนต้นฝมอ แต่อย่างไรก็ตามจนบัดนี้ ก็ไม่เห็นฝรั่งเศสคิดจัดการเข้ารักษาเขตแดนรายวิวาทน์ประการใด และเราไม่เห็นหลักฐานถึงคำสัญญาใด ที่จะอ้างเป็นองค์พระยานว่าเขตแดนรายวิวาทน์เป็นของญวน นอกจากหลักอาณาเขตคัทหมายไว้ว่าเป็นของญวนในแผนที่ ซึ่งฝรั่งเศสทำเอาเองตามชอบใจ.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๓๗

ฝ่ายไทย ก็กำลังบริหารจัดการตั้งด่าน และแผ่อำนาจในเขตแดนเหล่านั้นอยู่ แต่การขึ้นเป็นนครหลวงได้เป็นอาณาเดิมมาแล้ว แต่เมื่อมีการแย่งชิงเขตแดนกันขึ้น ไทยจึงเพ่งคันหลักฐานสำคัญ ที่จะอ้างว่าเขตแดนเพียงนั้นๆ เป็นของไทย.

แดนดิน ตั้งแต่ฝั่งซ้ายแห่งลำแม่น้ำโขงไป จนถึงแนวภูเขาซึ่งกันอาณาเขตญวนนั้น ที่จริงหาได้เป็นอาณาเขตของผู้ใดไม่ (หนังสือพิมพ์ฮ่องกงเดลีเบิร์ดเข้าใจผิดไป).

เมื่อไทยต้องเข้าไปตั้งด่าน และตั้งโรงภาษี อยู่ตั้งหน้าฝรังเศสก็อยากจะทำบ้าง ให้เหมือนกันโดยหาเหตุอ้างว่าเป็นเขตแดนของญวนมาแต่ก่อน.

หนึ่งเมื่อเร็ว ๆ นี้เราได้ลงข่าวเรื่องที่ฝรังเศสไปตั้งด่านอยู่ตำบลหนึ่ง แล้วพวกไทยมาตั้งค่ายล้อมอยู่โดยรอบ.

เมื่อก่อนหน้านั้นมาเล็กน้อย มีเหตุเกิดขึ้น ด้วยเรื่องทอดของดูว่า จะเป็นเขตแดนฝ่ายใดแน่ ก็อมฝรังเศส

๓๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

๒ คน ซึ่งมองต์เออร์แชมมีว ๑ มองต์เออร์ แอส์ควิแดส์ ๑ บังอาจล่วงเข้ามาในอาณาเขตลาวทันท^๕ แล้วทหารไทยจับตัว ได้พาเขาไปส่งให้พันเขตต์แดน ซึ่งทหารไทยถือว่า^๕เป็นเขตต์ของไทย เพราะเหตุว่าฝรั่งเศส ๒ คน^๕นี้ไม่มีหนังสือเดินทางสำหรับตัวมา และได้เสียภาษีในสินค้าที่ตนเอามา ต่อเจ้าพนักงาน โรงภาษีไทยด้วย เหตุ^๕นี้ทำให้ฝรั่งเศสต้องตรึงรองตัวว่า ฝรั่งเศสจะร้องขอให้คนในบังคับฝรั่งเศส เข้ามาค้าขายในเขตต์แดนลาวทันท^๕ให้^๕จงได้ หรือ จะยอมรับว่าเขตต์แดนลาวทันท^๕เป็นของ^๕ไทย และไม่คิดแย่งชิงเอาไป.

ฝรั่งเศสกลับคิดจะให้คนในบังคับฝรั่งเศส เข้ามาค้าขายในอาณาเขตต์ ลาวทันท^๕ให้^๕จงได้.

เราหวังใจว่า การเจรจากันโดยทูต^๕นี้อาจจะระงับความวิวาทได้โดยเรียบร้อย เราไม่อยากจะเกิดมุล่งครามขึ้นในทิศตะวันออก ในระหว่างฝรั่งเศสและ^๕ไทยเลย.

ตอน ๗
รัฐบาลฝรั่งเศส
ตั้งมองตีเออร์ป่าวี่มาเป็นอัครราชทูต
ประจำประเทศสยาม

ด้วยประธานาธิบดีฝรั่งเศส ได้ตั้งมองตีเออร์ป่าวี่
ให้เข้ามาเป็นราชทูต ณ กรุงพระมหานคร และให้เป็น
ผู้เชิญเครื่องราชอิสริยาภรณ์ดุษฎีของดอร์เนอร์ชั้นที่ ๑ มา
ถวายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (เจ้าฟ้ามหาดุริยประทีป)
สยามมกุฎราชกุมารด้วย มองตีเออร์ป่าวี่ ได้เข้ามาถึง
กรุงเทพฯ ในวันที่ ๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕)
ได้ไปเฝ้าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประ
การฯ (เสนาบดีกระทรวงว่าการต่างประเทศ) ได้นำ
ความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา โปรดเกล้าฯ ให้พา
ออกไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่เกาะลีดซิง พร้อมด้วย
คณะทูตในที่ว่าราชการทูตฝรั่งเศส.

๔๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

วันที่ ๒๓ เวลาบ่าย ๓ โมง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสด็จขึ้นว่าการต่างประเทศ พร้อมด้วยมอญดีเออร์ปาวีราชทูต และมอญดีเออร์เลอคอมต์เดอ ปองเบตดงยัวร์ เดชานุกร มอญดีเออร์ ซาคูวิน ผู้ช่วย หมอด้วัง มอญดีเออร์ เดอปปีนา ผู้ช่วยที่ ๒ รวม ๕ นาย ถึงเรือมกุฎราชกุมารที่ท่าราชวรดิฐออกมาถึงเกาะตั้งเรือเวลา ๕ โมง.

วันที่ ๒๔ เวลาบ่าย ๕ โมง โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศมทูตบุรณรักษ์ (ดิน ปริกัมคิตป) และเจ้าพนักงานกระทรวงต่างประเทศ พาเรือกรรเชียงไปรับมอญดีเออร์ปาวี และคณะทูตอีก ๔ นาย ซึ่งกล่าวขอมาแล้วนั้น มาจากเรือมกุฎราชกุมาร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศ อย่างจอมพลทหารประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดียองดอรเนอ ของประเทศฝรั่งเศส เสด็จออกศาลากลาง ซึ่ง จัด เป็น พลับ พลา รับแขก เมือง พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทตามตำแหน่ง ทหาร

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๔๑

บรรเลงแตรฝรั่งเจริญพระบารมีตามธรรมเนียม เมื่อราชทูตฝรั่งเศสส่งเรือกรรเชียงมาถึงที่สะพานอัมฎางค์ พระยาดมฺทบุรานุรักษ์ และเจ้าพนักงานกระทรวงต่างประเทศ พามองดีเออร์ปาวีและพวกของเขาขึ้นสะพานแล้ว ไปรดเกล้า ๆ ให้พระเจ้าน้อยยาเชอกรมหมื่นพรพสาครศกกิจ ราชองครักษ์ไปรับมองดีเออร์ปาวีมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ พลับพลา ขณะราชทูตฝรั่งเศสเดินทางมาขึ้นท้าว คำนับและบรรเลงแตรเพลงฝรั่งเจริญพระบารมีฝรั่งเศส สุดเสียงลง มองดีเออร์ปาวี กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า.

“ขอเดชะ ในการที่ท่านประธานาธิบดีรับบัลลังก์ฝรั่งเศสได้ตั้งให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นผู้แทน ตัวในตำแหน่งใหม่เป็นครั้งแรกให้มาอยู่ในเมืองนี้ เป็นการเคารพอย่างวิเศษอันหนึ่ง ต่อเฝ้าละอองธุลีพระบาท และเป็นการที่ท่านประธานาธิบดี จะมอบการอันใดให้เป็นที่ข้าพระพุทธเจ้าปรารถนาที่จะกระทำให้สำเร็จ โดยมีหน้ามัสขอ ยิ่งกว่านี้ไม่ได้แล้ว.

การที่ข้าพระพุทธเจ้าเที่ยวตรวจ และศึกษาอยู่ใน

๔๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

แผ่นดินช้านานหลายแสนปี เป็นที่สอนให้ข้าพระพุทธเจ้า
รู้จักพระนครอันงามนี้ ที่ได้ผาละของชุดพระบาท
ใต้ทรงพระบัญชาพาไปในวิถีแห่งความเจริญรุ่งเรือง ด้วย
อีกประการหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้ามีความเต็มใจอย่างยิ่ง
ที่ได้กระทำเป็นสำคัญในอันนี้ ความพยายามที่จะผูกพัน
ทางพระราชไมตรีอันทรงสยามได้ มีติดต่อกับกรุงฝรั่งเศส
มา ๒๐๐ ปีแล้ว ให้แข็งแรงขึ้น ความคิดอันหนึ่งซึ่ง
รัฐบาลบริบัตติกได้มานานโดยแรงกดดันนี้ ข้าพระพุทธ
เจ้าได้รับคำสั่งให้มาถวายปฏิญาณว่า จะกระทำให้ความ
ที่เป็นไมตรีและเป็นเมืองที่ใกล้ชิดเคียงกันอยู่ตลอด กับด้านก
กรุงเทพ ฯ นมความสันติสนมกันยิ่งขึ้นต่อไป.

เพื่อที่จะอดทนให้เห็นน้ำใจอันดีและความมีใจเอื้อ
เฟื้ออย่างวิเศษของรัฐบาลที่จะให้ผลสำเร็จดังนั้น จึงได้
แต่งตั้งให้ผู้มีชื่อสำคัญมาช่วยทำการกับข้าพระพุทธเจ้า คือ
เดอ คอมต์ เดอ ปอง เบต ดงยร์ ผู้ที่ข้าพระพุทธเจ้าขอ
พระราชทานนำเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทท.

รัฐบาลฝรั่งเศสยังมีความประสงค์อีกว่า ในเวลา

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๔๓

แรก ที่ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ทำการที่รับมานั้น จะได้เริ่มทำโดยถวายเครื่อง ถิสดัรยาภรณ์ สำหรับ ประเทศ ซัน ที่ ๑ นั้น แต่เดิมแต่พระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร.

ด้วยเป็นกรมมวงคดสมัยดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้ามีความเชื่อว่า ข้าพระพุทธเจ้าคงจะได้รับการให้สำเร็จตลอด ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้ามีความเคารพนับถืออย่างยิ่ง และขอปฏิญาณว่า ข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจขอให้กรุงสยามมีความสุขและมีเกียรติยศปรากฏไป ทั้งให้เป็นเมืองเจริญรุ่งเรือง และเป็นนิสัสดัรภาพด้วย ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายอักษรดำนั้นของท่านประธานาธิบดีรับติด ที่ตั้งข้าพระพุทธเจ้าให้เป็นทศมา อยู่ณสำนักในกรุงสยามนี้ด้วย.”

มองดีเออร์ปาว่าทูลเกล้า ฯ ถวายอักษรดำนั้นที่ประธานาธิบดีตั้งให้เข้ามาเป็นทศมาฉบับหนึ่งแล้ว พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้มองดีเออร์ปาว่า สวม สาย

๔๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ศพาย และประคับตาราคีตส์รียาภรณ์ ดียองคอรเนอร์
ถวายเป็นเจ้าพระบรมโอรสาธิราช แล้วพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบว่า.

“เรามีความยินดีเป็นอย่างยิ่งที่ได้รับตัวท่านผู้ซึ่งเรา
ได้ชมความอุตสาหะทำการในพงไพรที่ลำบากกันดาร และ
รู้จักอภัยภัยกันมาแต่ก่อนแล้ว และได้เป็นผู้ที่เราชอบ
ใจแล้วนั้นด้วย ท่านประธานาธิบดีได้แต่งตั้งให้มาเป็น
ทูตของรัฐบาลฝรั่งเศส ณ ครึ่งแรกนี้ ย่อมเป็นดัง
สำคัญของความไมตรีอย่างหนึ่ง ซึ่งกรุงฝรั่งเศส
ได้มีต่อกองสยาม เรามีความตั้งใจอยู่เป็นนิตย์ที่จะ
บำรุงรักษาทางพระราชไมตรีนั้นให้ถาวรดี และฉันก็
ยังยินดีไป เหมือนเช่นท่าน ประธานาธิบดี รัฐบาล
ฝรั่งเศสได้ ดำรงมาใหม่ ๆ ในทุกประการ ทางพระราช
ไมตรีนี้ ย่อมเป็นอันรักษาได้สมบูรณ์ดี โดยง่ายยิ่ง
ในเวลาที่ได้มีทูตซึ่งเป็นผู้ที่เราจะรู้จักใจซึ่งกัน และ กัน เช่น
ท่านเป็นอยู่บัดนี้ เราขอให้ท่านเห็นหน้าใจว่า เรามี
ความประสงค์จะให้กรุงฝรั่งเศส ที่เป็นไมตรีมิตรแดน

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๔๕

ติดต่อกับเมืองเวิน เจิณรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไป.

เรามีความชอบใจ ท่านประธานาธิบดีฝรั่งเศษเป็นอันมาก ที่ได้ดำรงตั้งตำแหน่งอันเป็นพระยานของทางไมตรียิ่งกว่าแต่ก่อนมา ในการที่ได้ให้พระบรมโอรสาธิราชที่รักแห่งเราได้มีเกียรติยศใหญ่รับตราอิสริยาภรณ์ ชื่อ ดิยงคองเนอร์ ชั้นที่ ๑ นั้น เรามีความยินดี ที่จะให้ท่านราชทูตได้เครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศ มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ และให้ตราภญาภรณ์ (ข้างเผือกชั้นที่ ๔) แก่มองดีเออร์ เดอคอมต์ เดอ ปองเบตลงยีร์ เพื่อจะได้เป็นที่หมายแห่งความไมตรีอันดี ของกรุงสยามต่อกรุงฝรั่งเศษด้วย."

แล้วทรงส่งมลายด์พายมงกุฎสยาม มหาสุรภรณ์พระราชทานแก่มองดีเออร์ ปาวี แล้วพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ข้างเผือกชั้นที่ ๔ ญาภรณ์ แก่มองดีเออร์ เดอ คอมต์ เดอ ปองเบตลงยีร์ แล้วมพระราชดำรัสโปรดด้วยตามสมควร มองดีเออร์ปาวีและพวกฝรั่งเศษอีก ๔ นายถวายคำนับกลับจากที่เฝ้า พระ

๔๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้น.

เวลาค่ำมีการเสวยอาหารค่ำพระราชทานเป็นเกียรติ
ยศแก่ราชทูตฝรั่งเศส ที่พระที่นั่งในค่ายหลวง.

อนึ่งในการที่ประธานาธิบดีประเทศฝรั่งเศส ตั้งให้
มองตีเออร์ปาวเป็นราชทูต และนำเครื่องอิสต์ริยาภรณ์
ด็ยงคองเนอร์ ชั้นที่ ๓ มาถวายสมเด็จพระบรมโอรสา
ธิราชสยามมกุฎราชกุมารทรงมีพระราชหัตถ์มีความ
ยินดีให้นำเครื่องราชอิสต์ริยาภรณ์ ประเทศฝรั่งเศสถวาย
พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการบางท่านด้วย คือ
ด็ยงคองเนอร์ชั้นที่ ๒

พระเจ้า้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรประ
การ.

ด็ยงคองเนอร์ชั้นที่ ๓

พระยาไกรโกษา (เทศ ภูมิรัตน).

ด็ยงคองเนอร์ชั้นที่ ๔

พระยาชลยุทธโยธินทร์ (อันเดร เอเดอ ริชตือ).

พระยาศรีดิ้งหเทพ (ทัต ศรีเพ็ญ).

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๔๗

พระยาพิพัฒน์โกษา (ต้น).

พระพลัษฏานุรักษ์ (ตฤ ชูโต).

ลียงคองเนอรูชั้นที่ ๕

หลวงด้ษกรปดาศ (อยู่).

อิสต์รียาภรณ์สำหรับกระทรวงศึกษาธิการ

และการช่างอย่างดั่งาม

ดวงตราใบไม้ก้าไหล่ทอง

ช้อออฟฟิชเซียเคอลองสตรุกซังบับลิก

พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ.

ดวงตราใบไม้เงิน

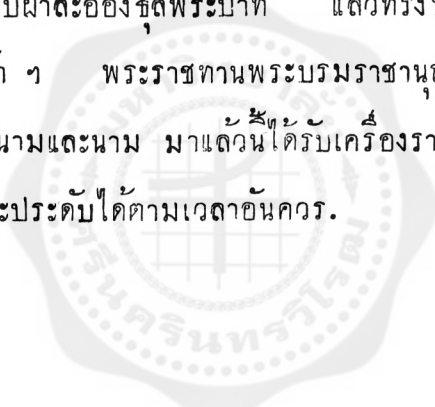
ช้อ ออฟฟิชเซียดาคะเดมี้

พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร. หดาน กุณชร
นยุชยา).

หลวงไพศาลคิตปดาศตร (ม.ร.ว. เบีย มาตากุด

๔๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง
ณอยุธยา).

มองดีเออร์ปาว์ ได้นำเครื่องราชอิสริยาภรณ์
และประกาศนียบัตรนี้ ไปถวายพระเจ้าห้องยาเชอกรม
หลวงเทวะวงศ์วโรปการฯ ได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระ
กรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท แล้วทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผู้ท
เกล้าฯ พระนามและนาม มาแล้วได้รับเครื่องราชอิสริยา
ภรณ์ และประดับได้ตามเวดอันควร.

ตอนที่ ๘

การรุกของฝรั่งเศส ที่ภาคอีสาน

เมื่อฝรั่งเศสตั้งมองดีเออร์ปาวี มาเป็นอัครราชทูต
ประจำประเทศสยามแล้ว ก็เริ่มต้นเจรจาเรื่องเขตแดน
เรื่อยมา แต่ก็ไม่เป็นทีตกลงกันได้ เพราะไทยหาโอกาส
ให้ประเทศกวาง ตีทางพระราชไมตรีตัดสิน ว่า
เขตแดนของไทยมีเพียงไหน เขตแดนของญวนมี
เพียงใดแน่นอน ฝรั่งเศสไม่ยอมให้ประเทศกวางตัดสิน
เลย คิดจะแบ่งเอาตามชอบใจฝ่ายเดียวเสมอมา ครั้นถึง
วันที่ ๒๘ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) ฝรั่งเศส
เห็นว่าการที่จะเจรจาทางทูตนั้น คงจะไม่สำเร็จเท่าใช้
อาวุธ เพราะฝรั่งเศสรู้ว่าไทยเราในเวลานั้น ทางคม
นาคมก็ไม่มี อาวุธดีอย่างทันสมัยก็ไม่มีเลย ฝรั่งเศส
เห็นเช่นนั้น จึงได้ตั้งให้มองดีเออร์ เวนด์ิงค์ บัดดาเป็น

๕๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

แม่ทัพพร้อมด้วยนายร้อยเอกโทเรด นายร้อยตรีโมไซค มองส์เออร์ปรูโซค कुमतहारญวน ๒๐๐ คน มาด้วยเรือ เชมรพนมเบญ ๒๒ ลำ ขั้บได้ทหารไทยที่ตั้งรักษาด่านอยู่ ณตำบลบงขดา แขวงเมืองเชียงแตง ๑ ด้านเดียวมโบก ๑ แดกแล้ว ทหารฝรั่งเค้ดกองนี้ กัยกกรุกมาถึงเมืองเชียงแตง ดงมือขั้บได้ หดวงสุนทรพิพิธ (อิน) กับนายร้อยโทคร้าม ขั้บหดวงเมืองเชียงแตง กับทหารไทย ๑๒ คน ให้ออก จากเมืองเชียงแตงยกมาเมืองขาราวีวัตร ฝั่งขวาแห่ง ลำน้ำโขง เมื่อฝรั่งเค้ดได้เมืองเชียงแตงแล้ว กัยกเรื่อย ๆ มาอีกหลายทาง ฝั่งทางเรือบางทางบกบางจนถึง เมืองหดวงพระบาง.

ฝ่ายพระยาประชาภิจักรจักร (เข้ม บุนนาค) แต่ครั้ง ยังเป็นพระประชาบดีกัขั้บหดวงที่ ๒ รักษาราชการฝ่ายใต้ อยู่ตเมืองตันทนนั้น ได้ทราบข่าวว่า ฝรั่งเค้ดยกทหาร เป็นกองทัพหนึ่งมามากมายเช่นนี้ จึงได้มับอกไป กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอกรมหดวงพิชิตปรั้ชากร ขั้บหดวงใหญ่รักษาราชการอยู่ตเมืองอุบต ให้ทราบเหตุ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๕๑

ทุกประการแล้ว พระประกาศกิจ จึงได้ตั้งหัวเมือง
ที่ใกล้เคียง ให้ปฏิบัติราชการรักษาหน้าด่าน.

๑ ให้หลวงสุนทรพิพิธ (อิน) ซึ่งมาจากเมือง
ธรวาปวิตรคมคนไปตั้งขบวนฝรั่งเส้อยู่ที่ดอนเดช.

๒. ให้นายด้จินดา ซึ่งพระเจ้านองยาเธอ กรม-
หลวงพิชิตปรีชากร ตั้งมาช่วย กับร้อยโทนายพุ่ม ซึ่ง
มาแต่เมืองอัตตะปือคุมกำลัง ๔๐๐ คน ไปตั้งขบวนฝรั่งเส
ไว้ณดอนด้าคร.

๓. ให้หลวงเทพนทรเทพ ๑ พันศัฎมาตรา ๑ นาย
ร้อยตรีถมยา ๑ คุมกำลัง ๔๐๐ ไปตั้งขบวนอยู่ณดอน
ด้าคร และ ดอนด้า.

๔. ให้เจ้าราชบุตรเมืองนครจำปาศักดิ์ คุมกำลัง
ตามลุ่มศวรไปตั้งขบวนอยู่ณท้ายดอนด้าและดอนเดช.

ขณะนั้นทหารฝรั่งเส้อกกองหนึ่ง ยกทหารมา
ประมาณ ๔๐๐ คน มาด้วยเรือ ๒๖ ลำ เข้าจอดดอนด้า
ชนบกเดินเป็นขบวนทัพมาบนดอนด้าคร พบหลวงเทพน
ทรเทพ ซึ่งคุมกำลังไปตั้งอยู่ทางนั้น หลวงเทพน

๕๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ทรเทศ จึงเข้าไปไต่ถามฝรั่งเศส และห้ามไม่ให้ฝรั่งเศสยกทหารเข้ามาในพระราชอาณาเขตคัสยาม ฝรั่งเศสหายอมไม่ กลับบอกว่าการขาดแดนเป็นของฝรั่งเศส ให้หลวงเทพนทรเทพ ถอยไปเสีย ถ้าไม่ถอยฝรั่งเศสจะรบทันที ทั้งได้เป่าแตรเรียกทหารเตรียมรบแล้วด้วย หลวงเทพนทรเทพเห็นว่าฝรั่งเศสไม่ยอมทำตามคำห้ามปราม กับทั้งเตรียมทหารจะรบด้วยเช่นนี้ หลวงเทพนทรเทพ จึงได้ถอยทหารมาอยู่ดอนดัม รอฟังคำสั่งของพระประเทศคัสคัสไป เพราะพระประชา ได้สั่งไว้ว่า ขย้าให้ตั้งกำลังยิงฝรั่งเศสจนกว่าฝรั่งเศสจะยิงก่อนจึงค่อยยิงป้องกันไว้ แล้วฝรั่งเศสก็ตั้งค่ายลงที่ดอนด้าคร สำหรับเป็นฐานทัพต่อสู้กับไทยต่อไป.

ครั้นพระประเทศคัสคัส ได้รับรายงานจากหลวงเทพนทรเทพแล้วพระประเทศคัสคัส จึงได้เตรียมโปรแตร์สำหรับที่จะยิงแก่ฝรั่งเศส แล้วลงเรือเล็กไปหาฝรั่งเศส ณ ค่ายดอนด้าคร ถามไต่ความว่า นายทหารฝรั่งเศส ๔๗๗ นาย ๕๕ นาย ชื่อเรดิคังต์ โปติคิก ๑ กอมมันดิง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๕๓

มติที่ ๑ พระประเทศกิจ จึงขอร้องให้ถอยทัพไป
เสียจากพระราชอาณาเขตต์ เพราะว่าท่านเป็นพระราช
อาณาเขตต์สยาม แม่ทัพฝรั่งเศสตอบว่า ที่ตำบล
ราชทูตไทยที่กรุงปารีสและรัฐบาลสยามยกให้ฝรั่งเศสแล้ว
ขอให้พระประชาฯ ยกกำลังไปเสีย พระประชาฯตอบว่า
ยังไม่ได้รับคำสั่งจากกรุงเทพฯ ยังไปไม่ได้ ให้ฝรั่งเศส
ถอยทหารไปก่อน ฝรั่งเศสหายอมไม่ พระประชาฯจึงยื่น
โปรเตสไว้ต่อนายทัพฝรั่งเศสแล้วก็กลับมา.

ฝ่ายฝรั่งเศสของนี้ เมื่อไม่เชื่อฟังคำพระประชาฯ
ห้ามปรามแล้วก็ยกทหารรดดวงมาอีก ปะทะกันกับกอง
ทหารไทย ที่ตงซดขวางไว้ แม่ทัพฝรั่งเศส ก็สั่งให้ระดมยิง
ทหารไทยที่ซดขวางนั้น แต่ไทยหาได้ยิงโต้ตอบไม่ เพราะ
ยังมีได้มีคำสั่งให้ต่อสู้ ทั้งได้มีหนังสือห้ามปรามไปอีก
ครั้งหนึ่งฝรั่งเศสก็ไม่ยอมทำเดี๋ยว กลับระดมยิงปืนใหญ่
น้อยมาเป็นอันมาก ไทยจึงได้ยิงโต้ตอบไปบ้าง ทั้ง
ต้องฝ่ายปะทะหน้ากันอยู่.

ส่วนพระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงพิษิตปรีชากร

๕๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ข้าหลวงใหญ่ซึ่งประจำอยู่ณเมืองอุบลนั้น เมื่อได้รับบอก
ของพระประเทศคักจ ว่าฝั่งเศสยกทหารรุกด้อมมามาก
มายตงหนแล้ว จึงมีรับสั่งให้เกณฑ์กำลังป้องกันพระราช
อาณาจักรตงน.

๑. ให้เกณฑ์กำลัง เมืองศรีสะเกษ เมืองขุขันธ์
เมืองสุรินทร์ เมืองมหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ด เมืองตะ
๙๐๐ เมืองสุวรรณภูมิ เมืองยโสธร เมืองตะ๕๐๐ นอก
จากนั้น ให้หัวเมืองใหญ่ๆ ในภาคอีสานนั้นเตรียมกำลัง
พร้อมด้วยเครื่องศาสตราวุธ เตรียมไว้อีกเมืองละ ๑๐๐๐
ทุกเมือง เพื่พระราชกรณียกิจเวลาใดจะได้เรียกได้โดย
สะดวก.

๒. ให้นายสุจินดา ชุนอินทพรปราสาท (กอน) นาย
ร้อยตรีคล้าย นายร้อยตรีโชติ คุมทหาร ๑๐๐ กำลัง ๕๐๐
คน เป็นทัพหน้ายกไปจากอุบล เมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน
ร.ศ. ๑๓๒ ไปช่วยพระประเทศคักจที่เมืองสุรินทร์ แล้ว
โปรดให้ท้าววรภักติกา เพี้ยเมืองซ้าย (เถื่อน) กรมการ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๕๕

เมืองอุบล คุมกำลัง ๕๐๐ ไปสมทบกองนายสุจินดาอีกด้วย.

๓ วันที่ ๘ เมษายน ร.ศ. ๓๓๒ โปรดให้นายร้อยโท
เด็ก ๑ ท้าวบุตรวงศ์ (พัว) ๑ กรมการเมืองอุบล ๑ คุม
กำลังเมืองอุบล ๕๐๐ กำลังเมืองสองคอนดอนดง ๕๐๐
เมืองพราน ๒๐๐ เมืองตำเนาหนองปรือ ๘๐๐ รวมเป็น
คน ๒๐๐๐ ยกไปตั้ง ณ “ด้านต้งว้ายห้วยคันแทะ”
ปากดงกะเพาะภูกะไคแก้ว.

๔ ให้ขุนอาตาสังคราม (ต่วน) ข้าหลวง ๑ ราชบุตร
เมืองมหาสารคาม ๑ พระพิทักษ์นรากร (อุ้น) ผู้ว่า
ราชการเมืองวามปะระทม ๑ คุมกำลัง ๑๐๐๐ ไปตั้งกีดกัน
อยู่ ณ ภูด่านแดน, ด้านแขวนหม้อ.

๕ วันที่ ๒๘ เมษายน ร.ศ. ๓๓๒ โปรดให้ราชบุตร
ราชวงศ์ เมืองยะโสธร คุมกำลังเมืองยะโสธร ๕๐๐ และ
ให้อุปฮาดบัว เมืองกมตาไสย คุมกำลังเมืองศรีสะเกษ
๕๐๐ รวมเป็นคน ๑๐๐๐ ยกไปสมทบกับกองพระประชา ๗
กับนายสุจินดา ณ เมืองดันทันตร.

๕๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

๖ ให้พระไชยภักดี ผู้ช่วยราชการเมืองศรีสะเกษ
คุมกำลังเมืองศรีสะเกษ ๕๐๐ ยกไปก่อกันอยู่ช่องโพย
และด่านพระประสงค์แขวงเมืองขุขันธ์.

๗ ให้หลวงพิทักษ์เทพ(รอด)ท้าวไชยกุมาร(กุ่ม)
คุมกำลังเมืองยะโสธร ๕๐๐ ไปตั้งอยู่ณเมืองเขมราฐ
และให้จันนายกองคุมกำลัง ยกไปช่วยนายร้อยโทเล็ก
ณด่านห้วยดินทะออกด้วย.

๘ ให้อุปฮาด (อ่ำคา) เมืองสุวรรณภูมิ ๑ พระศรี
เกษตราธิไชย (ศิลา) ผู้ว่าราชการเมืองเกษตราธิไชย ๑
คุมกำลังเมืองสุวรรณภูมิ ๕๐๐ กับให้พระสุนทรพิพิธ ผู้ว่า
ราชการเมืองโกสุม ๑ หลวงจำนงวิไชย ผู้ช่วยราชการ
เมืองร้อยเอ็ด ๑ คุมกำลังเมืองสรวงและร้อยเอ็ด ๓๐๐
รวม ๒ กอง ๘๐๐ คน ให้ไปช่วยพระประชาดัดกิจณคอน
ตำคร เมื่อวันที่ ๒๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๒ ออกครึ่งหนึ่ง.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๕๗

ฝ่ายกองทหารฝรั่งเศส เมื่อมาได้เมืองเชียงแตงแล้ว
ก็ยกทหารรุกคืบเข้ามาตั้งอยู่ณคอนต่าง ๆ ที่แก่งตมออก
หลายกอง ทั้งนเพื่อจะตั้งฐานทัพพมณ ต่อสู้กับทหาร
ไทยต่อไป.

ครั้นถึงวันที่ ๒๐ เมษายน ร.ศ. ๑๓๒ มีฝรั่งเศสคน
หนึ่ง ชาวบ้านนั้นเรียก “กังกอ” หรือ “ตงซ้อ” คน
ทหารญวน ๑๙ คน ตั้งเรือมาขังเมืองอัตปือ แล้วตั้งว่า
ตั้งแต่นั้นต่อไป ไม่ให้พึ่งคำบังคับบัญชาของไทย เพราะ
เมืองเหล่านี้เป็นของฝรั่งเศสแล้ว เจ้าราชวงศ์และนาย
ร้อยโทพุม ผู้รักษาราชการเมืองอัตปือบอกว่า เมืองนี้
ยังเป็นของไทยอยู่ นายทหารฝรั่งเศสและทหารญวนเหล่านี้
หนักถึงเรือกลับไป.

วันที่ ๒๐ เมษายน ร.ศ. ๑๓๒ วันเดียวกันนั้น มีนายทหาร
ฝรั่งเศสคนหนึ่งคุมทหาร ๘๐๐ คน มาขังเมืองตะโปน แล้ว
บอกว่าเมืองนี้เป็นอาณาจรัของญวน ให้ไทยถอยไปเสีย
ไทยที่คงอยู่ทนกลอยมาอยู่ยังเมืองพิน ทหารกองน
ก็กรุดคืบยังเมืองพิน เมืองนอง เมืองพ่อง เมือง

๕๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

พาดานอีก จนถึงเมืองด่งคอนดอนดงริมฝั่งแม่น้ำโขง.

ขณะที่ฝรั่งเศส ยกทหารรุดต่ง เข้ามาโดยรวดเร็ว เช่นนี้ เมื่อมาถึงเมืองหนองนั้น ไทยเตรียมตัวไม่ทัน จึงจับตัวข้าราชการไทยที่รักษาเมืองหนองไปได้ ๓ คน คือ หลวงบริรักษ์รักษาการ ๑ นายบรรหารภุมบดีกิจ ๑ หลวงดำแดงฤทธิ ๑ เมื่อทหารกองนี้ถึงเมืองด่งคอนดอนดงแล้ว จึงปล่อยหลวงบริรักษ์รักษาการ กับ หลวงมดโยชานโยค ซึ่งจับมาได้จากเมืองเชียงฮ่ม (ตัวหลวงดำแดงฤทธินี้จะปล่อยที่ไหนไม่ปรากฏ) แต่นายบรรหารภุมบดีกิจนั้น ฝรั่งเศสส่งตัวไปยังกวังต๋ แล้วจึงส่งตัวกลับคืนมา.

ส่วนนายร้อยโทเล็ก กับราชบุตร (พ่อ) ซึ่งไปตั้งขัดขวางอยู่ณะ “ด้านต่งว้ายห้วยคันทะ” นั้น เห็นข้าศึกมามากจะสู้ไม่ได้ ก็ถอยมาตามลำดับอยู่ณเมืองพินก่อน ที่สุดต้องวันเดือนม้ายฝั่งขวาแห่งลำน้ำโขง.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๕๕

การรบที่ดอนสาคร

นายสุจินดา ๑ นายร้อยโทพุ่ม ๑ ซึ่งพระปรีชา
คตกิจ ให้คุมกำลัง ๕๐๐ คน ไปตั้งรับฝรั่งเศสอยู่ณดอน
สาครนั้น ได้ต้องเรือมาถึงหัวดอนสาคร ฝรั่งเศสก็ตั้งค่าย
อยู่ณดอนสาครนั้น ก็แตกเห็น จึงสั่งให้ทหารยิงปืนใหญ่
น้อย ตกลงมายังกองเรือนายสุจินดาเป็นอันมาก นายสุจินดา
จึงสั่งให้ยิงตอบไปบ้าง ทั้งสองฝ่ายได้ยิงโต้ตอบกันอยู่
ตั้งแต่บ่าย ๑ โมงจนบ่าย ๒ โมงเศษ จึงหยุดลงกับไป.

ฝ่ายหลวงเทพพรเทพ ซึ่งได้รับคำสั่งจากพระ
ประชาคตกิจ ให้ไปรักษาท้ายดอนสะด้าและท้ายดอนสาคร
นั้น ได้ยินเสียงปืนต่อสู้กันหนาแน่นมาก จึงสั่งให้ขุน
ศุภมาตราแบ่งกำลังไปท้ายดอนสะด้าก่อน ส่วนตัวหลวง
เทพพรเทพกับนายร้อยตรีถมยานั้น ได้แยกเข้าท้ายดอน
นางชม ด้านตะวันออกดอนสาคร เข้าประชิดค่ายฝรั่งเศส
ประมาณ ๑๗-๑๘ วา ฝรั่งเศสเห็นก็ได้ยิงปืนกราดออก
มาเป็นอันมาก หลวงเทพพรเทพก็ได้บอกกับคุณกำลัง

๖๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เข้าไปตั้งในวัดบ้านดอน เขาวัดเป็นที่ตั้งมั่นได้ จึงได้ยิง
กราดไปที่ค่ายฝรั่งเศสบ้าง ฝรั่งเศสจึงเจ็บบดบไป.

วันที่ ๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒ วันนั้นพระประชา
คัคคิจ ซึ่งประจำอยู่ณเมืองรัตนนครนั้นได้ไปตรวจค่าย
ไทยณดอนด้าคร พบกองทหารไทยกับกองทหารฝรั่งเศส
กำลังยิงปืนสู้รบกันอยู่ พระประชาคัคคิจ จึงได้เขียน
จดหมายไปถึงนายทหารฝรั่งเศสที่ค่ายดอนด้าครว่า ให้
ตั้งทหารหยุดยิงเสีย ทางฝ่ายไทยก็จะหยุดยิงเหมือนกัน
แล้วบอกวาทนเป็นพระราชอาณาเขตต์สยาม ให้ฝรั่งเศส
ถอยทหารไปด้วย ฝรั่งเศสหาเชื่อฟังไม่ กลับยิงปืนทวยัง
ขึ้นอก ฝ่ายไทยจึงได้ยิงตอบไปบ้าง ถกทหารฝรั่งเศส
คนหนึ่งทชนไปยืนต้องกลัดองบนหอคอยพดตกตกลงมา ฝ่าย
ไทยก็ถกบนตายคนหนึ่งเหมือนกันคนนั้นชื่อ “นายดี”
กองทหารไทยกับกองทหารฝรั่งเศสก็ยิงตบประชิดกัน ต่อ
สู้กันอยู่ต่อไป.

ประหารชีวิตคนสื่อสาร

วันหนึ่งเป็นวันโชคดี ของขุนศุภมาตรา ที่ได้รับคำสั่ง
จากหลวงเทพนครเทพ ได้ยกกำลังไปรักษาท้ายดอน
ดงดำไว้ก่อนนั้น เมื่อขุนศุภมาตรามาถึงท้ายดอนดงดำแล้ว
ก็มิได้ประมาทต่อหน้าทราซการ จึงตั้งกองตระเวน
ตรวจตราตามหน้าทราซการ กองลาดตระเวรกองหนึ่ง
ของขุนศุภมาตรา ได้ไปพบชาวบ้านดอนดำคร่ำครวญ
คนหนึ่งชื่อนายตั้ง คนหนึ่งชื่อนายสุทา คนดองคน
หนึ่งเป็นผู้ถือจดหมายของฝรั่งเศสจากดอนดำคร ไปถึงนาย
ทหารฝรั่งเศสที่เมืองเชียงแตง ให้ส่งทหารเพิ่มเติมมาอีก
กองลาดตระเวรจับตัว นายตั้ง นายสุทาได้ จึงนำส่ง
ขุนศุภมาตรา ขุนศุภมาตรานำตัวส่งพระประชาคติกอีก
คนหนึ่ง พระประชาฯ จึงตั้งกรรมการสอบสวนได้ความ
จริง จึงสั่งให้เอาคนทั้งสองไปประหารชีวิตเสีย.

๖๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

การจับนายร้อยเอกโทเรอ

มีนายทหารฝรั่งเศสคนหนึ่ง ชื่อนายร้อยเอก โทเรอ เป็นหัวหน้า พร้อมด้วย นายต๋าม ทหารญวน ๓ คน กับลาวเมืองเชียงแตง ๓๓ คน คมเรือบรรทุกเสบียงอาหารและอาวุธยุทธภัณฑ์มาด้วยเป็นอันมาก จากเมืองเชียงแตง จะไปส่งกองทหารฝรั่งเศสค่ายดอนด้าคร กองลาดตระเวน ของชนุ่ศุภมาตราพบเข้าอีก จึงสั่งให้หยุด นายร้อยเอกโทเรอ หาหยุดไม่ได้จึงรีบมายัง กองลาดตระเวนไทย กองลาดตระเวนจึงได้ยิงตอบไปบ้าง แล้วนายร้อยเอกโทเรอก็สั่งเรือให้รีบหนี ชนุ่ศุภมาตราสั่งให้ไปยิงสกัด ติดตามจับตัวให้ได้ ขณะนั้นกองกำลังของราชวงศ์ราชบุตร เมืองสระพังภูผา และกองพระภักดีกรมเรศร ซึ่งตั้งรักษาอยู่ณด่านพตะคัน เห็นเข้า ก็ตั้งเรือช่วยกันถ่วงจับตัวได้ทั้งหมด แล้วนำตัวส่งยังพระประชาคคักจ พระประสาฯ นำตัวส่งพระเจ้านองยาเชอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ข้าหลวงใหญ่ ณเมืองอุบล

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๖๓

ราชธานี กรมหลวงพิชิตฯ ทรงรับตัวไว้ฐานชะเลยศึก
และทรงประทานเงินเลี้ยงชีพ กิ่งอัตราเงินเดือนที่ได้เดิม
ของนายร้อยเอกโทเรอ เป็นเดือนละ ๓๒๕ บาท ๕๐ อัฐ
ภายหลังโปรดให้นายร้อยตรีพ่วงนำตัว นายร้อยเอกโทเรอ ๑
นายตรี ๑ กับทหารญวน ๓ รวม ๕ คน ลงเรือกลไฟเล็ก
จากอุบลมาส่งที่เมืองสุรินทร์ ให้เดินบกไปเมืองโขง
ตามภูมิดำเนาเดิมของตน.

การรบย่อย

ไทยถอยหนีจากดอนสะคำ

มาอยู่ดอนสม

วันที่ ๒๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒ ฝรั่งเศสคุมทหาร
โดยเรือ เพิ่มเติมมาถึงบ้านพตะกัน ๑๐๐๐ คนเศษ เวลา
บ่าย ๕ โมง ทหารกองน้อยยกชนบทที่เงินยาง ตรงค่าย

๖๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ไทยที่ดอนสระดำ หลวงเทพนทรเทพกับนายร้อยตรี ถมยา
เห็นจะสู้ไม่ไหว ก็ถ่าถอยมาอยู่ดอนส้ม.

(๒) ไทยถอยหนีจากดอนคอน
มาอยู่ดอนส้มอีกกองหนึ่ง

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๒ ฝรั่งเศสยกทหาร
มาชนที่ท่ายดอนคอน พอเวลาบ่าย ๔ โมง ยกมาตีค่าย
ดอนคอนอีก หลวงอภัยเมืองด้ทนรบกับท้าววรภักทิกา
(ทุย) กรมการเมืองอุปดต่อสู้ไม่ได้ จึงถ่าถอยมาอยู่
ดอนเดช ขณะเมือกของทหารไทยดำหนึ่มานน ฝรั่งเศส
ติดตามมา จับตัวหลวงอภัยไปได้ (คนนั้นคงปล่อยแต่ไม่
ปรากฏว่าปล่อยที่ไหน) ฝ่ายค่ายไทยที่ดอนเดชนั้น ก็ได้
ตั้งใจต่อสู้ฝรั่งเศสเป็นสามารภ แต่สู้ไม่ได้ เพราะ
ฝรั่งเศสปล่อยกระสุนแตกมามาก ไทยจึงถอยมารวม
กันอยู่ดอนส้มอีก.

ไทยตั้งใจจะรักษา ดอนเดชไว้ให้

วันที่ ๒๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๒ นายสุจินดา ซึ่ง
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระณรงก์วิจิตร
ได้ส่งกำลังไปรักษาดอนเดชไว้ตามเดิม และแต่งกอง
ซุ่มกองซ่อนไปอยู่ณดอนตาล ดอนตะด้า คอยตัดค
ทหารฝรั่งเศส มิให้เดินเวียนเข้าออกในช่องดอนตาล
ดอนตะด้าได้ แต่ก็สู้กำลังฝรั่งเศสไม่ได้ จึงต้องถ
ถับมา ปล่อยให้ฝรั่งเศสขึ้นดอนเดชได้.

ฝรั่งเศสยกทหาร ขึ้นดอนเดชได้

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๒ ฝรั่งเศสยกทหาร
๕ ๕ ขึ้นตบดอนเดชได้ เข้าตบประชิดณค่ายทหารไทย

๖๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

แล้วระคมยังกระสุนแตกมาที่ค่ายไทย “ดอนเดช” เป็นอันมาก ไทยไม่ได้ยิงโต้ตอบ เพราะทางปิ่นต้นกลัวฝรั่งเสียดคิดว่าไทยหมดอาลัยแล้ว จึงได้ยกรุกเข้ามาใกล้ไทยได้ทั้งตั้งระคมยิงไปบ้าง ถูกทหารฝรั่งเสียดเจ็บป่วยหลายคน ฝรั่งเสียดจึงถอยกองทหารไปอยู่ค่ายเดิมของตน.

ตั้งแต่นั้นมาอีกหลายวัน ฝรั่งเสียดและไทยก็คุมเชิงกันอยู่ มิได้ยิงโต้ตอบกันเลย.

วันที่ ๑๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒

วันนั้นฝรั่งเสียดได้ระคมยิง มาที่ค่ายไทยที่ดอนเดช ๑๕ ครั้ง (ฝ่ายไทยไม่ปรากฏว่าได้ยิงตอบเลย).

วันที่ ๑๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒

เวลาเช้าวันนั้นฝรั่งเสียด ยิงปืนเล็กจากค่ายดอนคอน มาที่ค่ายดอนเดชประมาณ ๑๐ ตับ กดางวันประมาณ ๖ ตับ ดอนบ้ายิงปืนใหญ่อีก ๑ นัด และดอนบ้ายิงได้ยิง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๖๗

ป็นใหญ่ไปที่ค่ายไทยที่ดอนช้างอีก ๓ นัดด้วย (ฝ่ายไทยไม่ปรากฏว่ายังโต้ตอบเหมือนกัน).

วันที่ ๑๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒ เวลาเช้า

ฝรั่งเศสยกทหารขึ้นที่ค่ายดอนหางส้ม ยกของฝรั่งเศสขึ้น แล้วแบ่งแตรตั้งให้ทหารยิงค่ายไทยที่ดอนหางส้มเป็นอันมาก ฝ่ายไทยได้ยิงโต้ตอบอยู่ประมาณ ๑ ชั่วโมงเศษ ฝรั่งเศสก็ยกทหารกลับไป.

ฝรั่งเศสบันทึกหนังสือไทยตอบ

วันนี้นักองตระเวรไทย เก็บได้จดหมายฉบับหนึ่ง บั๊กไว้ที่ดอนนางแอ่นจึงนำมาส่งต่อพระประชา ฯ ในหนังสือนั้นเขียนชื่อคอมมันดนต์ เดอ ลา วิเฮอร์ แม่ทัพฝรั่งเศสถึงแม่ทัพไทย ความว่า เกาะดอนส้มและดอนฝั่งตะวันออกเป็นของฝรั่งเศสทั้งหมด ให้ไทยถอยทัพกลับไปเสียถ้าไม่ไปจะจับได้ พระประชา ฯ ตอบว่า หาใช่

๖๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ของฝรั่งเศสไม่เป็นของไทย ฝรั่งเศสพูดเอาเองข้างเดียว
ตามชอบใจ หากฝรั่งเศสรุกเมื่อใด ไทยก็จะต้อง
ต่อสู้ทุกเมื่อไป.

พระปรีชา ฯ ส่องจระบुरुย

พระปรีชา ฯ ได้ตั้งนายสุกนายสิงปดอมเข้าไปใน
ค่ายฝรั่งเศสกลับมาแจ้งว่า ฝรั่งเศสกำลังนำเรือข้าม
แก่งดัมพมิตร มาจากท่า ๗๗ ถ้า แะแต่งเรือเตรียมทัพ
จะยกอ้อมดอนตาล ขึ้นทางตะวันตก มาตัดตีหลังค่าย
ดอนส้ม ขนานกับทัพบกซึ่งจะเดินทางมาดอนเดช.

พระปรีชา ฯ ได้ทราบดังนั้น จึงได้จัดให้นาย
ดำน, นายกอง แยกย้ายกันไป ตั้งขัดขวางทุกด่าน.

เวลาที่ไทยเราแยก ย้ายกันไปตั้ง รับ กอง ทหาร ฝรั่งเศส
เหล่านั้น ได้เห็นฝรั่งเศสชุดคลองดอนคอน โดยคิด
จะเอาเรือรบข้ามแก่งดัมอยู่.

กรุงเทพ ฯ สังทหาร

ในระหว่างที่ไทยกับฝรั่งเศสกำลังเจรจาเรื่อง เขตต์แดนกันอยู่นั้น ไม่ทราบว่างฝรั่งเศสจะยกทหารรุดต่งมายึดดินแดนของเรามากมายถึงเพียงนี้ จึงมิได้เตรียมทหารต่งต่งหน้าไปป้องกันเสียก่อน การซึ่งไทยเราตั้งข้าหลวงใหญ่ ข้าหลวงประจำจังหวัด และมีทหารจำนวนเล็กน้อยไปอยู่ตามหัวเมืองนั้น ก็เพื่อประสงค์จะปราบปรามโจรผู้ร้ายเท่านั้น หาได้คิดที่จะทำสงครามหรือทำสงครามกับฝรั่งเศสไม่ ครั้นเมื่อทราบความว่างฝรั่งเศส ยกทหารรุดต่งมายึดเขตต์แดนของเราเช่นนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการทหารบก ต่งทหารบกไปรักษาบ้องกันพระราชอาณาจักรดังนี้.

ครั้งที่ ๑ โปรดเกล้าฯ ให้นายพันโท พระศรีณรงค์วิไชย (นิต) เป็นหัวหน้า พร้อมด้วยทหารราบชั้นนายทหารชั้นนายพัน ๒ ชั้นนายร้อยและผู้ช่วยนาย

๓๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ร้อย ๔ นายร้อยประจำกอง ๒๐ จำนายสิบ ๓๓ นายสิบ
เอก ๓๖ นายสิบโท ๓๖ นายสิบตรี ๖๕ พลตรีเดียว ๘
กองทหารปืนใหญ่ นายร้อย ๖ นายสิบ ๔๔ กองพยาบาล
จำนายสิบ ๔ พดพยาบาล ๘ พนักงานและเสมียน ๕
คนพยาบาล ๘ อาวุธปืนแมทธิเคอร์ ๓๐๐ กระบอก บัดตัน
๒๐๐,๐๐๐ นัด ปืนใหญ่ด้อย ๖ กระสุน ๓๐๐๐ และ
เครื่องพร้อมไปถึงเมืองอุบล เมื่อวันที่ ๒๓ มิถุนายน
ร.ศ. ๑๓๒.

ครั้งที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการกรมตำรวจ
๔ มีพระฤทธิเดชะ (แขก) เป็นหัวหน้า ๓ จมื่นอินทร
เสนา ๓ จำฤทธิพิชัย ๓ จำการประกอบกิจ ๓ ฝ่าย
ทหารบก มีนายร้อยเอกเวาซิง (นายทหารไทยครึ่งนั้น
เป็นชาติเดนมาร์ก) ๓ ว่าที่นายร้อยตรี ๖ ไปถึงอุบลเมื่อ
วันที่ ๒๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๒.

ครั้งที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้จมื่นศรีบริรักษ์คุม
ปืนใหญ่ของहेต้องปากบาง “เฮาเวศเซอร์” ๒
กระบอกไปถึงเมืองอุบล เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม ร.ศ.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๗๑

๑๑๒.

ครั้งที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้นายพลจัตวา พระ
พิเรนทรเทพ (ต่าย) แม่ทัพ พร้อมด้วย นายพัน นาย
ร้อย นายสิบ พลทหาร และพนักงานคนใช้ไปถึงเมือง
อุบล เมื่อวันที่ ๒๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ อีก
ครั้งหนึ่ง.

หนึ่งเมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ นั้น พระศรี
สิทธิสงคราม ผู้ช่วยราชการนครราชสีมา ซึ่งทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คุมกำลังเมืองนครราชสีมา ๓๐๕
คนไปช่วยราชการนั้น ถึงเมืองอุบลวันนั้นด้วย.

กรมหลวงพิชิต ฯ

ทรงบัญชาการทัพ

ครั้งสุดท้าย

---

๑. วันที่ ๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ โปรดให้หลวง
เด่นานนท์ข้าหลวง ๑ นายร้อยโทรูป ๑ นายร้อยตรี

๗๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ตำคร ๑ นายร้อยตรีเฟื่อง ๑ कुम्भहार ๑๕๐ คน
พร้อมด้วยปืนใหญ่น้อย จากอุบลไปส่งมอบกับกองพระ
ประชา ฯ.

๒. วันที่ ๒๕ กรกฎาคม ให้นายพันโท พระศรี
ณรงค์วิไชย (นิต) เป็นแม่ทัพ พร้อมด้วยนายพันตรี
หัตถวงอรรคสรกิจ (อิม) ๑ นายร้อยเอก ขุนผลาญศรี
แสง ๑ นายร้อยเอกแย้ม ๑ นายร้อยเอกจิว ๑ นาย
ร้อยเอกสวาติ ๑ นายร้อยเอกส่าย ๑ นายร้อยเอกจิตร ๑
นายร้อยโท ขุนสุนทรสมบัติ (กึ่ง) ๑ นายร้อยโท
อ่ำ ๑ นายร้อยโทปัด ๑ นายร้อยโทกลิ่น ๑ นายร้อย
โทพุทไธญ ๑ นายร้อยโทแขก ๑ นายร้อยตรีอยู่ ๑
และนายสิบพดทหาร ๔๘๐ คน กับให้นายร้อยเอก ม.ร.ว.
วิง ๑ นายร้อยตรีช่วงเล็ก ๑ นายร้อยตรีพิน ๑ (ซึ่ง
อยู่ในบังคับบัญชา นายพลจัตวา พระพิเรนทรเทพ
(ส่าย) แม่ทัพ) อันได้ดวงหน้ามาถึงอุบลก่อนนั้น कु
มฺพหกรุงเทพ ฯ ๒๐๐ คน และคุมทหารหัวเมือง ๒๘๐
คน พร้อมด้วยอาวุธยุทโธปกรณ์ ยกจากอุบลไปช่วยพระ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๗๓

ประกาศกิจคณะเมืองดันทนคร.

๓. วันที่ ๒๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ โปรดให้
นายร้อยเอก เราชิง ๑ นายร้อยตรีตะไม ๑ นายร้อยตรี
ตาด ๑ ว่าที่นายร้อยตรีโต ๑ ว่าที่นายร้อยตรีชัย ๑
คุมทหาร ๒๒๐ คน พร้อมด้วยอาวุธยุทโธปกรณ์ ออกจาก
อุบลไปเมืองดันทนคร.

เมื่อพระเจ้านองยาเซอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
ทรงบัญชาการทัพดังนี้แล้ว ไม่ทราบว่าการกองทหารของ
เราจะเดินทางไปถึงดันทนคร ได้ทันรบกับกองทหารฝรั่งเศส
หรือไม่ (เพราะไม่ได้พบประวัติศาสตร์ต่อ) เพราะ
ได้ทราบข่าวว่าสิ้นเดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ ก็ได้ทราบ
ว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ยอมยกที่ดินฝั่งซ้าย
แห่งลำน้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว และเรียกกองทัพไทย
กลับกรุงเทพ ฯ.

ตอน ๙
เรื่องฝรั่งเสด
รุกทางภาคเมืองพวน

ในราววันที่ ๑๘ มิถุนายน ร.ศ. ๓๓๒ มีนายทหาร
ฝรั่งเสด ๔ คน คุ่มทหารญวนประมาณ ๕๐ คน มาที่ค่าย
พระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงซึ่งตั้งรักษาเมืองคำมวญอยู่
นั้น ฝรั่งเสดมาพักอยู่ในบ้านเจ้าราชวงศ์เมืองคำมวญ
รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง ฝรั่งเสดมาบอกพระยอดเมืองขวางว่า
เมืองคำเกิดคำมวญขึ้น เป็นเขตต์แดนของฝรั่งเสดแล้ว
ให้พระยอด ฯ นำทหารถอยไปเสีย ถ้าไม่ไปจะจับ พระ
ยอด ฯ บอกว่า ยังไม่ได้รับคำสั่ง ไปไม่ได้ จะทำอย่าง
ไรก็ตามใจ พอรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งฝรั่งเสดก็ยกธงของ
ฝรั่งเสดขึ้นแล้วยิงปืน ๓ นัด แล้วตั้งให้ทหารเข้าล้อมค่าย
ไทย แล้วพวกนายทหารฝรั่งเสดเข้าไปในค่าย แล้วจุด
ตากพระยอด ฯ ออกมา เอาตัวพระยอด ฯ กับพรรค
พวกไปขังไว้ในฉางเข้า พอรุ่งขึ้นอีก ๒ วัน พระ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๓๕

ยอด ๑ จึงทำหนังสือมายัดเมืองคำมวญไว้แก่ฝรั่งเศส รุ่ง
ขึ้นอีกวันหนึ่งฝรั่งเศส ก็คุมตัวพระยอด ๑ กับพวกออก
จากเมืองคำมวญ จะไปตั้งยังเมืองท่าอุเทน ฝั่งขวาลำน้ำ
โขง เมื่อเดินมา ๓-๔ วัน ถึงบ้านนาหลักหิน ฝรั่งเศส
เข้าไปนอนในบ้านราษฎร พวกพระยอด ๑ นอนที่ข้าง
นาริมบ้าน ถัดวันถึงนาหลักหินนั้น ทหารญวนยัง
คุมพระยอด ๑ อยู่ รุ่งขึ้นฝรั่งเศสกับบุณจันมาบอกพระ
ยอดเมืองขวางว่า พวกเขาจะเดินไปก่อน ให้พวกพระ
ยอด ๑ เดินตามที่หลัง จนกว่าจะถึงแก่งเจ๊ก ตั้งแต่วัน
นั้นมาฝรั่งเศสก็ไม่ได้ คุมตัว พระ ยอด ๑ กับพวกอีก เคย
ก่อนที่จะออกเดินจากบ้านนาหลักหิน พระยอด ๑ ได้
ถามฝรั่งเศสว่า เมื่อไปถึงแก่งเจ๊กแล้ว จะไปพักที่ไหน
ฝรั่งเศสบอกว่า จะไปพักที่ทำเนียบใหม่ ครั้นไปถึงแก่ง
เจ๊กเข้าจริง ฝรั่งเศสหาได้ไปนอนที่ทำเนียบใหม่ไม่
กลับไปนอนที่บ้านราษฎรแห่งหนึ่ง พระยอดไม่คิดว่า
ฝรั่งเศสจะไปนอนที่บ้านราษฎร พระยอด ๑ จึงไปนอน
ที่ทำเนียบข้างอีกแห่ง ๑ โดดจากทำเนียบใหม่ตั้ง ๓-๔

๗๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เดิม รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง บุนจันจึงไปหาพระยอด ฯ ถามว่าทำไมไม่ไปพักที่ท่าเหียบใหม่ พระยอด ฯ บอกว่าคิดว่าจะมองดีเออร์ครอดส์กรัง พักที่นั่นแล้ว จึงไปพักที่ท่าเหียบเก่า พอรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง บุนจันกับมองดีเออร์ครอดส์กรังก็ไปหาพระยอด ฯ ถามถึงหลวงอนรรักษ์ว่าอยู่ที่ไหน เมื่อรู้จักตัวแล้ว จึงให้ทหารญวนเข้าจับหลวงอนรรักษ์ แล้วบอกว่าหลวงอนรรักษ์เป็นคนไม่ดี เมื่ออยู่เมืองคำมวณินพูดว่า พอไปสักเดือนหนึ่งหรือสองเดือนก็จะเอาทหารมาอีก ทำให้ราษฎรตกใจกลัว จะเอาตัวหลวงอนรรักษ์ไปไว้ก่อน คอยเรือจนกว่าเรือจะมาถึงจะได้ไปส่งยังเมืองท่าอูเทน.

ในคำวันนั้น มีท้าวเพยคน ๑ ชื่อพระอุเทน กับท้าวเพยคนอื่นอีกหลายคน มาบอกพระยอด ฯ ว่ามองดีเออร์ ครอดส์กรัง จะจับ พระ ยอด ฯ ด้วยเหมือนกัน เวลาค่ำลงพระยอด ฯ กับพรรคพวก จึงพากันไปพักที่เวียงกระแด่น ครนรุ่งขึ้นวันหนึ่งนายร้อยตรีทุย กับว่าทนายร้อยตรีแปลก ก็มาถึงเวียง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๗๗

กระแสน บอกว่าหลวงวิจิตรสถาดรได้รับบอกที่ผ่านไป
ทางนายร้อยโทอ๋าว่า เมืองคำมวญได้เสียแก่ฝรั่งเศสแล้ว
ฝรั่งเศสจับตัวไว้กับบริวารอูรตะเบียงอาหารหมด ให้นาย
ร้อยตรีทฤษฎีกับว่าที่นายร้อยตรีแปลก กลุ่มทหารมา ๕๐ คน
ให้มาขออูรตะเบียงพระยอด ฯ คืน แล้วให้ได้ฝรั่งเศส
ไปพันพระราชอาณาเขตต์สยาม พระยอด ฯ บอกว่า
เดี๋ยวนี้หลวงอนรุักษ์ยังถูกฝรั่งเศสจับไป คอยคุมอยู่คน
หนึ่ง จึงควรให้คนขอคืนมาเสีย แต่จะให้ขับไล่ฝรั่งเศส
ไปให้พันพระราชอาณาเขตต์จึงได้ ครั้นรุ่งขึ้นถนัดคนหนึ่ง
พระยอดเมืองขวางกับนายร้อยตรีทฤษฎี และว่าที่นายร้อยตรี
แปลกกับทหาร ๕๐ คน ก็พากันไปยังท่าเหียบร้างที่แก่ง
เจ็ก เพื่อขอตัวหลวงอนรุักษ์และอูรคืนมา ครั้น
ถึงแก่งเจ็กแล้ว พระยอดเมืองขวาง พร้อมด้วยนาย
ร้อยตรีทฤษฎีกับว่าที่นายร้อยตรีแปลก ก็คุมทหาร ๕๐ คน
หนีไปที่บ้านพักมอญดีเออร์ครอดส์กรุง ให้ขุนวังเข้าไปขอ
ตัวหลวงอนรุักษ์ มอญดีเออร์ครอดส์กรุง ตั้งภาษากับ
ขุนจีนถามๆว่าไม่ยอมให้ตัวหลวงอนรุักษ์ หลวงอนรุักษ์

๗๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

จึงกระโดดเรือนหนีมา ทหารฝรั่งเศสจึงได้ยิงตามมา แต่หาถูกไม่ ไปถูกทหารไทยตายคนหนึ่ง กับขุนวังคนหนึ่ง ก็ถูกปืนตายในที่นั้น พระยอบเมืองขวางกับนายร้อยตรีบุญ และว่าที่นายร้อยตรีแปลกห้ามไม่ฟัง จึงสั่งให้ทหารไทยยิงตอบบ้าง ตกลงตายเกิดยิงต่อสู้กันจน ทหารไทยตาย ๕-๖ คน แต่ทหารญวนของฝรั่งเศสประมาณ ๑๖-๒๐ คนถูกยิงตายหมด ยังเหลือแต่บนจันด้ามเขมรคนหนึ่ง งูเห่านอนคนหนึ่ง แต่ภายหลังทราบว่างูเห่านอนนั้น ก็ตายอยู่ที่เมืองญวนแล้ว เหตุนี้ฝรั่งเศส จึงให้ตั้งศาล รับผิดชอบ พิเศษ จนพิจารณาพระยอบเมืองขวาง ดังได้กล่าวไว้ในเรื่อง “ศาลรับผิดชอบพิเศษ ร.ศ. ๑๑๒” นั้นแล้ว.

ในการที่ฝรั่งเศสรบกวนภาคเมืองพวน

ในการที่ฝรั่งเศสรบกวนภาคเมืองพวนคราวนี้ กองทหารฝรั่งเศสคงจะได้รับกับกองทหารของพระเจ้านองยา

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๗๕

เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมในด้านนั้นบ้าง เช่นได้
กล่าวมาแล้วว่าหลวงมดโยชานุโยค ซึ่งฝรั่งเศสจับได้
ในเมืองเชียงโฮม เขตญวนแล้วก็ปล่อยตัว และเช่น
พระยาสุนทรธรรมชาตา ครั้งเป็นพระสุริยศักดิ์สุนทร
เด่าว่า ท่านเองได้ไปรบฝรั่งเศสในเมืองคำเกิดคำมวญ
กับพระยอด ฯ แล้วทำตายสะพานน้ำม ที่ฝรั่งเศสจะรุด
ถ่วงเข้ามา ทั้งท่านก็ได้ยิงข้างฝรั่งเศสล้มลง และเพื่อน
ของท่านก็ยิงฝรั่งเศสตาย ๓ คนด้วย แต่พระเจ้าอังยา
เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม มิได้เผยแพร่เป็น
ประวัติศาสตร์ ตอนไทยกับฝรั่งเศสรบกันทางด้านเมือง
พวน ประวัติศาสตร์ตอนนั้นจึงบกพร่องไป.

ตอน ๑๐

ฝรั่งเศสขอเอาเรือรบเข้ามา

ไทยขัดขวาง

หนังสือโต้ตอบในเรื่องนี้

คำแปลในฉบับที่ ๑

(รับวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒)

เขียนที่สถานทูตฝรั่งเศส กรุงเพท ฯ

วันที่ ๑๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

มองดีเออร์อาปาดี ราชทูตและกงสุลเยเนราล
ฝรั่งเศส ทูลพระเจ้าอนงยาเซอ กรมหลวงเทเวศวงศ์
วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ.

ด้วยรัฐบาลฝรั่งเศส ขอให้ข้าพเจ้าแจ้งความให้
รัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทราบ ว่า รัฐบาลอังกฤษ
ได้ดำริคิดจะให้เรือรบหลายลำเข้ามาในกรุงสยาม อ้าง
ว่าเมื่อเหตุจำเป็นจะให้มาป้องกันรักษาคนในบังคับ อังกฤษ
ในสมัยที่เกิดการจู่โจมกันนี้ เหตุฉะนั้นรัฐบาลฝรั่งเศส

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๘๑

จึงได้ตั้งใจจะกระทำตามบ้าง.

เรือรบ ๒ ลำ ในกองทัพเรือฝรั่งเศส ได้รับคำสั่งให้เข้าอยู่ด้วยเรือรบตังกีกรุงเทพ ฯ และในการเรื่องนี้มองดีเออร์เคอเวดต์เสนาบดีฝรั่งเศส ผู้ว่าการต่างประเทศได้ขอให้ข้าพเจ้ากล่าวโดยชัดเจนว่า การที่ให้เรือรบเข้ามาคราวนี้ ก็มีความประสงค์อย่างเดียวกันกับประเทศอังกฤษ และประเทศอื่นๆ ฉะนั้น.

เรือรบ ๒ ลำที่จะเข้ามาใน ลำ ๑ ชื่อคอเมต ลำ ๑ ชื่อ ดงคอนต์ดอง และแอดมิราลแมทท์เรือได้แจ้งความแก่ข้าพเจ้าว่า เรือรบ ๒ ลำนี้จะมาถึงฉันทอนในวันที่ ๑๕ กรกฎาคม.

เหตุฉนั้น ข้าพเจ้าขอพระเดชพระคุณได้โปรดมีคำสั่งให้คนคอยนำร่องนำเรือรบทั้ง ๒ ลำด้วย.

ข้าพเจ้าถือโอกาสนี้ ขอแสดงความนับถืออย่างสูงส่งมายังพระเดชพระคุณเสนาบดีด้วย.

(ลงนาม) ฮา. ปาวี

คำแปลที่ ๒

(รับวันที่ ๑๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒)

เขียนที่สถานทูตฝรั่งเศส กรุงเพท ฯ

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

มองสิเออร์ อาปาวิ ราชทูตและกงสุลเยเนรอลฝรั่งเศส
ทูต พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทอดวงศ์วโร
ประการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ.

ด้วยแอดมิราล อูมาน แม่ทัพเรือ แจ้งความมา
ยังข้าพเจ้าว่า เรือรบ ดังคอนต์ตอง จะเข้ามาถึงต้นดอน
วันที่ ๓๓ กรกฎาคม เวตาเยน.

เหตุฉะนี้ ข้าพเจ้าขอพระเดชพระคุณได้โปรด มี
คำสั่งตามธรรมเนียม ดังเช่นที่ข้าพเจ้าได้ขอมาในหนังสือ
ฉบับก่อนของข้าพเจ้าถึงวันนี้ แอดมิราลแม่ทัพเรือ ถือ
ว่า เรือรบดังนั้นควรเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ได้ตามหนังสือ
สัญญาทางพระราชไมตรี ด้วยรัฐบาลฝรั่งเศสได้แจ้ง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๘๓

ความต่อแอดมิราล แมทพเรือแฉ้วว่า รัฐบาลฝรั่งเศส
พิจารณาเห็นว่า การเป็นอันชอบธรรมแท้.

ข้าพเจ้าถือโอกาสอันนี้ ขอแสดงความนับถืออย่าง
สูงส่งมายังพระเดชพระคุณเสนาบดีด้วย.

(ลงนาม) อา. ปาวี

คำแปลที่ ๓

คำกล่าวการต่างประเทศ

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

พระเจ้าอนงยาเซอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรประ
การ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ แจ้งความมายัง มอ
ติเออร์ อาปาวิ ราชทูตและกงสุลเยเนราลฝรั่งเศส.

ด้วยหนังสือของท่านถึงวันนั้น ท่านแจ้งความแก่
ข้าพเจ้าว่า รัฐบาลอังกฤษได้ดำริคิดจะตั้งเรือรบ
หลายลำเข้ามาในประเทศไทย อันว่ามีเหตุจำเป็น
จำจะให้มาป้องกันรักษาคนในบังคับอังกฤษ ในสมัย

๘๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ที่เกิดขึ้นฉับพลัน เหตุการณ์นี้รัฐบาลฝรั่งเศสจึงได้ตั้งใจ
จะทำตามบ้าง และเรือรบ ๒ ลำในกองทัพเรือฝรั่งเศส
คือเรือคอคเมตลำหนึ่ง เรือดงคอนส์คองลำหนึ่ง จะ
ต้องเข้ามารวมอยู่ด้วยเรือดงตักกรุงเทพฯ ฯ แล้วท่าน
แจ้งว่า แอดมิราลแม่ทัพเรือได้บอกแก่ท่านว่า เรือรบ ๒
ลำนั้น จะเข้ามาถึงในวันที่ ๑๕ กรกฎาคม.

ข้าพเจ้าขอตอบให้ท่านทราบว่า มาจนกระทั่ง
เวลานี้ รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ยังหา
ได้รับคำแจ้งความจากรัฐบาลอังกฤษเลย ว่าอังกฤษ
ได้มุ่งหมาย จะให้เรือรบเข้ามาที่กรุงเทพฯ ฯ หรือที่
ปากน้ำ หรือที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ในด้านเจ้าพระยา
อีก นอกจากเรือสจ๊วต ซึ่งบัดนี้ได้จอดคอยอยู่ที่
หน้าสถานทูตอังกฤษ เหมือนกับเรือดงตักที่จอดอยู่ที่หน้า
สถานทูตฝรั่งเศสนั้น และท่านแจ้งว่ามองสิเออร์เดอ
เวลด์ เสนาบดีฝรั่งเศสว่าการต่างประเทศ ขอให้ท่านกล่าว
โดยชัดเจนว่า ความประสงค์ที่จะให้เรือรบเข้ามาคว
็น ก็เหมือนกันกับความประสงค์ของประเทศอังกฤษ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๘๕

และประเทศอื่น ๆ เมื่อเป็นดังนี้ ข้าพเจ้าต้องลงมือเห็นว่า ถ้าประเทศอื่นมิได้ให้เรือรบเข้ามาเกินกว่าลำหนึ่งตราบใดแล้ว ประเทศฝรั่งเศสก็คงจะไม่ขอให้เรือรบเข้ามาอีก นอกจากเรือดตุง.

อนึ่งขอให้ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า เรือรบดำแรกที่ได้นำมายังกรุงเทพ ฯ ในหมู่เรืออื่น ๆ ซึ่งจอดอยู่ที่นั่นแล้วคือเรือดตุง เมื่อเป็นกระนั้นจะพูดว่า ประเทศอื่นได้คิดจัดการเช่นว่ามาแล้วก่อนนั้น หากไม่.

อนึ่งข้าพเจ้าไม่จำเป็นต้องเตือนท่านว่า ในสมัยนั้นมีเหตุหยุกหยิกกันนั้น เรือรบดตุง ได้เข้ามาเมื่อวันที่ ๑๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๓ และกำหนดว่าจะกลับออกไปเมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๓ นั้น ครั้นถึงวันกำหนดจะกลับออกไปแล้ว ก็หาไปไม่ กลับได้รับคำสั่งให้รออยู่ไปก่อน กว่าจะมีคำสั่งมาอีกภายหลัง และข้าพเจ้าพิจารณาเห็นว่า ถ้าเรือดตุงกลับมาจากกรุงเทพ ฯ แล้ว เรือรบอื่น ๆ ก็คงจะไม่อยู่ที่นั่น ต่อไป และการหยุกหยิกกันนั้นจะสงบเรียบร้อยเป็นปกติ ดัง

๘๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

แต่ก่อน.

ข้าพเจ้าพเจ้าถือโอกาสอันนี้ ขอแสดงความนับถือ
อย่างสูงสุดมายังท่านราชทูตด้วย.

(ลงพระนาม) เทววงศ์วโรประการ

ป.ล. เมื่อเขียนหนังสือฉบับนี้ ข้าพเจ้าได้
รับหนังสือของท่านอีกฉบับหนึ่ง เวลา ๑๐.๓๐ น.ท. ท่าน
แจ้งความมาว่า เรือรบถึงคอนต์ตองจะเข้ามาถึงต้นคอน
เวลาเย็นวันที่ ๓๓ กรกฎาคม ข้าพเจ้าหวังใจว่า ตาม
เหตุที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ท่านคงจะมีโทรเลขออกไป
ไปยังแอดมิราลแมทเพรือ ซึ่งเห็นว่า การที่จะให้
เรือรบเข้ามานั้น เป็นการผิดพลาดไม่.

ข้าพเจ้าต้องขอคัดค้าน คำอธิบายความในหนังสือ
สัญญาทางพระราชไมตรี อันเป็นที่ทำให้เข้าใจว่าประเทศ
ใดประเทศหนึ่ง มีอำนาจอันชอบธรรมที่จะให้เรือรบ
เข้ามาในลำน้ำของไทย และถึงพระมหากษัตริย์แห่งพระราช
อาณาจักรนี้ ภายใต้อาณัติของพระองค์ตามความชอบใจของประเทศ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๘๗

นั้น ๆ มุณิฉกรรมของหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี
นั้น หาได้ตัดอำนาจอันชอบธรรม ซึ่งประเทศไทย
ควรมิได้เหมือนประเทศอื่น ๆ สำหรับการป้องกันตัว และ
รัฐบาลฝรั่งเศสคงต้องเข้าใจได้โดยง่ายว่า ตามธรรมดา
เหตุการณ์อันมีอยู่บัดนี้ ประเทศไทยจะยอมตาม
คำอธิบายเช่นกล่าวมานั้นไม่ได้เลย เมื่อยอมเช่นนั้นแล้ว
ก็เหมือนดังจะทรงอำนาจเป็นเอกราชเสียเหมือนกัน.

(ลงพระนาม) เทเวรังค์

คำแปลที่ ๔

เขียนที่สถานทูตฝรั่งเศส กรุงเพท ฯ

วันที่ ๓๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๓๑๒

มองตีเออร์ อาปา่ว ราชทูตและกงสุลเยเนราล
ฝรั่งเศส ทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวรังค์วโร
ประการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ.

ด้วยข้าพเจ้าได้รับหนังสือของพระเดชพระคุณลงวัน

๘๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

วานชนะบัตหนึ่ง   ตอนหนึ่งติดต่อฉบับของข้าพเจ้า
ซึ่งได้ส่งมาถวายในวันเดียวกันว่า   ด้วยเรื่องเรือรบ ๒
ถ้าจะเข้ามาในกรุงเทพ ฯ.

ข้าพเจ้าได้แจ้งความไปยังรัฐบาลฝรั่งเศส   และ
แอดมิราลแม่ทัพเรือแล้วว่า   รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว   กัดค้านไม่ยอมให้เรือรบเข้ามาในอ่าวแม่น้ำ
เจ้าพระยา   แล้วข้าพเจ้าได้แจ้งความไปด้วยว่า   ข้าพเจ้า
กับพระเดชพระคุณ   ได้ขจัดขึ้นยังไม่ยอมให้เรือดังกล่าว
ดังต้องเข้ามาก่อน   ให้จอดอยู่ที่ปากน้ำ   ตามหนังสือ
สัญญาทางพระราชไมตรี   รอคอยกว่าจะได้รับคำสั่ง
ตอบมา.

เพื่อมิให้มีความเข้าใจผิดกันได้นั้น   ข้าพเจ้าขอ
ให้พระเดชพระคุณ   โปรดให้ข้าพเจ้ามาเฝ้าในเวลาพรั่งนี้
ตามกำหนดเวลาของพระเดชพระคุณ.

ข้าพเจ้าถือโอกาสอันนี้   ขอแสดงความนับถืออย่าง
สูงส่งมายังพระเดชพระคุณเด่นาบัตด้วย.

(ลงนาม)   อ. ปาวี

คำแปลที่ ๕

ศาลาว่าการต่างประเทศ

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

พระเจ้าอนังยาเซอ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์วโรปการ
เสนาบดีว่าการต่างประเทศ แจ้งความมายังมองค์เออร์
อาปาว่า ราชทูตและกงสุลเยเนอราลฝรั่งเศส.

ด้วยข้าพเจ้าได้รับหนังสือของท่านลงวัน^{นี้} เวลา
๗ ต.ท. และข้าพเจ้ามีความยินดีที่จะพบกับท่านในเวลา
พรุ่ง^{นี้} เวลาย่ำค่ำ.

อย่างใดก็ดีข้าพเจ้าจะต้องกล่าวโดยเร็วว่า เพื่อจะ
ให้หัดก็ยังมีให้มีความเข้าใจผิดกัน เกิดขึ้น ได้^{ขึ้น}
คำคัดค้านของข้าพเจ้า ที่ไม่ยอมให้เรือดังกล่าวของดอง
ตันคอนเข้ามา^{ขึ้น} ย่อมเป็นข้อคัดค้านตลอดทั่ว^{ไป} ไม่
ยอมให้เข้ามาจอดอยู่ที่ปากน้ำและแผ่นดินเข้ามากรุงเทพ
เหมือนกัน.

แท้จริงไม่มีเรือรบอังกฤษดำใดลำหนึ่ง นอกจาก

๕๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เรือสวิตช์เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ หรือมุ่งหมายว่าจะเข้ามาในลำน้ำเจ้าพระยาอีกเลย มุद्เหตุซึ่งทำให้รัฐบาลของท่านตั้งเรือถึงคอนสตันตอ และเรือคอเมตเข้ามาในนั้น ย่อมเสียไป หาหัดก็มีได้ อยู่เอง ในเรื่องที่จะให้เรือรบเข้ามาที่ปากน้ำหรือที่กรุงเทพ ฯ และคำอธิบายอันสมควรซึ่งข้าพเจ้าพเจ้าคิดว่า ควรเขามาอธิบายความในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ที่มีได้ตั้งอำนาจอันชอบธรรมของประเทศใด ๆ ในการป้องกันภัยอันตราย และรักษาความเป็นเอกราชจากกรุงสยามเดี่ยวนั้น คือควรใช้ทั่วไปถึงที่ใดที่หนึ่ง อันอยู่ในลำน้ำที่เป็นราชอาณาจักร.

ข้าพเจ้าถือโอกาสอันนี้ ขอแสดงความนับถืออย่างสูงสุดมายังท่านราชทูตอีกด้วย.

(ลงพระนาม) เทวะวงศ์วโรปการ

คำแปลที่ ๖

คำกล่าวการต่างประเทศ

วันที่ ๑๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

พระเจ้าอนึ่งยาเชอ กรมหลวง เทวะวงศ์วโรปการ
เด่นาบตีว่าการต่างประเทศ แจ้งความมายังมองค์เออร์
อาปาว่า ราชทูตและกงสุลเยเนราลฝรั่งเศส.

ในเวลาที่ท่านได้สนทนากับข้าพเจ้าจนนี้ ถึงแม
ว่าท่านสนใจให้เรือตังคอนด์ตอง และเรือคอบเมตเข้ามา
จอดอยู่เพียงปากน้ำกต ข้าพเจ้า ต้องถือว่า เป็นหน้าที่
ของข้าพเจ้า จะต้องคัดค้านไม่ยอมเลยเป็นอันขาด ดังที่
ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ ในหนังสือฉบับก่อนของข้าพเจ้า
ที่ไม่ยอมให้เรือรบเข้ามาในลำน้ำเจ้าพระยา และในสมัย
นี้ข้าพเจ้าต้องแจ้งตงว่า รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัว ไม่สามารถจะยอมให้ประเทศใดๆ ส่งเรือรบ
เข้ามาจอดอยู่ในลำแม่น้ำนี้ มากกว่าประเทศเด่งำขึ้นไป

๕๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เพราะฉะนั้นจึงได้มีคำสั่งต่อกรมทหารบก กรมทหาร
ทหารเรือ ให้จัดการตามนี้โดยด่วน.

อนึ่งท่านกับข้าพเจ้า ก็ได้เข้าใจกันอยู่แล้วว่า เวลา
ข้าพเจ้าขึ้นกรมทหารเรือ จะให้เรือกลไฟลำหนึ่ง มาที่
สถานทูตฝรั่งเศส สำหรับให้ท่านใช้ ไปมาที่เรือถึงคอน
สตันติ และเพื่อท่านจะได้ส่งข่าวไปตามที่ท่านจะดำริเห็น
สมควร.

ข้าพเจ้าถือโอกาสอันนี้ ขอแสดงความนับถือ อย่าง
สูงส่งตมายังท่านราชทูตอีกด้วย.

(ลงพระนาม) เทเวธวงศ์โรประการ

(โทรเลขสมเด็จพระยาเทวะวงศ์ แต่
ครั้งยังเป็นกรมหลวงเทวะวงศ์ ๑ มีไปถึงพระองค์
เจ้าวัฒนานวงศ์ (คือกรมขุนมรุพงษ์ ศิริพัฒน์)
อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีส)

คำแปลที่ ๗

กรุงเทพ ฯ วันที่ ๓๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๓๓๒

เวตา (เวตาเช้า & โมงครึ่ง) ๓๓.๓๐ ก.ท.

โทรเลขของท่านฉบับที่ ๓๕ นั้น ได้รับแล้ว ทูต
ฝรั่งเศสในกรุงเทพ ฯ ได้มาหาเวตาเย็นวานนี้ และมี
หนังสือมาถึงข้าพเจ้า ๒ ฉบับ มีความว่าประเทศอังกฤษ
ได้ให้เรือรบเข้ามาป้องกันคนในบังคับอังกฤษ เหตุฉะนั้น
ประเทศฝรั่งเศสก็จะทำตามบ้าง จะให้เรือรบเข้ามาอีก
๓ ลำ ในวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ทูตฝรั่งเศสในกรุงเทพ ฯ
มีหนังสือถึงข้าพเจ้าว่า ขอให้มีคนนำร่องนำเรือรบ ๒

๕๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ล้าน และขออนุญาตเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ตามหนังสือ
สัญญาทางพระราชไมตรี ฝ่ายเราจำเป็นต้องอนุญาต
ไม่ได้ ด้วยเรือรบอังกฤษ จอดอยู่ในลำน้ำเจ้าพระยา
เพียงลำเดียว และต้องบอกกล่าวไม่ยอมตามคำอธิบาย
ความ ในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ซึ่งเป็น
เหตุขัดขวางต่อความเป็นใหญ่ เป็นเอกราชของประเทศ
ไทย ข้าพเจ้าถือว่าฝ่ายเรามีอำนาจอันชอบธรรม ที่
จะไม่ยอมให้เรือรบเข้ามาในลำน้ำอันอยู่ในพระราชอาณา
จักรของเรา เพื่อประสงค์จะมาแสดงความขู่เข็ญ ให้
ท่านนำความไปแจ้งต่อเสนาบดีฝรั่งเศษ ผู้ว่าการต่าง
ประเทศให้ทราบ ได้ความประการใดให้มิโทรเลขมา
ยังข้าพเจ้า.

(ลงพระนาม) เทววงค์

โทรเลขของพระองค์เจ้าวชิรานุวงศ์
ถึงกรมทเวรวงศ์ฯ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ
คำแปลที่ ๘

กรุงปารีส วันที่ ๑๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๒
(เวลาบ่าย ๕ โมง ๑๕ นาที) ๕.๑๕ ต.ท.

ข้าพเจ้าได้แจ้งความต่อเสนาบดีฝรั่งเศส ผู้ว่าการ
ต่างประเทศ ตามความในโทรเลขของท่าน ลงวันที่ ๑๑
นั้นแล้ว และท่านเสนาบดีบอกแก่ข้าพเจ้าว่า ฝรั่งเศส
ไม่ได้มุ่งหมายจะให้เรือรบเข้าไปในกรุงเทพ ฯ เพื่อจะชุก
ไทยเลย แต่มีความประสงค์อย่างเดียวกันกับรัฐบาล
อังกฤษเท่านั้น แล้วท่านเสนาบดีบอกข้าพเจ้าว่า เมื่อ
ข้าพเจ้าได้กล่าวข้แจ้งดังนี้แล้ว ท่านก็จะมิโทรเลขมา
ถอนคำดังเดิม เรื่องเรือรบนี้เสีย และท่านขอให้
ข้าพเจ้าพึงรู้แน่ว่า ประเทศฝรั่งเศสมิได้มีความมุ่งหมาย
จะให้ตั้งทหารเข้ามา หรือจะยึดรบ ประเทศสยามอย่าง
โดยอย่างหนึ่งเลย แท้จริงรัฐบาลฝรั่งเศส มีความ

๘๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ปรารภจะแต่งให้คนไทยคนหนึ่งเข้ามาในกรุงเทพฯ โดยเร็ว เพื่อจะได้จัดการให้ตกลงกันโดยทางพระราชไมตรี แล้ว ท่านเสนาบดีพูดกับข้าพเจ้าว่าดังนี้ “ข้าพเจ้ามีความหวังใจทุกประการว่า การทุกสิ่งทุกอย่าง คงจะจัดแจงให้ตกลงกันได้เรียบร้อยโดยเร็ว” ข้าพเจ้าได้มีหนังสือไปถึงท่านเสนาบดีฝรั่งเศส ผู้ว่าการต่างประเทศฉบับหนึ่ง รวบรวมข้อความที่ได้สนทนากับท่าน เพื่อเป็นการมั่นคงต่อไป.

(ลงพระนาม) วัฒนานวงศ์

ตอน ๑๑

ไทยกับฝรั่งเศสยังกันที่ปากน้ำเจ้าพระยา

ในการที่ไทย กับ ฝรั่งเศส เกิดยิงกันขึ้น ที่ปากน้ำเจ้าพระยา เดิมไทยกับฝรั่งเศส เกิดท่มเถียงกันขึ้นด้วยเรื่องแผ่นดินฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขง ฝรั่งเศสได้ตั้ง เรือรบ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๕๗

ให้เข้ามารักษาสตประโยชน์ของ ฝรั่งเศสที่กรุงเทพ ฯ ถ้า
หนึ่งแล้ว คราวนี้ฝรั่งเศสขออนุญาตจะเข้ามาอีกสองดำ
ไทยได้ห้ามปรามและรัฐบาลฝรั่งเศสก็ยอมตกลงแล้ว แต่
การตั้งเสียในระหว่าง รัฐบาลฝรั่งเศส และเรือรบ จะคาด
เคลื่อนกันอย่างไรไม่ปรากฏ เรือรบฝรั่งเศสจึงถือตาม
คำสั่งเดิมและเข้ามากรุงเทพ ฯ ตามคำสั่ง เมื่อเรือรบ
ฝรั่งเศสมาถึง บ้อมปากน้ำจึงได้ยิงปืนห้าม ไม่ให้เข้า
มาตามธรรมเนียม แต่เรือรบหาเชื่อฟังไม่ กลับยิง
ตอบไปบ้างทั้งสองฝ่ายจึงเกิดยิงโต้ตอบกันขึ้น เรื่องราว
เป็นอย่างไรมิปรากฏดังกล่าวต่อไปนี้.

๒
ผู้แปลเดิม
ป

แปลออกจากหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์

วันที่ ๑๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

(เขียนโดยผู้ได้ไปเห็นเอง)

เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ เวลา
เช้า เรือรบ ๔ ลำ คือเรือมกุฎราชกุมาร ๑ เรือมรุชา
วลิตส์วัลด์ ๑ เรือเนลเบินทรูปส์ ๑ และเรือหาญหัก
ศัตร ๑ ได้ออกไปจอดอยู่ที่สันดอน เพื่อคอยรับอาช
กัฟรานซ์เฟอร์ดินันด์ รัชทายาทแห่งออสเตรียแต่เรือรบ
ทั้ง ๔ ลำ กลับต้องกระทำการหนักมากด้วยเมื่อเวลา
บ่าย ๕ โมงกับ ๑๕ นาที เกิดฝนตกหนักคนในเรือรบ
และคนบนฝั่งแทบไม่แลเห็นกัน ขณะนั้นเรือออร์ครเรศร
รัตนาน์จอดอยู่นอกสันดอน บอกดำคัญเข้ามาว่า มีเรือ
รบฝรั่งเศส ๒ ลำแต่่นเข้ามา ภายหลังเครื่องนัดหมาย
ดำคัญนั้น ค่อยลดน้อยลงมา คนข้างในก็เข้าใจว่า

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๕๕

เรือรบรศรศรบอกสำคัญผิด ที่จริงนั้นต่างคนต่างเข้าใจ
ว่า เรือรบ ๒ ลำ คงจะเป็นเรือรบอังกฤษ ชื่อเดิมเนต
ดำ ๓ เรือรบเยอรมัน ชื่อวุดฟดำ ๓ เพราะเรือทั้ง ๒
ลำ กำหนดจะเข้ามาถึงในวันนั้น เมื่อแรกจึงไม่สงสัย
กันว่าเรือ ๒ ลำ ซึ่งเดินเข้ามานั้น จะเป็น เรือรบฝรั่งเศสโดย
ด้วยมองดีเออร์ว่าราชทูตฝรั่งเศสได้สัญญาไว้ ว่ายังจะ
ไม่มา ไม่ช้า นานคนทั้งหลายก็จะคอยดอยนั้น ก็ได้แต่เห็น
เรือทั้ง ๒ ลำ เดินเข้ามา ลำแรกคือเรืออินคอนสตันตของ
ฝรั่งเศส เรือเมดฝรั่งเศสชื่อ เย็บซี ซึ่งเดินไปมาระหว่างกรุงเทพฯ
และเมืองไซ่ง่อน นำร่องนำเข้ามาในปากอ่าว ครั้นเรือรบ
ฝรั่งเศส ๒ ลำ เดินใกล้เข้ามาแล้ว ทหารที่บอมพระจุ
จอมเกล้า ฯ จึงได้ยิงปืนใหญ่ไม่ได้ถูกกระสุน ๓ นัด บอก
สัญญาให้เรือรบฝรั่งเศสทั้ง ๒ ลำ เดินกลับออกไปเสีย
ขณะนั้นพระยาชลยุทธโยธินทร์ (เอ. เดอริชดิว) กับ
กับพันตรีเดอรวอนฮอดก เป็นผู้บังคับทหารอยู่ที่บอมพระจุ
จอมเกล้า เรือรบฝรั่งเศสได้ยินปืนใหญ่ดังนั้นก็หาฟังไม่
ทหารบนบอมพระจุจอมเกล้า ก็ยิงปืนไปที่เรือ อินคอน-

๑๐๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ตั้งของตอกกนดหนึ่ง เรืออินคอนด์ของตรองจกรทาทเหมือน
จะหยด ครหนึ่งเรือคอมเมตต์กั้นเข้าทกกันเข้า เรือ
ทั้งสองตากชกชงฝรั่งเค็ดชนแล้ว แดวกยงบนคอบชนมมา
ทบอมพระจุลจอมเกล้า แดวเรือทั้งสองกั้นแดนเลยลกท่น
ดำในรื่องนาชนมมา ชนชนนเบนเวตากดางคณเค็ดนมด
ททารบนบอมพระจุลจอมเกล้า กยงบนทกกระบอก เรือ
รบไทยก็เข้ามาช่วยกัน ฝ่ายเรือเยบเซ ซึ่งนำรื่องมานน
ก็หยดอยูกดางรื่องนำริมดกท่น ททองถูกกระสุนปืนแห่ง
หนึ่ง.

ชนชนนกาตงกาหตชนดะมนว่นวายมาก มีแดงไฟ
ด้องดงมาจากบนฝั่งบาง แดวเรืออินคอนด์ของตแะเรือ
คอมเมตต์กั้นแดนเข้ามาโดยเร็ว ดเหมือนจะแดไมไครจะ
เห็นบอมกนด จึงไดยิงปืนชามบอมไปดื่อยมาก ครนเรือ
อินด์ของตแะแดนเลยเรือตะเกียงเข้ามาแล้ว ททารจึงได้จุด
คอบีโคระเบิดชนหาถูกเรืออินคอนด์ของตไไม เพราะแดน
เลยพันไปแล้วประมาณเด็นเคษ แดวเรือคอนด์ของต
แะเรือคอมเมตต์กั้นใช้จกรแดนเข้ามา กับตนเรือเมด

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๐๑

เย็บเชกบนนายทหารเรือต่ง เป็นผู้ว่าร้องนำเรืออินคอน
ต์ของต่งเข้ามา.

ทันใดนั้น เรือมกุฎราชกุมาร กับเรือมรชาก็แต่
ติดตามชนมายังใต้คอกกับเรือรบฝรั่งเศสทั้ง ๒ ลำ คอม
มานเดอกุลเบิกนายเรือมกุฎราชกุมาร ก็แต่เรือมกุฎ
ราชกุมาร เข้ามายังกับเรือรบฝรั่งเศสด้วยเป็นลำมารถ
คอมมานเดอกุลเบิกไม่ตั้งบองกันทหารผู้ยงบนในเรือมกุฎ
ราชกุมาร แต่คาดฟ้าเรือมกุฎราชกุมารกับเรือมรชา
นั้น บังดาทหารในเรือรบฝรั่งเศสอยู่ ทหารฝรั่งเศสจึง
ตั้งปืนไม่ถนัด อินยเนียดมาดเป็นผู้ตั้งและบอกให้ทหาร
ในเรือมกุฎราชกุมารยิง และตกเรือลงไปในน้ำแต่ด้วย
ชนใดไม่จม.

ในการยิงต่อสู้กันนั้น ปืนในเรือฝรั่งเศสยิงเร็วกว่า
ปืนในเรือรบไทย ด้วยเป็นปืนทำขึ้นอย่างใหม่ ปืนใน
เรือรบฝรั่งเศสยิงมาตูกหนึ่ง ถูกกราบเรือมกุฎราชกุมาร
แล้วตกแตกระเบิดถุกทหารตาย ๓ คน บัวยเจ็บหลายคน
ฝ่ายเรือมรชาก็กับตนครศัมดคุมมานั้น ก็แต่ติดตามเรือ

๑๐๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

อินคอนด์ตองตี่มา เรืออินคอนด์ตองตี่ก็คดท้ายหนีเข้าสู่น้ำโขงกับเรือมูรธา ยิ่งได้ต่อบกกัน กับต้นคริสต์มัสต์ก็ถล่มเรือมูรธาเสียไปทางหนึ่ง และเจ้าขงหนันก็บินหนีกลับบ้านไป แต่เมื่อก่อนถึงกันนั้น กับต้นคริสต์มัสต์สั่งให้พวกกกลาดั้งอยู่ในไตทองเรือเพื่อหลบตบกันซึ่งยิงมาจากบ้อมบนเจ้ากระโตงเรืออินคอนด์ตองตี่ อินยเหนยแดนดในเรือมูรธานั้นได้รับแรง และกับต้นคริสต์มัสต์เองยืนบนสะพานดาดฟ้าหาถูกบนเป็นอันตรายไม่.

ครั้นถึงเวลา ๑ โมงก็ดังยิงกันด้วยมัตมากแล้ว ที่บ้อมผด้อดมทหนกับต้นคอตชวกรษาอยู่ แต่เป็นเวลามัตแล้ว ทหารวาปีนทบ้อมผด้อดมทยิงออกไปนั้น ถูกเรือรบฝรั่งแค่บ้างหรือไม่ ทหารบนบ้อมผด้อดมท มิได้ตั้งมือยิงเรือรบฝรั่งแค่คักไป จนเวลาทุ่ม ๑ ขณะนั้นก็กำลังโกลาหลด้วยมัตแต่ไม่เห็นกัน นอกจาก มีแสงไฟส่องมาจากฝั่งข้าง ทหารในเรือรบฝรั่งแค่ยังปืนช้อชกิกถูทหารบนบ้อมผด้อดมทช่วยเจ็บ ๖ คน กับต้นสมิกโดเป็นผู้กำกับปืนใหญ่ที่ทอดทุ่นลอยอยู่บนน้ำได้ยิง ๒ นัด.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๐๓

อนึ่ง ภายหลัง เมื่อเรือฝรั่งเข้าปากน้ำมาได้แล้ว พระยาขยทโยอินทรมีคำสั่งให้เรือไทยเดินเฝ้าตามเข้ามาในลำแม่น้ำ และให้เดินโคนให้เต็มแตกดวงได้ แล้ว พระยาขยทโยอินทรรักษนครไฟเข้ามากรุงเทพฯ ฯ เพื่อจะเอาเรือพระที่นั่งมหาจักรีไปช่วยรบด้วย แต่กระทรวงว่าการต่างประเทศห้ามไว้เสีย อีกประการหนึ่งดูน้ำเสียใจว่าการฝั่งลูกคอบีโตนในลำแม่น้ำนั้นหาทันท่วงที่ไม่.

คอมมานเดอรับอเร นายเรือฝรั่งศควรได้รับความสรวลเสริญที่มิใช่ของอาจกล้าหาญคิดเดินเรือเข้ามาจนได้ เพราะเลือกเวลาดีเข้ามา คือเป็นเวลาน้ำกำลังไหลขึ้น และเป็นเวลาที่ช่วยเรา (บางกอกไทม์) มีความเสียใจด้วยมิสเตอร์แยกชั้นคนนำร่องเป็นคนชาติอังกฤษไปนำร่องเรือเมตต์ เย็บเซ เข้ามาในแม่น้ำ เหตุนี้ควรจะต้องมีโทษตามหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี และเจ้าพนักงานสยามจะต้องเรียกเอาหนังสือสำคัญสำหรับคนนำร่องคนจากมิสเตอร์แยกชั้นเสีย.

ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้า (วันศุกร์ที่ ๑๔ กรกฎาคม)

๑๐๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เรือเขมรไปจอดเกยฝั่งซ้ายลำน้ำอยู่ กับคนวอนฮอดัก
ผู้รักษามณฑลพระจุลจอมเกล้า จึงให้ทหารลงเรือยกไฟ
เด็กไปบอก มงต็เออร์แด่เตตินนายเรือเมดเขมรให้
มายอมแพ้เสียโดยดี ถ้ามิยอมก็จะให้ยิงเสีย มงต็เออร์
แด่เตตินก็ยอมให้ทหารจับมาโดยดี ครั้นมาถึงบ่อม
พระจุลจอมเกล้าแล้ว ทหารก็เอาผ้าผูกตาเสียจึงขึ้นบ่อม
พามายทพกกกับคนวอนฮอดัก กับคนวอนฮอดักจึงเรียก
เขาหนึ่งชื่อสำหรับเรือมาไว้ แล้วให้ทหารไปจับเอาพวก
กตาดักกับมีศเคอร์แยกชั้นคนนำร่องอินยเนี้ยกับคนที่มาจาก
เรือรบตึง ๒ คน ทั้งคนโดยลำตัวรวมทั้งสิ้นเป็นคน
๓๒ คน แล้วกับคนวอนฮอดักตั้งคนเห่ด่านเข้ามากรุง-
เทพ ฯ แล้วกรมทหารเรือให้ปล่อยตัวไปเมื่อวันเสาร์.

เรือเมดเขมรเมื่อถูกปืนทของแถวกแดนเข้าไปเกย
ฝั่งอยู่บนดินน้ำรวเข้าไป อุดไม่อยู่ เดิมกับคนเรือเมด
เขมรเข้ามาในเรือเขมรก่อน ครั้นมาถึงต้นดอนจึงลงไป
ในเรือ อินคอนด์ตองค์ เพื่อจะได้นำร่องเรือรบฝรั่งเศส
เข้ามา กับคนคนหนชอคกเควด.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๐๕

ทหารไทยที่ถูกลูกปืนตาย และป่วยในเวดาร์บกนั้น
มีจำนวนดังนี้.

เรือมกุฎราชกุมาร ตาย ๓ บ่อย ๑๕ คน.

เรือมรุชา วดีศัลยัตติ บ่อย ๖ คน หาย ๑ คน.

เรือนฤเบนทรบดี ตาย ๑ บ่อย ๕ คน

เรือหาญหิรัญ ตาย ๑ คน บ่อย ๓ คน.

บอมพระจุตจอมเกล้า ตาย ๒ บ่อย ๕ คน.

บอมพลัดลัมท บ่อย ๖ คน.

พวกเซอร์เว ตาย ๑ บ่อย ๒ คน.

รวมหมดทหารตาย ๘ คน บ่อย ๔๑ คน หายไป
๑ คน.

ทหารฝรั่งเสียตาย ๓ คน มงต็เฮอร์อาปาว่าราชทูต
ฝรั่งเสียให้เอาชนฝั่งไว้ที่ริมสถานทูตฝรั่ง.

---

๑๐๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

การรักษาทหารไทย

ทหารไทยซึ่งได้รับที่ปากน้ำลูกกาจูบ้วยอยู่นั้น ได้
เขามารักษาบาดแผล อยู่ที่โรงพยาบาล บาง รักษา ภาษา
สยาม ได้จัดการรักษาพยาบาล รักษาพวกทหารเหล่านั้น
โดยแข็งแรง เป็นทศนสมยัคของประชุมชนทั้งหลายทั่วไป
อนึ่ง ผู้บรรดาศักดิ์หลายท่านได้พากันไปเยี่ยมเยียนทหาร
เหล่านั้นโดยน้ำใจกรุณา และได้แจกจ่ายผ้าห่มกับเงินให้
ทั่วทุกคน แต่พระยาเพชรพิชัย (เจิม อมาตยกุล) แต่ครั้ง
ยังมิได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ ได้แจกจ่ายคนละผืน
กับให้เงินคนละ ๒ บาท แล้วเห็นว่าคนพยาบาลไม่พอจึงได้
ออกเงินส่วนของตัวท่านเองอีกอนุญาตให้นายแพทย์ คีเฮ
เฮต์ (คือหมอเฮต์) จ้างคนพยาบาลเพิ่มขึ้นอีก ๒ คน
ให้อยู่พยาบาลพวกทหาร ทั้งปวง กว่า จะหายป่วย หมดทุก
คน.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๐๗

ข่าวต่อท้ายการรบ

เรื่องนรราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ได้รับคำสั่งให้
ร้องบอกกล่าวต่อรัฐบาลสยามว่า การที่ทหารไทยยิง
เรือรบฝรั่งเศสนั้น ผิดข้อหนึ่งข้อสัญญาทางพระราชไมตรี
ปี ๑๘๕๖.

เมื่อไทย กับ ฝรั่งเศส ยังกันที่ปากน้ำ เจ้าพระยาแล้ว
รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับคอมมาน
เดอร์เบอเร นายเรือรบอินคอนด์ต้องคดี ซึ่งเป็นผู้บังคับ
เรือรบฝรั่งเศส ๓ ลำ ที่จอดอยู่ในท่าแม่น้ำเจ้าพระยา ได้
สัญญาตกลงกันว่า ไทยกับฝรั่งเศสยอมงดบหยุดการรบ
กันไว้ทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายฝรั่งเศสยอมสัญญาว่า ฝรั่งเศสจะ
ไม่รบ และไม่ทำอันตรายแก่บ้านเมือง และอาณาประช
าราษฎร ฝ่ายไทยยอมสัญญาว่า ไทยจะไม่ทำอันตราย
แก่เรือรบฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาใหม่ จะถือว่าเป็นเหมือน
อย่างเรือรบของประเทศอื่น ซึ่งจอดอยู่ในท่าแม่น้ำ
เจ้าพระยา.

๑๐๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เมื่อวันเสาร์ที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ เวลาค่ำ
ยาม ที่กรุงเทพฯ ได้รับโทรเลขมาจากกรุงปารีส
มีความว่า รัฐบาลฝรั่งเศสได้ยอมเห็นชอบด้วยการ
สัญญาเช่นกล่าวมานั้นแล้ว.

ประกาศ

ต่อไปนี้เป็นประกาศของ รัฐบาลราชินีไทยไทย
ได้ขีดประกาศให้พดเมืองทราบดังนี้.

ในการที่เรือรบฝรั่งเศสเข้ามาในกรุงเทพฯ มีพระ
บรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลง
กรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรงเหนือ ๆ ให้ประกาศ
แก่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท และ
ราษฎรทั้งปวงให้ทราบทั่วกันว่า.

ในการที่ฝรั่งเศสกับกรุงสยาม ถ่มเถียงกันด้วย
เรื่องเขตแดน ทางฝั่งลำน้ำโขงคราวนี้ แต่แรกฝรั่งเศส
ก็ได้ตั้งเรือรบเข้ามารักษาค้นในบังคับมานานมาแล้ว บัดนี้

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๐๕

อ้างเหตุว่า เรือรบ ฝ่ายประเทศ อังกฤษ จะเข้ามา รักษาผลประโยชน์ของชาตินั้นอีก ฝ่ายฝรั่งเศสจึงขอเอาเรือรบเข้ามาอีก ๒ ลำ เพื่อรักษาผลประโยชน์บ้าง ราชทูตฝรั่งเศสกรุงเทพฯ ได้้นำความบอกขออนุญาตให้เรือทั้งสองนั้นเข้ามาแล้ว ฝ่ายเราเห็นว่าเวตาน เป็นสมัยที่ยังไม่ควรจะมีเรือรบต่างประเทศเข้ามาจอดในลำแม่น้ำอีก มากกว่าประเทศละลำหนึ่งขึ้นไป จึงได้ปรึกษาด้วยราชทูตฝรั่งเศส และมีโทรเลขไปยังคอเวนต์แมนที่ฝรั่งเศสที่กรุงปารีสแล้ว ก็ได้ตอบทางโทรเลขรับรองตกลงว่า จะงดเลิกการที่จะส่งเรือเข้ามาในลำแม่น้ำอีกนั้นแล้ว และข้างฝ่ายราชทูตฝรั่งเศสในนี้ ก็ได้ตกลงยอมไม่ให้เรือรบเข้ามา และขอเรือไฟให้นายทหารเรื่อนำเรือออกไปห้ามแล้ว แต่เรือทั้งสองก็ยังเข้ามาในปากน้ำ ถึงที่บอมพระจุลจอมเกล้า เจ้าพนักงานทหารเรือได้ยิงห้ามตามธรรมเนียม เรือรบไม่ฟังกลับยิงตอบบ้าง จึงเกิดยิงโต้ตอบกันขึ้น

๑๑๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

แล้วเรือรบ ทั้งสองหน ก็ชนมาทอดอยู่ที่ในลำน้ำ เจ้าพระยา
หน้าด่านทุกฝั่งเค็ด การที่กันไปแล้วดังนี้ ก็เชื่อว่าจะ
มีเหตุการณ์ที่เข้าใจกันผิดอะไรกันอย่างหนึ่ง เพราะใน
คำโทรเลขที่เข้ามาแต่ปารีสบอกความชัดว่า เสนาบดีต่าง
ประเทศฝรั่งเศสแสดงถ้อยคำว่า ไม่ได้หมายความว่าทำภัย
อันตรายอันใด ต่อความเป็นใหญ่เป็นเจ้าของกรุงสยาม
เพราะเหตุฉะนั้นอย่าให้ชนทั้งหลายวิตกตื่นไปว่า จะมีการ
รบพุ่งอันตรายในกรุงเทพ ฯ นี้เลย และเรือรบที่เข้ามา
ใหม่ประสมกับดำเก๋ง รวมเป็น ๓ ลำด้วยกันนี้ แม้ว่าจะ
คิดอันตรายอันใด ก็ไม่อาจจะทำได้จริงให้เป็นผลแก่
ฝรั่งเศสได้ กำลังในเรือรบทั้ง ๓ ลำนี้ มีเพียง ๑๐๐ คน
เท่านั้นอย่างยิ่ง ไหนเลยจะดำรงรักษามารุกรานต่อสู้ใน
หมู่กลางประชุมทหารนี้ได้ แต่เหตุสำคัญที่ควรจะต้องกัน
แก่ไซบีเรีย มีอยู่ที่ชนทั้งหลายจะพากันวิตกตื่นตื่นไป
ต่าง ๆ โดยความที่ไม่ได้ทราบการหนักเบา จึงได้ดำรัส

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๑๑

เหนือเกล้า ฯ ให้กรมนครบาลจัดการป้องกันระวังรักษา
ทรัพย์สินสมบัติ และพลเมืองให้พ้นจากคนพาลเบียดเบียน
อนึ่งได้เสด็จพระราชดำเนินออกทอดพระเนตร ตรวจตรา
พลทหารประจำกองในกรุงเทพ ฯ ทวี่ไปแล้วเป็นที่ทรงยินดี
ค้องพระราชหฤทัยยิ่งนัก ว่าจะระงับเหตุการณ์ในบ้าน
เมืองให้สงบเรียบร้อย และป้องกันรักษาอาณาประชาราชน
ให้พ้นจากภัยอันตรายต่าง ๆ ได้ และในการครองนักษัตรได้มี
การได้สอบปรึกษาหารือกัน ด้วยคอเวนต์แมนต์ฝรั่งเคส
ที่กรุงเทพ ฯ และที่กรุงปารีส ดังปรากฏในหนังสือเรื่องน
ซึ่งได้พิมพ์ประกาศมาให้ทราบด้วย ขอให้ชนทั้งหลาย
พิจารณาให้เหตุผล ตามกระแสพระราชดำริที่ได้ชี้แจงมา
แล้วนี้ อย่าได้หวาดหวั่นวิตกไปกว่าเหตุนี้ จงรักษา
ความสงบเรียบร้อยตามปกติของตนทั่วกันเถิด.

ประกาศมาณวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๓๒

ตอนที่ ๑๒

เสนาบตีฝรั่งเศสผู้ว่าการต่างประเทศ พูดชี้แจงความคิดฝรั่งเศส ในเรื่องวิวาทกับไทย

เมื่อวันอังคารที่ ๑๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

พวกเดบีวดี ผู้แทนราษฎรฝรั่งเศส ได้ประชุม
พร้อมกันณศาลาปรัักษาราชการในกรุงปารีส ตามพวก
เสนาบตีถึงเรื่องฝรั่งเศสกับไทยวิวาทบาดหมางกันหลาย
ประการ มองดีเออร์เคอเวลดต์เสนาบตีว่าการต่างประเทศ
จึงพูดตอบอธิบายชี้แจงมูลวิวาทโดยพิศดารดังต่อไปนี้.

ข้าพเจ้า (มองดีเออร์เคอเวลดต์) มีความปรารถนา
จะใคร่ชี้แจงข้อราชการอันเกี่ยวข้องกับด้วยประเทศสยาม แต่
โดยย่อ ให้ท่านทั้งหลายทราบ ตามที่รัฐบาลฝรั่งเศสได้
ดำริเมื่อเร็ว ๆ นี้ ท่านทั้งหลาย คงยังไม่เต็มมุดเหตุซึ่ง
ทำให้เกิดการวิวาทกัน คำร้องทักขของเราที่กล่าวว่ารัฐ
บาลสยามทำการข่มเหงเราก่อนนั้น ก็ได้พูดกล่าวใน

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๑๓

ประชุมหลายครั้งหลายหนแล้ว เหตุอันนี้ใช้แต่รัฐบาล
สยาม ทำการหนองเหนียวไม่ยอมทำสัญญาพจนการ
ของเรา ซึ่งได้รับความกดขี่หมิ่นเหม่งเท่านั้นหามิได้ รัฐบาล
สยามกลับบุกรุกดงเข้ามาชิงเอาเขตแดนของเมืองเขมร
และเมืองญวน ซึ่งเป็นเมืองชนของเราไปเสียด้วย
ข้าพเจ้าไม่อาจกล่าวได้ว่า ไทยได้ตั้งคั่นดงแดนเข้ามา
แต่เมื่อใด แต่เห็นได้แน่ว่า เพราะเราไม่ยอมเสียอำนาจ
มิได้คิดจัดการป้องกัน ประเทศสยาม จึงได้ก่อกำหนด
ให้ทหารเข้ามาตั้งด่านอยู่ห่างกรุงโฮ เมืองหลวงของ
ญวนประมาณ ๔๐ กิโลเมตร และเข้ามาตั้งด่านทางณที่
ตำบลอื่น ๆ อีกหลายแห่ง เพื่อจะตัดทางแดนตั้งเกยกับ
ญวนให้ขาดกันเสีย รัฐบาลฝรั่งเศสจะนิ่งยอมให้ไทย
หมิ่นเหม่ง ดงแดนอย่างนี้ต่อไปอีกไม่ได้ อนึ่งก็ได้ตั้งเนื้อ
เห็นอยู่เดิมว่าดินแดนซึ่งตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขงนี้ ควร
จะยกเอาเป็นอาณาเขตต์ของเมืองทั้งหลายของเรา ทาง
ทิศตะวันตก และเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ก่อนนี้ (ใน ร.ศ. ๑๑๓)

๑๑๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

มองดีเออร์เดดแคสซี่ ปลัดทูตของกระทรวงประเทศราช
ก็ได้พูดถ้อยการเรื่องนั้นในทหประชุมแล้ว ท่านทั้งหลาย
ก็เห็นชอบด้วยทุกประการ เมื่อท่านทั้งหลายเห็นชอบด้วย
แล้วมีความเชื่อถ้วรัฐบาลอยู่แล้ว รัฐบาลจึงเห็นว่า ก็ถึง
เวลาที่ควรจะต้อง คัดจัดการเอาตามอำนาจอันชอบธรรม
ของประเทศฝรั่งเศส เพราะฉะนั้นรัฐบาลจึงได้ตั้งใจจะเอา
ดินแดนฝั่งซ้ายแห่งด้าแม่น้ำโขงคืนกลับมาให้จงได้.

เมื่อจะจัดการวณให้สำเร็จได้นั้น มีทางอยู่
๒ ทาง จำเราจะคิดเลือกเอาทางหนึ่ง ทางหนึ่งย่อมเป็น
เกียรติยศและสง่าแก่เรา คือให้กองทัพเรือยกไปกรุงเทพฯ
แล้วส่งหนึ่งร้อยคนไปยังรัฐบาลสยาม ขอให้
เรียกทหารไทยทั้งหมดกลับมาฝั่งขวาแห่งด้าแม่น้ำโขง
เมื่อทำดังนี้แล้ว ก็เห็นว่า การจะสำเร็จได้ โดยเร็ว แต่เราไม่
สามารถจะห้ามผลอันร้ายซึ่งจะเกิดขึ้นจากเหตุนี้ได้ ด้วย
กรุงเทพฯ มีคนอยู่ถึง ๓๕๐,๐๐๐ คนเศษ รวมคนชาติ
ต่าง ๆ อยู่ในบังคับต่างประเทศบ้าง เมื่อเกิดรบพุ่งขึ้น
ที่กรุงเทพฯ แล้ว ก็จะเกิดโจรผู้ร้ายปล้นสดมภ์ขึ้น

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๑๕

วุ่นวายมาก และบางทีเราจะต้องยึดเอาเมือง และเขตต์แดนบางแห่ง ไปด้วย เมื่อเป็นดังนี้ เราจะต้องยกทัพเพิ่มเติมไปอีก รัฐบาลก็ต้องปรึกษาหารือกับที่ประชุมเสียก่อน เพื่อจะขอทหารและเงิน แล้วในระหว่างเวลานั้น การโจรกรรมปล้นสดมภ์กันนั้น ก็อาจเป็นเหตุให้ประเทศอื่น ๆ เข้ามาวุ่นวาย ในการบ่อนกันคนในบังคับของเขา หนึ่งเมื่อต้องรบกันชนทกรุงเทพ ฯ แล้ว ก็อาจเป็นเหตุทำลายความเป็นเอกราชของประเทศสยามเสียได้ แต่การนี้เรามีได้มุ่งหมายจะทำลายเสียเอง เพราะเหตุดังเช่นกล่าวมาแล้วนี้ รัฐบาลจึงมิได้ยกกองทัพเรือเขาไปในกรุงเทพ ฯ

เราจึงได้คิดเลือกเอาทางอื่น คือรัฐบาลได้สั่งให้ผู้สำเร็จราชการเมืองญวนเขมรและดงเกี้ย รวบรวมทหารญวนไว้ตามแต่จะได้อ แล้วให้ยกจากเมืองไซ่ง่อนไปเมืองโฮ ออกจากเมืองโฮไปตามลำแม่น้ำโขง ให้ก้าวสะกดไล่ต้อนทหารไทยไปให้หมด การนี้ถ้าสำเร็จได้ดังประสงค์ ทหารไทยมิใคร่ได้ต่อสู้ด้วยทหารของเรา เราจึงได้เอาเขตต์

๑๑๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

แดนกัมพูชาได้โดยยาวประมาณ ๑๕๐๐๐ เส้น (๓๐๐ ไมล์) ถึงกระนั้นก็ดี ก็ยังเกิดการรบกวนกันถึงสองครั้ง ด้วยทหารไทยที่ถ่างออกไปจากดอนด้าครนนั้น กัดบัพยายามจะเข้าด้าครนมาอีก แล้วจับเอาภักขันโทเรอกับทหารไปได้ ข้าพเจ้าได้มีคำสั่งให้มองดีเออร์อาปาวีราชทูตฝรั่งเศส ให้แจ้งความต่อรัฐบาลสยามว่า ถ้าไทยไม่ปล่อยภักขันโทเรอแล้ว ก็ให้มองดีเออร์อาปาวีดาออกจากกรุงเทพฯ ที่เดียว แล้วข้าพเจ้าได้เชิญราชทูตสยาม ผู้ประจำอยู่ในกรุงปารีส มายังหน้าศาลาว่าการต่างประเทศพบกับข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจึงบอกว่า ถ้าไม่ปล่อยตัวภักขันโทเรอแล้ว คัวท่านราชทูตก็ต้องดาออกจากกรุงปารีสเหมือนกัน แล้วรัฐบาลก็ได้รับคำปฏิญาณมั่นคงจากประเทศสยามว่า จะปล่อยตัวภักขันโทเรอเสีย และบางทีภักขันโทเรอจะได้เป็นดังดังแดงเด่น ในแดนลาวบ้างกระมัง ภายหลังไทยจึงปล่อยตัวมา ต่อมาอีกครั้งหนึ่งมองดีเออร์ครอดกรุงซึ่งเป็นอินดเปกเตอร์ ได้รับคำสั่งให้พาข้าหลวงไทยคนหนึ่ง ส่งกลับไปให้พันแดน เพื่อจะได้ป้องกันมิให้ราษฎร

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๑๗

ซึ่งมีน้ำใจเจ็บแค้นทำอันตรายได้ตามทาง ข้าหลวงไทย
ผู้นั้น กลับตอบตั้งให้ทหารเข้าไปฆ่ามองดีเออร์ครอสส์กรัง
ถึงในที่พัก การตอบฆ่ากันชนวนชาตินิยมมาก ซึ่ง
รัฐบาลสยามมิได้ไต่ถาม ว่าไม่ผิดเลย แต่รัฐบาลสยาม
ขอผิดเวลาไต่สวนก่อน ถ้าได้ความจริงดังนั้นแล้ว ก็เต็ม
ใจจะยอมทำชวญตอบแทนให้แก่ฝ่ายเรา ก็แต่ในระหว่าง
เวลานั้นเราก็คิดเห็นว่า ควรจะต้องเจรจาว่ากันด้วย
ปัญหาข้อฉาวท เรื่องเขตแดนลำแม่น้ำโขง และเรื่อง
อื่น ๆ ที่ยังค้างอยู่เสียให้แล้วคราวเดียวกัน แต่เราไม่เห็น
ควรที่จะพูดจาให้ตกลงกันในกรุงปารีส เราจึงตั้งให้
มองดีเออร์เดอไมร์เดอวิเอร์ เป็นอัครราชทูตพิเศษเข้าไป
กรุงเทพฯ ๑ ด้วยท่านผู้นั้นรับรูทางราชการฝ่ายทิศตะวันออก
ออกดีมาก และชนทั้งหลายในกรุงเทพฯ เมืองญวนเขมร
และตังเกี๋ย เห็นว่าท่านสามารถจะคิดจัดการได้ตลอดตาม
อำนาจอันชอบธรรมของเรา มองดีเออร์เดอไมร์เดอวิเอร์
จึงได้ออกจากกรุงปารีสเมื่อวันเสาร์ในอาทิตย์ก่อนนั้น ได้
ให้เรือรบพาไปลงกรุงเทพฯ ๑ ทางเมืองสิงคโปร์.

๑๑๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เหตุอันเรานับวันอยู่ว่าการเจรจาปรึกษาปรองดองกันนั้น จะตกลงกันโดยเร็วอยู่แล้ว ก็พอจะมีเหตุมาเกิดเหตุร้ายขึ้นเมื่อวันที่ ๓๓ กรกฎาคม เหตุนี้เกิดขึ้นอย่างไรเล่า ข้าพเจ้าจะเล่าให้ท่านทั้งหลายฟังในการเรื่องนี้คนทั้งหลายพากันคิดว่า ข้าพเจ้าได้แสดงความนอบน้อมอ่อนน้อมต่อรัฐบาลอังกฤษเกินไป ไม่สมควรที่ได้เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ของประเทศฝรั่งเศส ข้าพเจ้าขอชี้แจงถึงเหตุเดิมเป็นมาอย่างไรให้ท่านทั้งหลายทราบ มีผู้ถามข้าพเจ้าว่า ข้าพเจ้าได้ให้คำมั่นสัญญาไว้ ต่อรัฐบาลอังกฤษอย่างไรบ้าง ข้าพเจ้าขอบอกให้ท่านทราบว่า รัฐบาลอังกฤษมิได้ขอคำมั่นสัญญาอะไรแก่ข้าพเจ้า ว่าไปก็ตรงกันข้ามทีเดียว ด้วยเมื่อวันที่ ๙ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๓ หลอดโรดเบอรี เสนาบดีอังกฤษ ผู้ว่าราชการต่างประเทศ ได้บอกแก่มองติเออร์แวดติงดอน เอกอัครราชทูตฝรั่งเศส ผู้ประจำอยู่ในกรุงลอนดอนว่า เมื่อครั้งก่อนนั้นอัครราชทูตสยามประจำอยู่ในกรุงลอนดอนมาหาหลอดโรดเบอรีร้องว่า ประเทศฝรั่งเศสบุกรุกถ่วงเข้ามาแย่งชิงเอาเขตต์แดนลำน้ำโขง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๑๕

แล้วหอดูดวัดเบอร์จึงตอบว่า ตัวท่านไม่เกี่ยวข้องกับอะไรกับการเรื่องนี้ อยู่มาภายหลังหอดูด ดัฟเฟอร์ริน เอกอัครราชทูตอังกฤษ ผู้ประจำอยู่ในกรุงปารีสมาหาข้าพเจ้า ที่ศาลาว่าการต่างประเทศ แล้วแจ้งความแก่ข้าพเจ้าว่า ใน การ ที่ฝรั่งเศส กับไทยวิวาท กัน ด้วย เรื่อง เขตแดนนั้น อังกฤษจะไม่เข้ามาขัดขวางวุ่นวายด้วยเลย ข้าพเจ้าก็ตอบขอบใจหอดูดดัฟเฟอร์ริน ที่ได้นำความมาแจ้งแก่ข้าพเจ้าดังนี้ แล้วข้าพเจ้า ก็บอกแก่หอดูดดัฟเฟอร์รินว่า ก็ยอมเป็นธรรมตาอยู่เองแล้ว ที่อังกฤษจะไม่เข้ามาวุ่นวายเกี่ยวข้องกับ ด้วย เพราะแต่เห็นชัดอยู่แล้วว่า ประเทศฝรั่งเศสไม่มีความเจตนา จะคิดทำลายความเป็นเอกราชของประเทศสยามเลย และรัฐบาลฝรั่งเศสคิดแต่จะจัดการช่วยประชาชนทั้งหลาย ให้พ้นภัยอันตราย เท่านั้น ด้วยประเทศฝรั่งเศส ได้เสียทหารและเงิน เพราะคนเหล่านั้นมากมายแล้ว.

ครั้นมาภายหลัง บรรดาหนังสือพิมพ์ทั้งปวง พากันลงข่าวอันน่าตกใจ จนเป็นเหตุให้มหาชนทั้งหลายในทวีป

๑๒๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ยุโรป พากันแตกตื่นมากมาย มีคนทั้งหลายในประเทศอังกฤษ และประเทศฮอลันดาเป็นต้น หนังสือพิมพ์เหล่านั้นถึงกับลงพิมพ์ว่ากองทัพเรือฝรั่งเศส ได้ยกไปยังกรุงเทพฯ แล้ว และจะเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อเป็นดังนี้ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่า เราควรจะต้องบอกให้รัฐบาลอังกฤษ และรัฐบาลฮอลันดาให้ทราบว่า เรามีได้มีความประสงค์จะมีคำสั่งให้ตั้งมือทำการเช่นนั้นเลย และถ้าเราจำจะต้องทำดังนั้นแล้ว ก็จะต้องบอกให้รัฐบาลทั้งสองทราบล่วงหน้าเสียก่อน ไซ้แต่เท่านั้นรัฐบาล ก็จะต้องขออนุญาตต่อที่ประชุมนี้ เสียก่อนเหมือนกัน ความจริงและความเข้าใจของข้าพเจ้าเป็นดังนี้ เหตุใดข้าพเจ้าจึงจะต้องไปหาหรือรัฐบาลอังกฤษ ด้วยเรื่องจะให้กองทัพเรือของเรายกไปเด่า หนึ่งอังกฤษก็ได้ให้เรือรบเข้าไปจอดอยู่ในกรุงเทพฯ ดำหนึ่งแล้ว และยังกำลังเดินทางไปกทางทางอีกดำหนึ่ง แล้วยังจะไปเพิ่มเติมอีกดำหนึ่ง รวม ๓ ดำด้วยกัน เมื่อทราบข่าวดังนี้แล้วข้าพเจ้าจึงได้มีโทรเลขไปยังผู้รักษาราชการแทนเอกอัครราชทูตของเรา ในกรุงลอนดอนดังนี้ว่า

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๒๑

เมื่อเวลาหนึ่ง เซอร์เฮดวาทเครย์ ปลัดทูตของกระทรวง
ว่าการต่างประเทศ ได้พบประกาศในศาลาพิจาราราช
การ ด้วยเรื่องไทยกับฝรั่งเศสนั้น ข้าพเจ้าพิจารณา
ดูเห็นว่า เป็นการจำเป็นที่ท่านจะต้องพูดชี้แจง เรื่อง
วิวาทกับไทยต่อหอดูดโรสเบอรี และขอให้บอกแก่หอดูด
โรสเบอรีว่า ฝรั่งเศสจะต้องจัดการห้าม มิให้ไทย
บุกรุกดงแดนเข้ามาอีกได้ ซึ่งให้เป็นที่ยุติประโยชน์
แก่ญวนและเขมร และฝ่ายเราก็ได้จัดทำกรโดยทาง
ไมตรี ภายหลังเมื่อญวนเขมรต้งเกีย ได้แจ้งความ
ต่อไทย ขอให้ยกไป แล้วทหารไทย ก็ได้ยก
ถอยไปจากฝั่งซ้าย แห่งแม่น้ำโขงเกือบหมด มิได้
ต่อสู้ทหารฝ่ายเรา และในระหว่างเวลาที่รัฐบาลสยาม
แสดงความรู้สึก จะจัดการวิวาทเรื่องเขตแดนนั้น
ให้ตกลงกันเรียบร้อยโดยทางพระราชไมตรีนั้น ทหาร
ไทยกลับเข้ารบกับกองทัพฝรั่งเศส ซึ่งตั้งรักษาคอน
ถ้ำครอยแล้ว จับกัปตันโทเรอร์ไปเป็นชะเลยได้ ภาย
หลังเมื่อเร็ว ๆ นี้ ข้าหลวงไทยที่เมืองคำมวญ กลับ

๑๒๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ท่านายทหารและทหารของเราเสีย ซึ่งเป็นผู้พาตัวไป
ส่งให้พันฉั่วหวาแห่งลำน้ำโขง ช่วยบ้องกันราษฎรชาว
เมืองเหล่านั้น ไม่ให้ทำอันตรายได้ ราชทูตของเรา
ที่กรุงเทพฯ ได้รับความข้อนมาแจ้งต่อข้าพเจ้า เมื่อการ
เป็นดังนี้แล้ว ควรแล้วหรือ ที่เราจะด่วนลงมือทำ
การรื้อวแรงเกินไวก่อน และเมื่อเราได้ให้อัครราชทูต
พิเศษเข้าไปเจรจาความเมืองในกรุงเทพฯ โดยทาง
พระราชไมตรี อัครราชทูตพิเศษของเราไปยังไม่ถึง
ฉนั้นควรหรือเราจะคิดก่อการรบขึ้นก่อน รัฐบาลมิได้
คิดดังนี้เลย แอดมิราลอยู่มานแม่ทัพเรือของเราจะได้
คิดเห็นดังนี้ก็หาไม่ได้.

เมื่อเราจะต้องรักษอำนาจอันชอบธรรมของเราอัน
มีอยู่ตามหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี ในปีคฤศต
ศักราช ๑๘๔๖ นั้น เราจึงได้มีคำสั่งไปว่า อย่า
เพื่อให้เรือรบของเรา แ่นด่วง สันดอนไวก่อน กว่า
เราจะได้ส่งต่อไปภายหลัง แต่การบอกข่าวไปมาต่อ
ประเทศสยามนั้น ย่อมชักช้าไม่เรียบร้อยเสมอได้ คำ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๒๓

โทรเลขจึงมิได้ไปถึงทันเวลา เมื่อการเป็นดังนี้แล้ว
มีเหตุอันใดเกิดขึ้นเล่า บอสมไทยและเรือรบไทย ก็
ยิงเอาเรือตักคอนสตันตอและเรือคอเมต ฝ่ายพวกทหาร
เรือของเรา ก็กล้าหาญสามารถถล่มเรือฝ่ายตอบีโดเข้า
ไป ชำมตันคอนได้ มิได้มีสิ่งใดขัดขวาง แล้วก็ถล่มเลย
แม่น้ำเจ้าพระยาเข้าไปจอดทอดสมอยู่ในกรุงเทพ ฯ มอง
ดีเออร์อาปาว่า และรัฐบาลสยามก็รู้ตัวอยู่ว่า การ
ที่เราให้เรือรบเข้าไปนั้น ก็มีความมุ่งหมายต่อทางพระ
ราชไมตรีเท่านั้น ฝ่ายรัฐบาลสยามก็ยอมรับอยู่ว่า หนังสือ
ข้อสัญญาทางพระราชไมตรี ปีคฤศต์ศักราช ๑๘๕๖ ก็
ยังมีได้เลิกถอนคงใช้อยู่เสมอ ถึงกระนั้นก็ดี ก็ยังกลับมี
คำสั่งให้ยิงเรือรบของเรา เหตุฉะนั้นเราจึงต้องขอประกาศ
ว่า นายเรือรบของเราคงต้องเป็นเหยื่อแก่การรบพุ่ง
ซึ่งเป็นเหตุทำร้ายต่างอำนาจ อันชน ธรรมของ นานา ประ
เทศได้ย ครั้นรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งพวกไทยในกรุงเทพ ฯ
กลับจมเรือเยบเซ ซึ่งเป็เรือค้าขายของคนฝ่ายเราเสีย
แล้วกลับทำการข่มเหงพวกกาดัดต่าง ๆ อีก.

ความจริงเกิดขึ้นดังนี้แล้ว บัดนี้เราจะต้องคิดทำ

๑๒๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

การอย่างไรต่อไป การที่รัฐบาลสยามกระทำดังเดิ
นั้น ไม่อาจที่จะทำให้เราได้อยู่ต่อไปได้ เราจะ
ต้องรู้โดยทันทีว่า รัฐบาลสยามจะยอมให้สิ่งตอบแทน
อันพอใจแก่เราหรือไม่ ในเหตุที่เกิดขึ้นแล้วที่จำแม่น้ำ
โขง การฆ่าของดีเออร์ครอดส์กรัง และการทำดา
ยหนังสือสัญญา ทางพระราชไมตรีบังคับคดีกราช ๑๘๕๖
๕๗ เป็นการขอเล็กน้อย ที่เกียรติยศของประเทศฝรั่งเศส
และผลประโยชน์ของเมือง ขึ้นของเราใน ทิศตะวันออกจะ
ต้องร้องขอเอา เรามีได้มีความมุ่งหมายจะคิดทำดา
ยอ้างความเป็นเอกราชของประเทศสยาม แต่เรามีอำนาจ
อันชอบธรรมจะต้องพยายามร้องขอ ให้ไทยทำขวัญ
ในการทำผิดดั่งเกิดขึ้น ซึ่งเป็นการทำดา ยอ้างอำนาจ
อันชอบธรรมของนานาประเทศนั้น ก็หาสำเร็จตลอดไม่
จนเวลาดำเนินการเหตุเหล่านี้ ขอให้รัฐบาลของสมเด็จพระ
นางเจ้าราชินีองค์กฤษพิ้งเข้าใจเกิดว่า เราจะนิ่งเฉย
อยู่ต่อไปไม่ได้แล้ว ถ้าและเราไม่ได้สิ่งตอบแทนอันพอใจ
แล้ว ก็จำเป็นจะต้องลงมือทำการโดยเร็วแรง ที่

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๒๕

จะให้รัฐบาลสยาม ยอมตามคำร้องขออันยุติธรรม
ของเราให้จงได้.

อนึ่งดูน่ากลัวว่าเมื่อประเทศสยามเห็นว่า กระทบ
ว่าการต่างประเทศอังกฤษ ได้พูดประกาศในศาลา
ปภิษาราชการว่า ด้วยเรื่องที่จะให้เรือรบอังกฤษเข้า
ไปกรุงเทพ ฯ นั้น ไทยก็คิดถ่วงในการสู้รบต่อไป และ
รัฐบาลอังกฤษทำการพลาดพลั้ง จากความมุ่งหมาย
เดิมไปเสีย แล้วให้บอกแก่หอดูดวัดเบอร์ด้วยว่า เรามี
ความ หดใจใน ถ้อยคำที่เซอร์ เฮดวอด เครย์ พดประกาศ
นั้น เพราะเซอร์เฮดวอดเครย์ และหอดูดวัดฟิเพอร์วัน
ได้กล่าวถ้อยคำไว้อย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้เราเชื่อว่า รัฐบาล
ของสมเด็จพระนางเจ้าราชินีอังกฤษจะนิ่งอยู่เป็นกลาง ไม่
เข้ามา เกี่ยวข้อง ด้วย ข้อวิวาทใน ระหว่างไทย กับฝรั่งเศส
เลย.

คำโทรเลขที่ข้าพเจ้ามีตั้งไปดังนี้ ฝ่ายหอดูดวัด
เบอร์จึงตอบว่า การที่อังกฤษให้เรือรบเข้าไปกรุงเทพ ฯ
นั้น ไม่ได้คิดให้เข้าไปช่วยประเทศสยามเลย ไปเพื่อ

๑๒๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ประสงค์จะให้เข้าไปบ่อนักคนในบังคับอังกฤษ ในสมัย
ที่จะให้เกิดเหตุอันวายกันขึ้นเท่านั้น ฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศส
จึงพิจารณาเห็นว่า ควรจะให้เรือรบฝรั่งเศสเพิ่มเติม
เข้าไปในกรุงเทพ ฯ บ้างเหมือนกัน ครั้นวันที่ ๗
กรกฎาคม จึงได้มีคำสั่งโดยทางโทรเลขไปยังมอติเออร์
อาปาว่า ราชทูตของเราที่กรุงเทพ ฯ ดังนั้นว่า รัฐบาล
อังกฤษได้ตั้งใจจะให้เรือรบหลายลำ เข้ามาบ่อนักคน
ในบังคับอังกฤษในกรุงเทพ ฯ นั้น ฝ่ายเราก็จะต้องให้
เรือรบเพิ่มเติมเข้ามาบ้างเหมือนกัน ขอให้ท่านแจ้งความ
ให้รัฐบาลสยามทราบว่า เรือรบฝรั่งเศสจะเข้ามาอยู่
ด้วยเรือตังอีก และขอให้แสดงให้ชัดเจนว่า การ
ที่ฝ่ายเราให้เรือรบเข้ามาอีกนั้น ก็เป็นการอย่างเดียวก
ันกับที่ประเทศอังกฤษ และประเทศอื่น ๆ ได้ทำมาก่อน
นั้น และจงเข้าใจว่าอย่าให้เรือรบลงมือรบเป็นอันขาด
เว้นไว้แต่ได้บอกมาให้รัฐบาลรู้เสียก่อนเท่านั้น แต่ถ้า
พวกอริราชศัตรูยิงเรือรบของเราก่อนแล้ว จึงให้ยิงได้
ตอบบ่อนักตัว ครั้นต่อมาอีกสองวันรัฐบาลสยามจึง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๒๓

แจ้งความว่า ไทยจะให้นานาประเทศส่งเรือรบเข้ามา
ในกรุงเทพ ฯ ได้จำเพาะประเทศดะด้าเท่านั้น แล้ว
ราชทูตสยามก็นำเอาสิ่งคอบแทนอันพึงพอใจ ถ้ามียอม
ให้แล้ว ก็จำเป็นที่รัฐบาลจะต้องคิดการสืบไป ท่าน
ทั้งหลายผู้มาประชุมอยู่ในศาลาบริษัทราชการนี้ พึง
วางความเชื่อในความคิดของรัฐบาล จงทุกท่าน ทุก
นายเทอญ.

(ผู้แปลต้นฉบับเดิม แปลจากหนังสือพิมพ์ อัง
กฤษชื่อไทม์ วิกิตี เอดิชัน ซึ่งออกเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม
ร.ศ. ๑๑๒).

ตอน ๑๓

ว่าด้วยคำร้องขอเดชะขาดของฝรั่งเศส

มองสิเออร์ อาปาวิ ราชทูตและกงสุลเยเนอราล
ฝรั่งเศสผู้ได้รับอำนาจเต็ม จากรัฐบาลฝรั่งเศส ได้
มีหนังสือมา ยังรัฐบาลของ พระบาท สมเด็จพระเจ้า อยู่หัว
เมื่อวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๓๒ เวลายื่น เป็น
คำร้องขอเดชะขาด ดังที่ได้ลงไว้ต่อไปนี้.

คำแปล

หนังสือคำร้องขอเดชะขาดของฝรั่งเศส

เขียนที่สถานทูตฝรั่งเศสกรุงเทพฯ ฯ

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๓๒

มองสิเออร์ อาปาวิ ราชทูต และกงสุลเยเนอราล
ฝรั่งเศสผู้ประจำอยู่ณกรุงเทพฯ ฯ ทูลพระเจ้าอนงยาเซอ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๒๕

กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ
เทศ ทราบฝ่าพระบาท.

ด้วยรัฐบาลของข้าพเจ้า มีคำสั่งให้ข้าพเจ้า ตั้ง
คำร้องขอมายังพระเดชพระคุณ ดังจะกล่าวต่อไปข้าง
ล่างนี้.

รัฐบาลฝรั่งเศสร้องขอ

(๑) ขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประเทศ
สยาม ทรงยอมรับว่า ราชอาณาจักรญวนและเขมรมี
อำนาจอันชอบธรรมเป็นใหญ่ เป็นเจ้าของดินแดน ซึ่ง
ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแห่งลำแม่น้ำโขง และบรรดาเกาะทั้งหลาย
ในลำแม่น้ำโขงทั้งหมด.

(๒) ให้กองทัพไทย ซึ่งตั้งอยู่ในดินแดนฝั่งซ้าย
แห่งลำแม่น้ำโขงนั้น ยกถอยกลับมา อย่าให้เข้ากว่า

๑๓๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เดือนหนึ่งขึ้นไป.

(๓) ให้ทหารไทยเสียค่าปรับใหม่ ให้แก่ฝรั่งเศส ในการต้องรบพุ่งกันที่ทุ่งเชียงคำ ในเมืองคำมวญ และ ในการที่ทำอันตราย แก่เรือกำปั่น และพวกกบฏต่าง ของฝรั่งเศส ในลำน้ำเจ้าพระยา.

(๔) ให้ตั้งโทษแก่ทหารไทย ผู้มีความผิด แด ให้เสียเงินทำขวัญ ให้แก่บุตรภรรยาของทหารฝรั่งเศส ที่ตาย.

(๕) เงินทำขวัญที่ไทยจะต้องเสียนั้น รวมต้อง ด้านฝรั่ง เป็นค่าที่ทำร้าย แก่คนฝรั่งเศส.

(๖) ให้ไทยเอาเงินสามล้านบาท คิดเป็นราคา เงินเหรียญนก มาวางประจำไว้โดยทันที เพื่อเป็นประกันเงิน ที่จะต้องทำขวัญนั้น.

ถ้าไม่เอาเงินรายนั้นมาวางประจำไว้แล้ว ก็ต้องให้ ฝรั่งเศสมีอำนาจไปเก็บเงินภาษีอากร สัมพัทธ์ หรือ เงินด้วยต่าง ๆ ในเมืองพระตะบอง และเมืองเดียม ราฐ ยึดไว้ก่อน.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๗๑

รัฐบาลสยามต้องตอบมาในกำหนด ๔๘ ชั่วโมง ถ้า
ยอมตามคำร้องขอ.

เมื่อยอมตกลงแล้ว ก็ให้เขียนคำสัญญายอม ลง
ในหนังสือ ซึ่งจะได้ออกเปลี่ยนกัน ในระหว่างพระเจ้า
นั่งยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ และ
ราชทูตฝรั่งเศส ถ้าและไม่ตอบมา หรือถ้าไม่ยอม
ตามความ ๖ ข้อนี้ เมื่อพ้นเวลากำหนดแล้ว ราชทูตฝรั่งเศส
ก็จะลาออกจากกรุงเทพ ฯ ลงเรือรบกลับไป
แล้วฝรั่งเศสจะตั้งให้กองทัพเรือ ยกมาปิดเมืองชายทะเล
ของประเทศสยามไว้ทั้งหมด.

อนึ่งถ้าในระหว่างเรือรบฝรั่งเศส จะแล่นออกจาก
กรุงเทพ ฯ ไปจนถึงต้นดอนนั้น ถ้าไทยทำอันตราย
แก่เรือรบฝรั่งเศสแล้ว ขอให้รัฐบาลสยาม พิจารณา
เถิดว่า ฝรั่งเศสจะต้องทำการตอบแทนบ้างเป็นแน่.

ข้าพเจ้าถือโอกาสนี้ ขอแสดงความนับถืออันสูงสุด
มายังพระเดชพระคุณเสนาบดีด้วย.

(ลงนาม) อาปาว่า

คำชี้แจงตอบคำขอของรัฐบาล

เราด้ามารถ จะแจ้งความให้ ท่าน ทงห้ตายทราบว้า คำร้องขอข้อ ๒ ข้อ ๓ ข้อ ๔ ข้อ ๕ ข้อ ๖ นั้น รัฐบาลของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยอมทำตามทุกประการ และ ความในข้อ ๖ นั้น รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ด้ามารถ จะเอาเงินด้ามด้านบาท วางเป็นประจำไว้ใต้ทนต์ ซึ่งเป็นเงินทำขวัญ ที่ฝรั่งเค็ดร้องขอ (ตามที่ ว่าไว้ในข้อ ๔ และข้อ ๕) เหตุฉนั้นไม่จำเป็นที่ฝรั่งเค็ด จะขอไปเก็บเงินภาษีอากรในเมืองเดียมราชู และเมือง พระตะบองเป็นจำนำไว้เลย.

อนึ่งคำร้องขอข้อ ๓ ซึ่งดูเหมือนว่ารัฐบาลฝรั่งเค็ด ถือเอาเหตุผลว่าไทยไม่ยอมตามคำร้องขอของข้อ ๖ นั้น มี ว่า ในชั้นแรกยอมเป็นทีเดียวใจ ด้วยประเทศฝรั่งเค็ดหา ได้ชี้แจงอธิบาย อำนาจอันชอบธรรมของอาณาจักรญวน และเขมร ที่ว่าเป็นใหญ่เป็นเจ้าของดินแดนฝั่งซ้ายแห่งด้า

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๓๓

แม่น้ำโขง แต่เกาะในแม่น้ำโขงทาง^๕ต้น ให้เป็นที่เข้า
ใจชัดเจนไม่.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเค็มพระราชหฤทัย
ที่จะยกเขตต์แดนแห่งใดแห่งหนึ่ง ให้อยู่เดิม เมื่อฝรั่ง
เค็ดสามารถจะอ้างพระยานมาประกอบ ด้วยอำนาจอัน
ชอบธรรมนั้นได้.

และประมาณ ๕ เดือนต่อมาแล้ว ได้ทรงขอให้
มีมหาประเทศซึ่งเป็นกลาง พิจารณาพิพากษาข้อวิวาท
เรื่องนี้ให้เด็ดขาด บัดนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
อนุญาตให้แบ่งเขตต์แดน ในระหว่างประเทศสยามและ
ญวนเขมร ดินแดนซึ่งตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแห่งลำแม่น้ำโขง ฝ่าย
ทิศใต้แห่งเส้นเขตต์แดน ซึ่งขีดมาจากค่ายไทยฝ่ายเหนือ
ซึ่งทหารฝรั่งเค็ดญวนได้ไปรักษาไว้ ในเร็ว ๆ นี้ จนถึง
ตำบลที่อยู่ในเขตต์จุดดัก^๕กร^๕ที่ ๑๘ นั้น จะยอมยกให้เป็น
เขตต์ของญวนหรือเขมร.

ถ้าแม่น้ำภายใน^๕ที่^๕นั้น ให้เป็นเส้นกันเขตต์
แดนในระหว่างประเทศเหล่านีถึงเขตต์เขมร แต่เกาะใน

๑๓๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ถ้าแม่น้ำโขงนั้น ต้องเป็นของกลาง ประเทศสยาม
ประเทศญวนและเขมร ให้ไปมาอาศัยในเกาะเหต่านได้
ด้วยกัน.

คำตอบ^{๒๕}และรัฐบาลฝรั่งเศส

ถือเอาว่าไทยไม่ยอม
จึงคิดจะเอากองทัพเรือมาล้อม
หัวเมืองท่าชายทะเลของเรา

เมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

มองติเออร์ อาปาวิ ราชทูตและกงสุลเยเนราลฝรั่งเศส กับมองติเออร์ฮาดวินผู้ช่วย ได้มอบหน้าที่ให้แก่
กงสุลเยเนราลชอตันดาแล้ว ได้ทูตลาพระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ
ลงเรือรบตั้งคอนต์ตองไปจากกรุงเทพ ฯ เรือ
ตั้งคอนต์ตอง เรือคอเมต และเรือตังทง ๓ ลำ แล่น

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๓๕

ออกจากกรุงเทพ ฯ เวลา ๔ ต.ท. แล้วออกไปนอกต้น
ดอนในวันที่ ๒๖ กรกฎาคม.

ได้ทราบว่ามีองดีเออร์ อาปาวิ จะไปพักอยู่ที่เมือง
ไซ่ง่อน แต่มีองดีเออร์ฮาดูวินนั้นจะไปเยี่ยมมารดา
ที่เกาะบีนัง.

หนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ได้ออกฉบับพิเศษ เมื่อ
วันพฤหัสบดีที่ ๒๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ เวลา ๘ ต.ท.
มีใจความอย่างเดียวกัน แต่เพิ่มพิเศษออกไปอีกว่า เรือ
รบ ๓ ลำจะไปยังเกาะดีชัง แล้วจะหยุดคอยกองทัพเรือ
ซึ่งแอดมิราลย์มานน์แม่ทัพฝรั่งเศส จะยกมาถึงเกาะดีชัง
ในเวลาดังนี้.

ตอน ๑๔

ว่าด้วยฝรั่งเศสประกาศปิดปากอ่าวสยาม

คำประกาศของแม่ทัพเรือฝรั่งเศส ซึ่งประกาศปิดปากอ่าวสยามที่ เซเวเดีย เคินเคอ ชูเคอวุด กงตุ้งเยเนอราล ชอดันดา ผู้ว่าการแทนกงสุลเยเนราลฝรั่งเศส ได้แจ้งไปยังพวกราชทูต และกงสุลต่างประเทศทั้งหลาย แทนนายทัพเรือฝรั่งเศส เมื่อวันที่ ๒๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ เวลายืน มีความดังนี้.

เรือรบชื่อ “ฟอเฟต” กองทัพเรือ
ประจำทิศตะวันออก

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

เราผู้มั่งคั่งข้างท้ายนี้ กับ กับตัน เดอร์ เวลชชอ นายทหารใหญ่ คุณเรือรบเข้ามาตั้งอยู่ในอ่าวสยาม ได้รับคำสั่งของ เรย์ แอดมิราล แม่ทัพเรือฝ่ายทิศตะวันออก

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๓๗

ขอประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ตั้งแต่วันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๓๒ เวลาบ่าย ๕ โมงเป็นต้นไป กองทัพเรือซึ่งได้คุมมา จะเข้าตั้งล้อมปิดท่าเรือเมืองชายทะเล และที่ทอดลุ่มจอดเรือริมฝั่ง และบรรดาเกาะทั้งปวงที่ตั้งอยู่ในระหว่าง “แหลมจุโฬ่ยฝ่ายเหนือขึ้นไป จนถึงแหลมกระบัง.”

ขอให้บรรดาเรือค้าขาย ของประเทศซึ่งเป็นมหาสมุทรจีนแผ่นดินออกไปเสียจากท่าเมือง ซึ่งอยู่ในที่ลุ่มนี้ แต่ในกำหนด ๓ วัน บรรดาเรือทั้งปวงซึ่งบังอาจแล่นตัดที่ลุ่มเข้าออกแล้ว ก็จะต้องโทษแก่เรือเหตานั้นตามกฎหมายนานาประเทศ และหนังสือสัญญาต่าง ๆ ซึ่งยังใช้อยู่ทุกประการ.

แจ้งความมาจากเรือรบฟอฟเต ซึ่งทอดลุ่มอยู่ได้
ต้นคอน.

(ลงนาม) เอ วิกิตัว

---

๑๓๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เมื่อฝรั่งเศสยกทัพเรือมาปิดล้อมหัวเมืองชายทะเลของเรา ดังนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชดำริพร้อมด้วยความเห็นชอบของเสนาบดี แล้วมีพระราชดำริว่า มีความจำเป็นเกิดขึ้นดังนี้ เพื่อพระราชกุศล หัย จะทรงรักษาความสงบเรียบร้อยของอาณาประชาราษฎร์ ข้างขอบฉันทเดมา และเพื่อทบทวนการค้าขายกับนานาประเทศ อัน อยู่ใน พระนครนี้ ให้เจริญรุ่งเรือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสด็จไปดูการต่างประเทศ ตอบจดหมายไปว่า รัฐบาลสยามยอมปฏิบัติตามคำขอร้องทั้ง ๖ ข้อ (พร้อมทั้งรวมค่าทำขวัญแก่ฝรั่งเศสในการที่รบกันที่ แกลง แจก เมือง คำมวน และที่ปากน้ำเจ้าพระยา ทั้งวงเงินมัดจำเป็นเงิน ๓,๐๐๐,๐๐๐ ล้านบาทด้วย)

ในการที่ไทยเรายอมรับคำขอร้องเด็ดขาดของฝรั่งเศส นั้น ได้ตั้งหนังสือไป ๒ ทาง ทางหนึ่ง ถึง ม.ปาวี หรือผู้บัญชาการทัพเรือ ที่ปิดหัวเมืองชายทะเลของไทย ซึ่ง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๓๕

ในเวลานั้นตั้งบัญชาการอยู่ที่เกาะตั้งช้าง ผู้นำจดหมาย
ทางราชการไปส่งยังฝรั่งเศสที่เกาะตั้งช้างนั้น คือ พระยา
เดชาบุษิต (หนา บุนนาค) แต่ครั้งยังเป็นหลวงอุดม
สมบัติ พนักงานรับทำการติดต่อกับกระทรวงต่างประเทศ
ทางหนึ่ง อีกทางหนึ่งรัฐบาลเราได้ตั้งโทรเลขถึงอัคร-
ราชทูตของเรา ให้ทำการติดต่อกับกระทรวงต่างประเทศ
ฝรั่งเศส มีข้อความอย่างเดียวกัน ตั้งที่อัครราชทูต
ไทยเราได้ยื่นต่อรัฐบาลฝรั่งเศส ฝรั่งเศสได้นำขึ้นเผยแพร่
ให้ทราบมีดังนี้.

“วันที่ ๒๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ พระองค์เจ้า
วัฒนานวงศ์ (กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์) อัครราชทูต
สยามที่ปารีส ได้นำจดหมายยื่นต่อรัฐบาลฝรั่งเศส มี
ใจความว่า.

“พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งสยาม ทรงเสีย
พระทัยอย่างยิ่ง เมื่อได้ทรงวิจารณ์เห็นว่า คำตอบของ
รัฐบาลสยาม ต่อคำร้องของรัฐบาลฝรั่งเศส ซึ่งได้ยื่นมา
ในวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ที่แล้วมา และข้อไขต่าง ๆ ที่ได้

๑๔๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

บังคับมานั้น ถือเสมือนหนึ่งว่ายังไม่ได้ความพอใจแก่
ประชาธิปไตยฝรั่งเศสเท่าที่ขอร้องมา ข้าพเจ้าจึงได้รับ
คำสั่งจากรัฐบาลของข้าพเจ้า ให้แจ้งแก่ท่านว่า พระ
บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงองค์ดำริคำนึงถึงการที่
จะรักษาสัมพันธไมตรีแก่ฝรั่งเศสให้ดียิ่งไว้ จึงทรงยอม
รับ คำขอร้องของรัฐบาลฝรั่งเศส โดยไม่มีข้อไข
อย่างไร.

ข้าพเจ้าขอเสนอเอกสารนั้นมาเป็นหลักฐาน ตาม
ข้อความที่ท่านให้โอกาสแก่ข้าพเจ้า ได้ให้คำสัมภาษณ์
กับท่านเมื่อเช้านี้ และขอแสดงให้ท่านเห็นอย่างชัดเจน
เท่าที่จะเป็นไปได้ว่า เหตุผลที่ยังให้พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว ทรงยอมตามขอเรียกร้องของฝรั่งเศสนั้น มี
อยู่ดังนี้.

(๑) เพื่อระงับและขจัดเหตุวุ่นวาย ที่นับวันจะมี
ยิ่งขึ้นในหมู่ประชาชนในกรุงเทพฯ ซึ่งอาจทำให้ชีวิต
และทรัพย์สินสมบัติของอาณาประชาราษฎร และชนชาวต่าง
ประเทศเป็นอันครายได้.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๔๑

- (๒) เพื่อความสงบและความสันติของพดเมือง.
- (๓) เพื่อรักษาสันติภาพไว้.
- (๔) เพื่อรักษาผลประโยชน์และทางการพาณิชย์.
- (๕) เพื่อผูกความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศส
ในทางการทูตที่กรุงเทพ ฯ ซึ่งต้องขาดระดับ
ลงอย่างหน้าดำตใจนั้น.
- (๖) เพื่อให้สัมพันธไมตรี และความสนิทชิดเชื้อ
อันมีมาแต่ในฐานะที่เป็นประเทศใกล้เคียง
และผลประโยชน์ของประเทศทั้งสอง คง
เป็นอยู่ดังเดิม.

ข้าพเจ้ารู้สึกเป็นเกียรติอย่างยิ่ง ที่ได้นำข้อความ
ดังกล่าวมาเล่ามาเรียนท่าน และข้าพเจ้าหวังใจว่าทาง
รัฐบาลประชาธิปไตยฝรั่งเศส เพื่อที่จะให้ข้อพิพาทซึ่ง
เกิดขึ้นในระหว่างสยามกับฝรั่งเศส คงจะเปิดยื่นคำตั้งที่
สมควร อันเกี่ยวกับกองทัพเรือฝรั่งเศส เตรียมการจะ
บีตอ่าวสยามอยู่ในเวลานี้.

๑๔๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

มองดีเออร์ เดเวดต์ จึงรับคำมั่นสัญญาของพระองค์ วิฒนาหวงศ์ นั้นแล้ว.

แล้ว ม.เดเวดต์ เสนาบดีต่างประเทศ ฝรั่งเศส จึงได้มีจดหมายถึง พระองค์เจ้าวิฒนาหวงศ์ อัครราชทูตสยาม ปาร์ดี ว่าดังนี้.

กรุงปารีส

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ (ร.ศ. ๑๑๒)

ท่านอัครราชทูตสยาม พระองค์เจ้าวิฒนาหวงศ์

การที่รัฐบาลสยามชักช้า ไม่ยอมรับคำขาดของรัฐบาลฝรั่งเศส ที่ราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ยื่นไปในวันที่ ๒๐ กรกฎาคม นั้นสมควรที่รัฐบาลฝรั่งเศสจะถอนทวขอผูกมัดยิ่งขึ้น.

อนึ่ง เพื่อยังความเป็นมิตรภาพ อันเคยมีมาแต่ในระหว่างประเทศทั้งสอง มิให้เกิดความยากขึ้น ในบริเวณทะเลสาบเขมร และแม่น้ำโขง รัฐบาลสยามจะต้องไม่รวมกำลังใด ๆ ไว้ที่เมืองพระตะบองและเตี้ยมราชู รวมทั้งเขตคกตงอยู่ ในระยะรัศมี ๒๕ กิโลเมตร บนฝั่ง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๔๓

ชาวแม่น้ำโขง นับแต่ดินแดนเขมรไป รัฐบาลสยามจะ
รวมกำลังเจ้าหน้าที่ฝ่ายนครบาลไว้ได้ก็เท่าแต่ที่จำเป็น เพื่อ
รักษาความปกติอันแท้จริงเท่านั้น กับห้ามไม่ให้รัฐบาล
สยามใช้ หรือให้เรือ หรือให้พาหนะใดๆ ที่มีอาวุธเดิน
ไปมาในทะเลสาบเขมรและแม่น้ำโขง.

รัฐบาลฝรั่งเศส ส่งหนังสือซึ่งดีทิส ที่จะตั้งกงสุลได้
ที่เมืองนครราชสีมาและเมืองน่าน.

เมื่อรัฐบาลสยามปฏิบัติตามนั้นแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศส
ก็จะได้เลิกการปิดอ่าวทันที ”

พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ ได้มาแจ้งแก่เสนาบดี
ว่าการต่างประเทศฝรั่งเศส ว่า รัฐบาลสยามยอมรับ
คำขาดและบันทึกเพิ่มเติมไว้แล้ว ม. เดเวดต์ จึง
โทรเลขมายัง มองตีเออร์ ปาวิ กองบัญชาการเรือรบ
ฝรั่งเศสที่เกาะตังซัง ว่าดังนี้.

๑๔๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ประวัติ

วันที่ ๑ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๘๓ (ร.ศ. ๑๓๒)

ท่าน ปาวี.

เมื่อข้าพเจ้าได้ต้อนรับ พระองค์เจ้าวัฒนา-
วงศ์ ซึ่งได้มาแจ้งแก่ข้าพเจ้าว่า รัฐบาลสยามยอมรับ
รอง ข้อรับประกันที่ฝรั่งเศสเรียกร้องไปตามตามบันทึก
ลงวันที่ ๓๐ กรกฎาคม กรมหลวงเทเวศร์ ๑ ก็คงจะ
ได้แจ้งแก่ท่านว่า รัฐบาลสยามยอมรับแล้ว เมื่อท่าน
ได้แลกเปลี่ยนเอกสารเป็นลายลักษณ์อักษรถึงการยอมรับ
คำขาด และข้อรับประกันกับกรมหลวงเทเวศร์ ๑ เป็น
การถูกต้องแล้ว ก็ให้ท่านแจ้งแก่นายพลเรือ อูมานน์ ให้
เลิกการบีบอ่าว และให้คงยึดแม่น้ำเมืองจันทบุรีไว้ตาม
เดิม ขอท่านจงใช้ความระมัดระวังตามที่เห็นสมควร
เพื่อติดต่อกับเจ้าหน้าที่ไทย เพื่อที่จะมิให้การทวงเกิด
อุบัติเหตุอันใดขึ้นเลย.

ข้าพเจ้าอนุญาตให้ท่านไปประจำอยู่ที่กรุงเทพฯ ๑ ได้
ม. เดอไมร์ เดอ วิเอร์ จะมาถึงที่นั่นในไม่ช้า.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๔๕

การที่ข้อวิวาทในระหว่างเรากับสยามยุคติดกันได้
ในประเทศฝรั่งเศส มีผู้ต้อนรับด้วยความพอใจ.

ข้าพเจ้าขอชมเชยท่าน ในการช่วยเหลือของท่าน
ในโอกาสเช่นนี้ ข้าพเจ้าขอแสดงความขอบใจมายังท่าน
ด้วย.

(ลงนาม) เย. เคเวดต์.

ประกาศเด็กกองทัพเรือ

เราผู้มชอทางทายน เรย แดตมิราด อูมานัน แม่-
ทัพเรือฝรั่งเศส ซึ่งโดยกทัพเรือมาปิดอ่าวสยามไว้ จะ
ยกเด็กไม่ปิดด้อม ตั้งแต่เวตาวันที่ ๓ ถึงหาคม ร.ศ. ๑๑๒
เป็นต้นไป.

(ลงชื่อ) เอ ชี อูมานัน.

เริ่มปิดอ่าวสยาม ตั้งแต่วันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒
เปิด วันที่ ๓ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ รวม ๗ วัน.

๑๔๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เมื่อ แอดมิราล ชูมานน์ เด็ก บิด อ่าว ดัซาม แด้ว
ม. ดีเออร์ ปาวี อัครราชทูตและกงสุลเยเนอราลฝรั่งเศส
ที่ได้ออกไปจากปากน้ำเจ้าพระยา เมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม
ร.ศ. ๑๑๒ นั้น ก็ได้โดยสารเรือรบชื่อ 'อาดูแอกต์' เข้า
มาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ เพื่อ
รักษาทางพระราชไมตรีต่อไปตามเดิม.

ตอนที่ ๑๕

ฝรั่งเศสตั้งมองสิเออร์ เลอไมร์ เดอริเฌร์ เป็นอัครราชทูตพิเศษ มาประเทศสยาม

หนึ่งในระหว่างที่ไทยกับฝรั่งเศสกำลังเจรจากันอยู่ในขณะเมื่อเรือรบฝรั่งเศส ๓ ลำ ยังไม่ได้เข้ามาในแม่น้ำเจ้าพระยานั้น ฝรั่งเศสได้ตั้งให้ มองสิเออร์ เลอไมร์ เดอริเฌร์ (M. charles marie le myie de vilers) เป็นอัครราชทูตพิเศษผู้มีอำนาจเต็ม เมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ เข้ามาเจรจากับรัฐบาลสยาม ดังข้อความเช่นเดียวกันกับ มองสิเออร์ ปาวี ได้ขอรับรองด้วยและมองสิเออร์ เด. เวลด์ เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝรั่งเศสได้ส่งกำชับมาเป็นใจความสำคัญอยู่ ๒ ข้อ ข้อ ๑ ไม่ให้มองสิเออร์ เลอไมร์ เดอ ริเฌร์ พดกัมที่ปรึกษาต่างประเทศของไทย ซึ่งไม่มีสัญชาติเป็นไทยนั้นเป็นอันขาด (ข้อนี้คงหมายถึงเจ้าพระยาอภัยราชาโรตินัยคมิช ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินทั่วไปในเวลานั้น) ข้อ ๑ ถ้าไทย

๑๔๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ไม่ยอมทำตามคำขอร้องนั้นแล้ว ก็ให้กระทรวงมหาดพิเศษ
ออกจากประเทศสยาม แล้วทำการปิดอ่าวสยาม ดัง
มอญลีเออร์ปาวี ได้ทำแล้วนั้นด้วย.

ครั้นมอญลีเออร์ เดอไมร์ เดอ วิเฌร์ มาถึง เอเดน
จะเข้ามาเมืองไทย ได้รับโทรเลขของมอญลีเออร์ เด เวลด
เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศฝรั่งเศส ตั้งเพิ่มเติมฉบับ
หนึ่ง มีใจความดังนี้.

“ปารีส วันที่ ๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๓๒ ประเทศ
สยามได้ยอมรับคำขาดของเรา และทั้งได้รับข้อรับประกัน
เพิ่มเติม ที่เราขอร้องไปนั้นแล้ว ขอให้ท่านรีบไปกรง
เทพฯ โดยเร็วถ้าใดคำหนึ่งของเรา ซึ่งจะได้สั่งให้ไป
เป็นพาหนะรับท่านในไม่ช้า ที่ท่านจะต้องทำการตกลง
กับรัฐบาลสยาม ก็คือตามธรรมดาจะต้องคิดเขียนข้อ
ความในคำพูดที่ฝ่ายไทยได้รับแล้ว คงเป็นสัญญา เป็น
หน้าที่ของท่านจะต้องเพิ่มเติม ข้อความตามที่ท่านเห็น
สมควรสำหรับจะให้ เป็นเครื่องประกัน ความสัมพันธ์ใน
ระหว่างเรากับสยาม ซึ่งมีมาแล้วด้วยดังนี้ ให้พยายาม

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๔๕

ตลอดถึงความยาก อันจะพึงมีในวันข้างหน้าด้วย.

การที่ประเทศสยามยอมรับคำขาดครั้งนั้น ย่อมทำให้กรณีกิจของท่านอัครราชทูตง่ายเข้ามาก."

มองดีเออร์ เดอไมร์ เดอ วิเอร์ ได้มาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๖ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ พักที่สถานทูตฝรั่งเศส วันที่ ๒๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ ได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถวายอักษรลำดับที่ประธานาธิบดีฝรั่งเศส ได้ตั้งให้เป็นอัครราชทูตพิเศษ แล้วได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าดังนี้.

คำแปลกราบบังคมทูล

ของมองดีเออร์ เดอไมร์ เดอ วิเอร์

"ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ด้วยมองดีเออร์ คาโนต์ ประธานาธิบดีประเทศฝรั่งเศสได้ตั้งให้ข้าพระพุทธเจ้า เป็นอัครราชทูตพิเศษเข้ามาเฝ้าฝ่าละอองธุลีพระบาท เพื่อประสงค์ให้ผู้กลับพันธมิตรไมตรี อันมีอยู่ในระหว่างประเทศฝรั่งเศสและประ

๑๕๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เทศสยามมาหลายร้อยปีแล้ว ให้สันนิษฐานมั่งขึ้นกว่าแต่
ก่อน และเพื่อจะให้เจรจาความเมืองด้วยรัฐบาลราช-
าธิปัตย์สยาม ของไต้ฝัดของชุดพระบาท ในปัญหาที่เกิด
กุ่มเถียงกันมาในระหว่าง ๒-๓ ปีที่ล่วงมาแล้ว ให้ตกลง
เรียบร้อยกัน.

ข้าพระพุทธเจ้ามีความชื่นชมยินดี ที่ได้รับราชการ
ในตำแหน่งอัครราชทูตพิเศษครั้ง และข้าพระพุทธเจ้า
หวังด้วยเกล้า ๆ ว่า ไต้ฝัดของชุดพระบาท คงจะทรง
แต่งตั้งนำพระไทยกรุณาแก่ข้าพระพุทธเจ้า ดังเช่นได้ทรง
แต่งตั้งให้ปรากฏหลายครั้งมาแล้ว เป็นต้นว่า ในฤดูต
ศักราช ๑๘๘๒ เมื่อเวลาข้าพระพุทธเจ้ายังเป็นผู้ว่าราชการ
เมือง โกจิโนจิน (ไซ่ง่อน) ยูนนาน.

ในการปฏิบัติราชการคราวนี้ ข้าพระพุทธเจ้าก็จะ
ต้องกระทำตามความประสงค์ของรัฐบาล ประชาธิปัตย์
ของข้าพระพุทธเจ้า และตามความมุ่งหมายของท่าน
ประธานาธิบดีฝรั่งเศส ซึ่งเป็นผู้ให้ข้าพระพุทธเจ้า
นำความเจริญพร แห่ง ทางพระราชดำริพระมหากษัตริย์มาทูล

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๕๑

เกล้า ๆ ถวายต่อไปได้ฝ่ายของชุดพระบาท.

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ”

แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัส
ตอบ ดังนี้.

“เรามีความยินดีเป็นอย่างยิ่งที่ท่านมองดีเออร์
คาโนต์ ประธานาธิบดีประเทศฝรั่งเศส ได้ระลึกถึงทาง
พระราชสัมพันธ์ไมตรี อันมีอยู่ในระหว่างประเทศ
สยามและประเทศฝรั่งเศสมาช้านานหลายร้อยปีแล้ว การ
ที่แต่งตั้งอัครราชทูตผู้มียศอันสูง และปรีชาสามารถ ดังเช่น
ตัวท่าน เข้ามาเจรจาความเมืองด้วยรัฐบาลของเรา ใน
ข้อถกเถียงกัน ใน ๒-๓ ปีที่ล่วงมาเวลานี้ ซึ่งเราหวัง
ใจว่า จะตกลงกันโดยปรองดองเรียบร้อยดี และเรามี
ความปรารถนาอันสูงยิ่ง ดังเช่นท่านผู้เป็นประธานาธิบดี
ว่าทางพระราชสัมพันธ์ไมตรี คงจะสนิทสนมยิ่งขึ้น
กว่าแต่ก่อน.

อนึ่งไม่เห็นว่าจะได้อาจะยังการอันนี้ให้สำเร็จไปได้
ยิ่งกว่าตัวท่านอัครราชทูต ด้วยอำนาจของท่านที่ได้แผ่

๑๕๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ไปในประชาชนชาติเดียวกับท่าน ความชำนาญในทางราชการและความที่ท่านรอบรู้ เข้าใจประโยชน์ของประเทศฝรั่งเศส และหัวเมืองโกโดนีของฝรั่งเศส อันที่จริงนั้น อาจเป็นตัวประกันได้แน่แท้ว่า ท่านคงพิจารณาหาใคร่ครวญตรวจดูปัญหาข้อฉ้อฉล ถ่มเถียงกันอันค้างอยู่ ด้วยน้ำจิตอันประกอบด้วยทางไมตรีและความยุติธรรม.

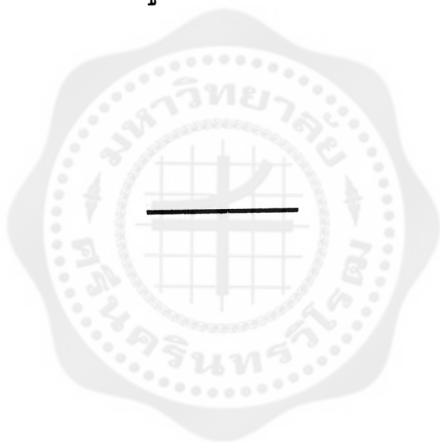
เรามีความยินดีระลึกจำได้ว่า เราได้เห็นคุณปรีชาสามารถของท่าน ในระหว่างเวลาที่ท่านได้ว่าราชการในหัวเมืองซึ่งใกล้เคียงกันอยู่นั้น และการที่ท่านกล่าวว่าย่อมเป็นประโยชน์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ที่จะรับว่ากล่าวปัญหาข้อถ่มเถียงกันให้ตกลงเสียโดยเร็ว ดังควรจะเป็นไปได้ นั้น ถูกต้องแล้ว.

อนึ่งเมื่อท่านจะนำความแจ้งต่อท่าน ประธานาธิบดีนั้น ก็ให้ท่านแสดงคำอันแน่นอนเกิดว่า เรามีความมุ่งหมายอันเดียวกันดังท่านประธานาธิบดี ในการเรื่องนี้ และเราขอให้ท่านนำความเจริญพรแจ้งทางพระราชดำปັນขมิตรไมตรีอันดี ไปยังท่านประธานาธิบดี ประเทศฝรั่งเศส

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๕๓

๕๕
นั้นด้วย.

ครั้นมีพระราชดำรัสจบแล้ว มงตืเฮอร์ เดอไมร์
เดอ วิเอร์ พร้อมด้วย มงตืเฮอร์ ปาวี กราบถวาย
บังคมทูลไปพักที่สถานทูตฝรั่งเศส.

ตอนที่ ๑๒
ว่าด้วยสัญญาขายฝั่งซ้ายลำน้ำโขง
ให้แก่ฝรั่งเศส

หนังสือสัญญาในระหว่าง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสด็จมาว่าการต่างประเทศ ผู้แทนรัฐบาลสยามฝ่ายหนึ่ง กับ มองดีเออร์ เดอไมร์ เดอ วิเอร์ อัครราชทูตฝรั่งเศสผู้ม่ออำนาจเต็มแทนรัฐบาลฝรั่งเศสฝ่ายหนึ่ง ได้ยินยอมพร้อมใจกันทำสัญญาให้ไว้ต่อกันดังมีใจความดังนี้.

๑. รัฐบาลสยาม ยอมส่งสิทธิทั้งสิ้นทั่วไปในดินแดนฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขง กับเกาะทั้งหลายในลำน้ำโขง ด้วยให้แก่ฝรั่งเศส โดยไม่เรียกร้องของสิทธิอีกต่อไป

๒. รัฐบาลสยามจะไม่มีเรือรบใหญ่น้อย ใช้เดินในทะเลสาบ (เขมร) กัดี้ ใช้เดินในแม่น้ำโขงกัดี้ และในลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขงกัดี้ ตั้งแต่นั้นต่อไป.

๓. รัฐบาลสยาม จะไม่ก่อสร้างค่ายคูประตูหอรบ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๕๕

หรือที่อยู่ของ พลทหารใด ๆ ใน แขวง เมือง พระตะบอง เมืองเสียมราฐ และในจังหวัดบนฝั่งขวาแม่น้ำโขง ภายใน ๒๕ กิโลเมตร.

๔. บรรดาจังหวัดที่กล่าวในข้อ ๒ นั้น จะมีอยู่กั แต่ตำรวจภร เจ้าพนักงานเมือง กับคนใช้พอเป็นกำลัง ราชการแต่ที่จำเป็นเท่านั้น จะไม่มีพลประจำหรือพลเกณฑ์ ด้รพด้วยเครื่องอาวุธอย่างทหารอยู่ในที่นั้นด้วย.

๕. รัฐบาลสยาม จะต้องรับปรึกษากับรัฐบาลฝรั่ง เสร็จภายในเวลา ๖ เดือน นับแต่บัดนั้นต้นไป ถึงการ ที่จะจัดการเป็นวิธีการค้าขาย วิธีตั้งด่านภาษีในตำบล ที่กล่าวไว้ในข้อ ๓ นั้น และในการที่จะแก้ไขข้อสัญญา ปีมะโรง อัฐศกจุลศักราช ๑๒๓๘ คฤศศักราช ๑๘๕๖ นั้นด้วย ทั้งรัฐบาลสยามจะไม่เก็บภาษีสินค้าเข้าขาออก ในจังหวัดที่กล่าวในข้อ ๓ นั้นด้วย จนกว่ารัฐบาลฝรั่ง เสร็จ จะได้ทำตอบแทนให้เหมือนกันใน สิ่งของ ที่จะเกิดใน จังหวัดนั้นโดยจะกล่าวต่อไป.

ข้อ ๖ การซึ่งจะอุดหนุนการเดินทางเรือ ในแม่น้ำ

๑๕๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

โขงก็ดี การตั้งท่าเรือจอดก็ดี รัฐบาลสยามยอมรับรอง
ว่า เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสขอรับรองแล้ว รัฐบาลสยามจะต้อง
ช่วยการที่จะทำนั้นทุกอย่าง เพื่อประโยชน์นั้นให้เป็นการ
สะดวกด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย.

ข้อ ๗ คนเมืองฝรั่งเศสก็ดี คนในบังคับหรือคน
ในปกครองฝรั่งเศสก็ดี เมื่อได้มีหนังสือเดินทางของ
เจ้าพนักงานฝรั่งเศสจากในเมืองนั้นมาแล้ว ย่อมไปมา
ค้าขายตามทั่วต่างในข้อ ๓ นั้น ได้โดยความสะดวกทั้ง
ฝ่ายราษฎรพลเมืองของสยาม ก็จะได้รับความสะดวก
เช่นเดียวกัน.

ข้อ ๘ ถ้ารัฐบาลฝรั่งเศสเห็นสมควรจะตั้งกงสุล
สำหรับดูแลผลประโยชน์ของคนที่อยู่ในบังคับกัน เช่นเมือง
นครราชสีมาและเมืองน่าน เป็นต้น รัฐบาลสยามต้องไม่
ขัดข้อง.

ข้อ ๙ ถ้ามีข้อความขัดข้องประการใด ในหนังสือ
สัญญาไม่ตรงกันแล้ว ต้องใช้ภาษาฝรั่งเศสเท่านั้น
เป็นหลักที่เชื่อถือได้.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๕๗

ข้อ ๑๐ สันธิสัญญา^{นี้} จะได้ตรวจแก้ไขภายใน
เวลา ๕ เดือน นับแต่วันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ ซึ่ง
เป็นวันเซ็นนามในสันธิสัญญากันทั้ง ๒ ฝ่ายเป็นต้นไป.

เมื่อทำสัญญาฉบับ^{นี้}แล้ว ได้ทำสันธิสัญญาน้อย
(อนุสัญญา) เพิ่มเติมน้อฉบับหนึ่ง สำหรับที่จะให้ข้อ
ความทั้งปวงในสันธิสัญญาใหญ่กับหนังสืออันคิมกาสของ
ฝรั่งเศสบริบูรณ์ ใจความดัง^{นี้}.

ข้อ ๑ ไทย จะต้องยกทหาร กลับมาจากด่านหลังที่
สุดของสยาม ซึ่งตั้งอยู่ฝั่งซ้ายแห่งลำแม่น้ำโขงอย่างช้า
ภายใน ๑ เดือน นับแต่วันที่ ๕ ตุลาคม เป็นต้นไป.

ข้อ ๒ บรรดาบ้อมค่าย คู อันอยู่ในจังหวัดที่กล่าว
ในข้อ ๓ แห่งสันธิสัญญาฉบับใหญ่ที่ทำไว้นั้น ต้องรื้อ
ถอนให้สิ้นโดยเร็ว.

ข้อ ๓ รัฐบาลสยาม จะต้องเอาตัวผู้ต้นคิดให้รบ
ฝรั่งเศสที่ทุ่งเชียงคำ และเมืองคำมวญนั้นมาชำระ เจ้า
พนักงานสยามจะตั้ง ง โทษ และผู้แทนฝรั่งเศสจะช่วย
คดีสิน และจะจัดการลงโทษด้วยจนเป็นที่พอใจ ถ้าคำ

๑๕๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

คดีดินแดนไม่เป็นที่พอใจแล้ว รัฐบาลฝรั่งเศส มีอำนาจที่จะตั้งศาลผสมให้พิจารณาใหม่ ตามความพอใจของผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศส.

ข้อ ๔ รัฐบาลสยาม จะต้องส่งคน ในบังคับฝรั่งเศส ที่เป็นคนญวน คนลาว ที่อยู่ฝากตัววันออกของลำแม่น้ำโขง และคนเขมรที่กักไว้นั้น ตามความพอใจราชทูตที่กรุงเพทฯ ทุกอย่าง และให้คนเหล่านั้น ไปยังดินแดนตามภูมิตำแหน่งเดิมของเขา โดยจะกักกันห้ามปรามไว้โดยวิธีใด ๆ ไม่ได้ (ข้อนี้เมื่อไทยกับฝรั่งเศสทำสัญญากันแล้ว ผู้รวบรวมได้ทราบความจริงว่า มิใช่แต่คนที่ย้ายขณะยกฝั่งซ้ายแห่งลำแม่น้ำโขงเท่านั้น คนที่เข้ามาแต่รัชกาลที่ ๓ ครึ่งกบฏเจ้าอนุฯ ฝรั่งเศส ก็แต่งคนเข้ามาเกลี้ยกล่อมชักชวนให้ไปโดยมาก เช่นชาวเมืองอินทรมุขเมืองพรหม ที่เป็นเชื้อชาวเวียงจันทน์ มาตลอดทั่วทุกหนทุกแห่ง จนกระทั่งอำเภอพนมดงรัก พนม และเขตที่เมืองกระบับนทร์ ว่าฝรั่งเศสจะให้ทุนรอนทำมาหากินไปบ้างก็มี ไปแล้วก็ไม่จริง กลับกันมากมี โดยมี

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๕๕

ไทยเราไม่มีอำนาจห้ามปรามในเวदानั้นอย่างใดได้เลย)

ข้อ ๕ คนที่ชื่อ “บางเบี่ยน” แห่งทุ่งเชียงคำ กับพรรคพวกทั้งหมดของเขา^๕ ผู้แทนกระทรวงว่าการต่างประเทศคนหนึ่ง จะต้องนำตัวและธงของฝรั่งเศส และเครื่องศาสตราวุธที่จับไว้ ไปส่งยังราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ด้วย (บางเบี่ยนคนหนึ่ง^{๕๗} เป็นลูกเจ้าเมืองไต ในสิบสองจุไทย ซึ่งเจ้าพระยาสุรศักดิ์ ครองเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนาถ เกิดยกต่อมได้จากเมืองแกลง พร้อมกับพี่ชาย ๒ คน ชื่อ คำดาม ๑ คำด่า ๑ ว่าดามีภักดีต่อไทยแล้ว ภายหลังไทยจึงส่งตัวไป พร้อมกับปลัดเมืองสุยให้ไปสืบราชการด้านพรมแดนต่อกับญวน ภายหลังกลับมายกของฝรั่งเศสขึ้นที่เมืองเชียงขวาง ทุ่งเชียงคำ ว่าฝรั่งเศสให้มายึดเมืองนั้นเป็นของฝรั่งเศส ไทยได้เอาธงลงเสีย จับปลัดเมืองสุยได้ แต่บางเบี่ยนจับไม่ได้ ดังนั้นที่กรมทหารวงศ์ ตั้งให้ราชทูตอังกฤษ ดังกล่าวมาคราวก่อนแล้ว ภายหลังไทยจับตัวบางเบี่ยนได้อีก

๑๖๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ประมาณสัก ๒ ปีกว่ามาแล้ว และปล่อยตัวไป ก่อนทำสัญญาสันติสัญญาก่อนหน้านี้แล้ว).

ข้อ ๖ รัฐบาลฝรั่งเศสจะได้ (จัดทหาร) มาตั้ง
อยู่ณเมืองจันทบุรี จนกว่าจะทำการสำเร็จเรียบร้อยแล้ว
ตามข้อความในสนธิสัญญาใหญ่ และสนธิสัญญาใน
ข้อ ๓ ทุกประการ แล้วฝรั่งเศสจึงจะได้ถอน (ทหาร)
ไปจากเมืองจันทบุรีได้.

การที่ฝรั่งเศส ทำสัญญากับเราครั้งนั้น เป็นการที่
มีมือเขาแก่เราหลายอย่าง บางอย่างเราไม่สามารถ
จะปฏิบัติให้ทันท้องถิ่นได้.

กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการ ผู้แทนรัฐบาลของ
เราในครั้งนั้น จึงได้เจรจากับอัครราชทูตฝรั่งเศสผู้มี
อำนาจเต็ม ทำเป็นคำไขว้ เพื่อให้การดำเนินตามสนธิ
สัญญาทุกประการ ดังมีข้อความต่อไปนี้.

๑. กรมหลวงเทเวศร์วงศ์ตรัสถามว่า “จะเลิกถอน
ทหารในทีใด ๆ ภายในกำหนด ๓ เดือน นับแต่วันที่ ๕
ตุลาคม เป็นต้นไปนั้นคงไม่ทันแน่ เพราะมีสิ่งขัดข้อง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๖๑

จริง ๆ จะอย่างไร.”

๑. ผู้แทนฝรั่งเศส ม. เดอไมร์ เดอ วิลร์ ตอบว่า “เป็นการสมควรที่รัฐบาลสยาม จะขอเวลาดูแลต่อไปได้อีก กับต้องบอกข้อและคำบดดันกับเวลาที่ผู้ใด ก็คงจะตกลงกันได้ ในเมื่อเห็นเป็นการสมควร.”

๒. สยามถามว่า “ความในข้อ ๒ นั้น ชักลงไป ถึงต้องรื้อบอมปรการ โบราณที่ใช้ไม่ได้แล้ว และที่ไม่ใช้ สำหรับทหารมานานหลายปีแล้วด้วยหรือ เช่น มีลักษณะ เป็นกำแพงเมือง เช่น เมืองพระตะบอง เป็นต้น.

๒. ฝรั่งเศส “อันบอมค่ายนั้น ต้องเข้าใจว่าการ ก่อสร้างสำหรับกับการทหารเท่านั้น ไม่ได้เพ่งเตงเอาถึง กำแพงเมือง ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในพงศาวดาร.”

๓. สยาม “คำตผลัม” ตามความในข้อ ๓ นั้น จะคงที่ใด.

๓. ฝรั่งเศส “คำตนั้นจะคงในกรุงเทพฯ”

๔. สยาม “คำตผลัมนั้น จะอย่างไร.”

๑๖๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

๕. ฝรั่งเศส “กล่าวถึงคำซึ่งมีตุลาการไทยกับ
ฝรั่งเศส.”

๕. ดัยาม “เห็นว่าความข้อนี้ ก็เป็นเหตุให้คน
ไทยต้องพ้นไปเสียจากตุลาการของตนตามธรรมเนียม
มา.”

๕. ฝรั่งเศส “กรุงดัยามเป็นเมืองที่มีอำนาจศาล
และการน้อมใจความคดีขึ้นใหม่ ในความสันติสัญญา
ข้อ ๕ แห่งสัญญาฉบับนี้ ด้วยมีศาลตั้งกันอยู่ก่อนแล้ว.”

๖. ดัยาม “บางเขินได้เข้าไปอยู่ในดินแดนฝรั่งเศส
เสียแล้ว เมื่อเป็นการดังนี้ จะให้เจ้าพนักงานพาตัว
ไปส่งยังด่านทูตในกรุงเทพฯ นั้นไม่ได้.”

๖. ฝรั่งเศส “ถ้าบางเขินไปอยู่ในดินแดนฝรั่งเศส
แล้ว ความข้อนี้ก็ต้องตั้งอยู่เอง การที่ยกข้อ
ความนี้ไว้เพราะเป็นการจำเป็น ที่รัฐบาลดัยามจะต้อง
ทำให้เห็นจริงว่า บุคคลผู้ใดได้กลับคืนไปจริงแล้วเท่านั้น

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๖๓

เหตุฉะนั้นทางรัฐบาลสยามจะต้องมีหนังสือให้ทราบทั่วกันว่า ตำบลใดที่บางเบี่ยนไปอยู่ และได้ออกจากแดนสยามไปแล้ว เมื่อใด เพื่อจะได้ทราบว่าไปอยู่ที่ไหน รวมทั้งถามและทหาญวนด้วย ข้อความในหนังสือนี้จะใช้ได้ ถ้าบางเบี่ยนและคนอื่น ๆ ยังอยู่ในกรุงสยามแล้ว ข้อความในข้อ ๖ นี้ ก็เป็นอันใช้ได้."

๗. สยาม "ขอให้อธิบายความในคำว่า ความสงบเรียบร้อยนั้น."

๗. ฝรั่งเศส "รัฐบาลฝรั่งเศสส่งวนความข้อนี้ไว้เพื่อว่าคนไทยจะไปก่อการจลาจลยุ่งยากขึ้น."

๘. สยาม "ตามความที่วาน ก็มีเหตุกล่าวอยู่ได้เสมอ ว่าคนไทยได้ไปก่อการขึ้น การจึงยังไม่สงบเรียบร้อย."

๘. ฝรั่งเศส "ฉันธิสัญญาทางพระราชไมตรีและฉันธิสัญญาน้อยนี้ ทำด้วยความเชื่อใจกันโดยสุจริต และ

๑๖๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ความที่เชื่อกันโดยสุจริตคนเป็นสำคัญ ย่อมเป็นใหญ่ของ
ผู้มีอำนาจเต็มสำหรับผู้ทำตนจิตัญญา และว่าถ้าได้เถียง
กันในความเชื่อถือโดยสุจริตนี้แล้ว ก็ไม่มีทางที่จะปรึกษา
หารือกันได้อยู่อีก.”

๙. ดยาม “จะถือเอาได้หรือไม่ว่า จะเลิกถอน
(ทหาร) ไปจากจันทบุรี ในเมื่อเวลาทหารไทยเลิกถอน
กลับคืนมาหมดแล้ว.”

๙. ฝรั่งเศษ “ยังไม่ได้ก่อน การนี้ต้องให้รัฐบาล
ฝรั่งเศษเห็นจริงว่า รัฐบาลสยามได้กระทำตามข้อความ
ในหนังสืออันติมาถนนั้นเสร็จสิ้นแล้ว.”

๑๐. ดยาม “จะอย่างไรจึงจะเห็นความจริงของ
รัฐบาลสยาม เพื่อว่าจะถึงเวลาที่ฝรั่งเศษจะได้ถอน
(ทหาร) ไปจากจันทบุรี.”

๑๐. ฝรั่งเศษ “รัฐบาลฝรั่งเศษไม่มีความประสงค์
จะรักษามืองจันทบุรีไว้เลย และประโยชน์มุ่งหมายของ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๖๕

ฝรั่งเหล่านั้น ก็มักจะเร่งให้ทำการให้แล้วโดยเร็ว เพื่อจะได้ไม่เบียดเบียนเงินในการทศอยู่กันนั้น และว่าการนั้นต้องอาศัยแต่ความเชื่อถ้อยกันโดยสุจริต."

(ไทยเราต้องคืนฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขงไป คราวนั้นนับว่าเป็นครั้งที่ ๕ คิดเป็นเนื้อที่ประมาณ ๑๑๑,๕๘๐ ตารางไมล์ คนประมาณ ๖๐๐,๐๐๐ คน" มีแจ้งอยู่ในแผนที่ ที่ได้นำมาในหนังสือนี้แล้ว.)

ตอน ๑๗

อัครราชทูตพิเศษ

กราบถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพ ฯ

เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ รัฐบาลสยามกับรัฐบาล
ฝรั่งเศส ได้ทำสนธิสัญญากันทั้ง ๒ ฉบับเรียบร้อยแล้ว
ถึงวันที่ ๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ เสด็จขึ้นกระบวนว่าราชการ
ต่างประเทศ ได้นำ มงดีเออร์ เดอไมร์ เดอ วิเดร์
อัครราชทูตพิเศษฝรั่งเศสผู้มีอำนาจเต็ม ขึ้นไปเฝ้าทูล
ละอองธุลีพระบาท ณ เกาะบางปิ่น เพื่อจะได้กราบ
ถวายบังคมลา กลับไปณกรุงปารีส มงดีเออร์ ปาวิ
ราชทูตและกงสุลเยเนอราลฝรั่งเศส กับตัน เคราด นาย
เรือรบ แอสบีก ดุเคแนด เดอวิเดร์ ตริทุตฝ่ายทหาร
และবাদหลวง แปดมีท ต่อม กับ หลวงจำนงศิริการ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๖๗

กระทรวงว่าการต่างประเทศ ได้^{๒๕}ขึ้นไปยังเกาะบางปิน
ด้วย ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง เรือ^{๒๖}ถึงพระราชวัง
บางปิน พักอยู่ประมาณชั่วโมงหนึ่ง พระเจ้าน้อง
ยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรปการ นำ มงตืเฮอร์
เตอไมร์ เดอวิตร์ กับข้าราชการฝรั่งเศส ที่กล่าวนาม
มา^{๒๗}แล้ว เขา^{๒๘}เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ^{๒๙}พระที่นั่ง
วโรภาศพิमान.

มองดีเออร์ เดอไมร์ เดอ วิเดร์ กราบถวายบังคม
พระกรุณา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอขอบพระเดช
พระคุณ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นอันมาก ที่
ส่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับรอง มองดีเออร์
เดอไมร์ เดอ วิเดร์ ในวาระระหว่างที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ
โดยสมควรแก่เกียรติยศทุกประการ แล้ว มองดีเออร์
เดอไมร์ เดอ วิเดร์ ได้กล่าวถึงการเจรจาความเมือง ได้
ตกลงกันโดยเรียบร้อยแล้ว และหวังใจว่า ทางพระ

๑๖๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง
ราชลัมพนิคมมิตรไมตรี ซึ่งมีชั้นใหม่^๕ คงจะยืนยาวไป
ได้ถาวรตลอดกาลนาน.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปฏิ-
ธานโดยสมควร แล้วมีพระราชดำรัสสั่งให้ มง
ตีเออร์ เดอไมร์ เดอ วิเดร์ นำความไปแจ้งต่อมองตี-
เออร์ คาโนต์ ประธานาธิบดีแห่งประเทศฝรั่งเศส ให้
ทราบด้วยว่า ทรงมีพระราชหฤทัยยินดีมาก ที่ต้อง
พระนครได้จัดการระงับข้อวิวาท ให้สงบเรียบร้อยลง
โดยทางพระราชไมตรี แล้วแต่^๕ดั่งนั้น.

ครั้นเวลา ๒ โมง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
มีการเลี้ยงโต๊ะ เชิญข้าราชการทูตและข้าราชการฝรั่งเศส
ที่ไปด้วยรับพระราชทานอาหารทุกคน.

๕.๕.๕ ครั้นรุ่งขึ้น วันที่ ๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ เวลาเช้า
มองตีเออร์ เดอไมร์ เดอ วิเดร์ ข้าราชการทูต พร้อมกับ
ผู้ไปด้วยนั้น กลับลงมายังกรุงเทพฯ

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๖๕

วันที่ ๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ เวลาเช้า มงต็เฮอร์
เดอไมร์ เดอ วิเตอร์ อัครราชทูต ดงเรือรบ ซื่อ แอดบิก
กดับไปเมืองไซ่ง่อน พวกบาดหลวงและพวกฝรั่งเค็ด
เป็นอันมาก พร้อมทั้ง มิคเตอร์ โยเซฟติดดี เจ้าของ
หนังสือพิมพ์สยามฟรีเพรส ก็ไปส่ง มงต็เฮอร์ เดอไมร์
เดอ วิเตอร์ ยังเรือรบ แอดบิก ด้วย.

ตอน ๑๘

ประวัติมองสิเออร์ ปาวี

มองสิเออร์ ปาวี เขียนชื่ออย่างเต็มว่า มองสิเออร์
กัสเตจิน มาเรีย ปาวี (Auste jeon Payie) เกิดที่เมือง
ดินัง ประเทศฝรั่งเศส เดิมเป็นข้าราชการชั้นผู้น้อย
ในยว่่าเป็นเพียงชั้นเด่มีนพนักงาน ในเมืองไซ่ง่อน และ
เขมรพนมเพ็ญเท่านั้น ภายหลังไทยได้ว่่าจ้ง มาพร้อม
กับอินนิเนีย ทำแผนที่บกเด่พาตสายโทรเลขในประเทศ
สยาม ในราวปี พ.ศ. ๒๔๒๖ (ร.ศ. ๙๐๒) ปราบฏว่่าทำ
งานไ้รวดเร็วเร่ยบรอยดมาก ทงแผนทภูมิประเทศก็ทำ
ไ้ถูกต้องดีกว่าเด่บบอื่น ๆ จนมีชื่อเด่ยงว่่าแผนที่ “ปาวี”
ขณะเมื่อ ม. ปาวี จะสิ้นสัญญาไ้ นั้น ได้ขอสัญญาต่อ แต่
การทขอต่อสัญญานี้ ได้ขอเงินเด่ตอนเพิ่มชนมากมายจน
ไทยเรไ้ไม่สามารจจะให้ชนไ้ได้อย่างหนึ่ง หรือชกอย่าง
หนึ่ง ไทยเรไ้ไม่ต้องการไ้ใช้ชกไ้ได้ เพราะมีความ
สูงไ้เด่ยว่่าจะเป็นจารบุรุษฝรั่งเศส โดยไ้ทราบเป็นทาง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๗๑

ฉบับว่า ม. ปาวี ดบดั่งโทรเลขรหัสไป ยังปารีสและ
ไซ่ง่อนเนื่อง ๆ ทั้งแสดงกิริยาพิรุธหลายอย่าง ดมเด็จพระ
พระราชปิตุดาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์
กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ซึ่งทรงบัญชาการกรม
ไปรษณีย์โทรเลขในครั้งนั้น ทรงทราบได้มีรับสั่งให้
เจ้าพนักงานคอยสังเกตอาการเคลื่อนไหวของ ม. ปาวีอยู่
เสมอ ชาวญวณแพร่หลายทั่วไปในกรมไปรษณีย์โทรเลข
ในครั้งนั้น อีกเสียงหนึ่งว่า ดมเด็จพระราชปิตุดาฯ ทรง
ไม่พอพระทัย ม. ปาวี มานานแล้วเหมือนกัน เพราะออก
ส่งสัยว่าจะเป็นจารบรุษดังว่า หากจะให้อยู่รับราชการ
ต่อไปก็เกรงจะเป็นการเสียภัยคือได้จะไม่เท่าเสีย จะบอก
เด็กสัญญาตรง ๆ ก็ใช่เหตุ ทรงชมพระทัยแสดงพระ
อาการทำเป็นไม่รู้เท่าทัน ม. ปาวี เสีย ทรงทำเป็นพอ
พระทัยในการงานที่ ม. ปาวี ทำทุกอย่าง มีทรงประทาน
รางวัลด้วยพระองค์เองนิตย เพื่อให้ ม. ปาวีระเรง
หลงว่าทรงรักใคร่ แต่ก็มีได้รับสั่งว่าจะให้ออกหรือให้
อยู่ต่อไปประการใด.

๑๗๒ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

หนึ่งในทางราชการกรมไพรชนีย์โทรเดชเราในครั้งนั้น ก็มีพระพิภาควุธดล (แมกกาที่) ชนชาติอังกฤษอยู่คนหนึ่งแล้ว (พระพิภาค ฯ เดิมอยู่กรมไพรชนีย์โทรเดชก่อน เพื่อย้ายมาอยู่กรมแผนที่ต่อภายหลัง) ไม่จำเป็นจะต้องมีคนชาติฝรั่งเสีย ซึ่งมีความเห็นน่าวางเกียจอยู่ยกคนหนึ่งก็ได้.

เรื่องกับคน เชนวี ไมเกอด โยนซ์ ผู้แทนทูตอังกฤษในกรุงเทพ ฯ ในครั้งนั้น คงจะไม่ทราบความจริงในข้อนี้ จึงได้รายงานไปถึงเออดเวิร์ดเบอวี เสนาบดีต่างประเทศของเขาเมื่อวันที่ ๖ มกราคม ค.ศ. ๑๗๙๐ (พ.ศ. ๒๔๓๒) ว่า ม. ปาวี ไรซกงส์ตฝรั่งประจำหลวงพระบางจะได้เป็นหัวหน้า ข้าราชการบกบันเขตต์แดนสยาม และฝรั่งเศสนั้นเป็นคนมีอุปนิสัยซุ่มซุ่มที่สุด และเขาชอบปฏิบัติการทำงานไปโดยยุติธรรม อุดมด้วยทุกอย่าง ทั้งผลประโยชน์ของฝรั่งเศสก็ได้รักษาไว้โดยชอบธรรม ทั้งแต่สงครามครั้งอดีตของประเทศไทยเป็นอย่างดี เมื่อ ม. ปาวี เป็นคนละมุนละม่อมเช่นนั้น เสนาบดีต่างประเทศของสยามจึง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๗๓

หวังว่า เขตแดนของ ๒ ประเทศที่ยังโต้เถียงกันอยู่นี้ คงจะสำเร็จได้โดยเร็ว.

ในการที่อัครราชทูตอังกฤษ ได้ยื่นนิสัย ม. ปาวี แล้วรายงานไปเช่นนั้นก็เป็นการถูกต้องแล้ว เพราะ ม. ปาวีเป็นคนฉลาดมาก อาจรักษาความลับของตนไว้ได้ดี อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเรื่อง กรมพระวงศ์ฯ คงจะได้ทรงบอกเล่าแก่อัครราชทูตอังกฤษด้วย ว่า ม. ปาวี เป็นคนดี การที่ม. ปาวี รับสั่งเช่นนั้น ก็เพราะพระองค์จะทรงยกย่อง ม. ปาวี ต่อราชทูตอังกฤษ เพื่อให้รู้ถึง ม. ปาวี ๆ จะได้ตกลงเรื่องเขตแดนโดยสันติวิธีง่าย ๆ หนึ่ง เพราะเราไม่สามารถจะทำวิธีอย่างไรให้ดีกว่านี้ได้ โดย ม. ปาวีก็ได้ ออกจากราชการ ของเราไปเสียช้านานแล้ว.

เมื่อ ม. ปาวี ไม่ได้เงินเดือนขึ้นเพราะไม่ได้ต่อสัญญา สัมประสงค์กัน เขาว่า ม. ปาวี โกรธมาก ถึงแก่ออกปาก อาสาถึง ๆ ว่า จะทำไทยให้เจ็บแสบแสนสาหัสให้ได้.

๑๗๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

หนึ่งเมื่อกว่าถึงประวัติของ ม. ปาว มาถึงเพียงนี้
แล้ว อยากจะกล่าวถึงบุคคลสำคัญอีกคนหนึ่ง คน ๆ นั้น
คือ มองซิเออร์ ฮาดูอิน ผู้ช่วยทูตและเป็นกงสุลเยเนอรัล
ของฝรั่งเศสในสมัยนั้น.

ม. ฮาดูอินผู้นี้ บางทีเราเรียกกันสั้น ๆ ว่า “ฮาดวง”
ฮาดวงคนนี้ บิดาเป็นชาติฝรั่งเศส มารดาเป็นแขกมลายู
ม. ฮาดูอินได้มาขออนุญาตสมัครเป็นกงสุลไทยประจำปีนัง
ต่อรัฐบาลสยามมาครั้งหนึ่งแล้ว แต่ไทยเราไม่ยอมรับ
เหตุที่เราไม่ยอมรับ ก็เพราะไทยเรามีตระกูลนิวบรอเนอร์
เชื้อชาติโปรตุเกส เคยเป็นกงสุลประจำปีนังมาหลายคน
แล้ว สมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์ริยวงศ์ (ช่วง
บุญนาคน) เคยอุปถัมภ์ตระกูลนี้เสมอมา และบัดนี้ยังมี
ตัวอยู่ (ไม่ใช่นิวบรอเนอร์ที่ทำขนมปังปดอม คนนั้นเป็น
คนกอดตอที่อังกฤษ และเป็นชาติอังกฤษ) เราจึงบอก
ปฏิเสธเสียไม่ยอมรับ แต่การที่ไทยไม่ยอมรับนี้ ไทย
ในครั้งนั้นจะได้หลุดปากออกไปเป็นความจริง หรือมีผู้
ยุยงบอกแก่ ม. ฮาดูอินอย่างไรไม่แน่นักว่า การที่ไทยไม่

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๗๕

ยอมรับให้ ม. ฮาดูอิน เป็นกงสุลที่นั่นนั้น เพราะ ม. ฮาดูอินมีสัญชาติไม่สมบูรณ์ ม. ฮาดูอินได้ทราบข่าวว่า ไทยพุดตถูกเซ็นนี้ ก็โกรธมากเหมือนกัน เมื่อ ม. ปาวี ออกจากราชการไทยไปแล้ว จึงได้ ม. ฮาดูอิน เป็นคู่ปรึกษาที่จะแก้แค้นไทยอีกคนหนึ่ง เมื่อ ม. ปาวี ได้เป็น อัครราชทูตประจำประเทศไทย จึงได้ขอร้องต่อรัฐบาลฝรั่งเศส ให้ตั้ง ม. ฮาดูอิน เป็นผู้ช่วย และเป็นกงสุลเยเนอรัลด้วยจะได้เป็นคู่คิดกัน รัฐบาลฝรั่งเศส ได้ยินยอมนับว่า ม. ปาวี ได้เพื่อนที่มั่นคงของไทยเราเพิ่มขึ้นอีกคนหนึ่ง.

หนึ่งเมืองไทยเราทำสัญญาขายดินแดนฝั่งซ้ายแห่งลำน้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสแล้วนั้น ม. ปาวี ได้ขึ้นไปรับมอบหมายแผ่นดินฝั่งซ้ายจากเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) ครังยังเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงใหญ่ประจำหลวงพระบาง กับเจ้านครหลวงพระบาง ที่เมืองหลวงพระบาง ม. ปาวี ได้ไปถึงก่อนเจ้าพนักงานเชิญศุภอักษรไปถึง ๓ วัน (ศุภอักษรนั้นเป็น

๑๗๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

จดหมายเช่นเดียวกับตราใหญ่หรือดาร์ตราเส้นาบดรับพระราชโองการมาถึงเจ้าประเทศราช).

ครั้นเมื่อศุภอักษรไปถึงแล้ว วันรุ่งขึ้น ม. ปาวี ก็บังคับให้เจ้าพระยาสุรสีห์ฯ กับเจ้าหลวงพระบาง ประชุมเจ้านาย ท้าวเพี้ย ข้าราชการพมเมือง อ่านศุภอักษรทันที ขณะนั้นเจ้านครหลวงพระบาง และ ท้าวเพี้ย ราชภูริ รุ่งเรือง เข้า ก็พากันร้องไห้เซ่งแซ่ทวไปทั้งเมือง เป็นการนำตั้งเวรสถดใจยิ่งนัก ครั้นเมื่ออ่านเสร็จแล้ว ม. ปาวี ก็ไล่เจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ให้ ออก จากทำเนียบ ที่พักข้าหลวงใหญ่ในวันนั้น และตัว ม. ปาวี ก็ชนของของชนชนทกทำเนียบในวันนั้นเหมือนกัน.

ผู้พบเห็นด้วยตาตนเองเล่าว่า พอเวลายืนลงในวันนั้น ม. ปาวี ใช้ให้บ๋อยไปเติมน้ำมันตะเกียงจุดคอมไฟ เจ้ามบ๋อยไปสระเพวหรือเดินเลื้อยอย่างไรไม่ปรากฏ บ๋อยไปทำตะเกียงพลัดตกกลบน้ำมันระเบิดขึ้น ไฟเลยไหม้ทำเนียบหลังนั้นหมดทั้งหลัง ของ ม. ปาวี ชนไม่ทันเลยเสียหายหมด ที่ทำเนียบหลังนั้นก็ใหญ่โตทำด้วยไม้ต้น

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๗๗

ทั้งหลังด้วย เพลิงดุกรุ่งโรจน์โชตินาการมาก คน
มาดเต็มบ้านเต็มเมือง พวกชาวพนมเปญเคยแข่งดำ
ฝรั่งเสียว่าไม่ดีทำให้โทษ ที่มาโกงแผ่นดินของไทย.

ค่อจากไฟไหม้แล้ว พอรุ่งเช้า ม. ปาวี ก็แสดง
เดวทรามาให้เราเห็นอีกค่อไป คือ ม. ปาวี ใช้ให้บ๋อย
ไปซื้อผ้าขาวมาหนึ่ง การนี้ไม่ใช่เป็นการฉนุก หรือ
นั่งเดินชวคราวเพียงวันสองวันเท่านั้น นั่งอยู่หลายเดือน
หรือบางทีนานถึงปีด้วยซ้ำ.

เหตุอันระแคะระมิง ที่เขาทำรูปอนงค์สาวสวย มีรูป
ม. ปาวี หน้าวัดพระแก้ว เมืองเวียงจันทน์มอดอไม่เท่า
หนึ่งผ้า มีรูปเจ้าชายหญิง เมืองพวน ๒ คน คุกเข้าช
พานดอกไม้ แสดงความคารวะ ดังคณะของเราได้ไป
เห็นมาแล้ว.

ขอให้ท่านผู้อ่านคริตรองดูที่หรือว่า การที่ ม. ปาวี
เขานั่งผ้าขาว ขณะเมื่อเขารับแผ่นดินฝั่งซ้ายของเราใหม่ ๆ
แล้วเช่นนั้น และเขานั่งชานานเช่นนั้น ทงมีหน้าซ้ายยังทำ

๑๓๘ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

อนัสถาวรียด้วยเช่นนี้ เพื่ออะไร ? และมีความประสงค์
อย่างไร ? ท่านไม่เจ็บใจบ้างหรือ ? ท่านไม่เสียใจ
บ้าง หรือ ? ท่านไม่แค้นใจ บ้าง หรือ ? ท่าน คิด
อย่างไร ?

หนึ่ง ที่บ้าน “ เชียงแมน ” หรือ “ เมืองเชียง-
แมน ” ที่เราขอฝรั่งคืนคราวนั้น อยู่ตรงหน้าเมืองหลวง-
พระบางซำ เป็นแผ่นดินฝั่งขวาแห่งลำน้ำโขง เป็น
หมู่บ้านใหญ่หมู่บ้านหนึ่ง ในขณะนั้นมีเรือนราว ๑๐๐๐ หดัง
คาเรือนเศษ เจ้าพระยาสุรสีห์ เห็นว่า ฝั่งขวา
เรายังไม่ได้ยอมยกให้ เราให้แต่ฝั่งซ้ายเท่านั้น ท่าน
จึงตั้งพระชมแห่งสงคราม กรมการพิเศษเมืองพิษณุโลก
ครองเป็นหลวงมณฑล เป็นเจ้าเมืองเชียงแมน ปกครอง
ตำบลนั้นอยู่ต่อไป และให้ขึ้นต่อเมืองพิษณุโลก เพราะ
ท่านย้ายมาเป็นข้าหลวงมณฑลพิษณุโลกทีเดียว เวด
นั้น ม. ปาว์ คงยังไม่ทราบเรื่อง ถ้าทราบก็คงงุนงงยาก
แต่ครั้งเจ้าพระยาสุรสีห์ ยังอยู่แล้ว เมื่อท่านเจ้าพระยา
สุรสีห์ กลับมาแล้ว ม. ปาว์ ทราบเรื่องเข้าจึงไปได้

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๗๕

หลวงมณี ๖ ว่าตำบล^{๕๗}บนเป็นเมืองชนของหลวงพระบาง ให้หลวงมณี ๖ ไปเสีย หลวงมณี ๖ ไม่ยอม ตอบว่า ยกให้ฝรั่งเศสแต่ฝั่งซ้ายเท่านั้น ฝั่งขวายังเป็นของไทยอยู่ ม. ปาวี ไม่ยอม จึงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทมา จ้างหลวงมณี ๖ ไปคุมขังไว้ที่ หลวงพระบาง ๒ เดือนเศษ หลวงมณีคบคิดกับข้าราชการควบคุม ๒ คน หนีอาศัยเรือ ราษฎรต้องตามล่าแม่น้ำโขง ๓ คืน ๓ วัน มาถึงปากตาย ได้ แต่กอดข้าวอดน้ำเกือบตาย แต่ไม่ตาย ม. ปาวี กรายกาจเหลือเกิน ตนเองก็เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทมาคิดตามอีก เหมือนกัน แต่ก็ไม่พบ โดยซุ่มซ่อนมา จึงหนีได้ตลอด มาได้

เมื่อท่านอ่านแล้ว ขอให้ไตร่ตรองดูอีกครั้งหนึ่งว่า ในเวลานั้น ม. ปาวี เป็นถึงอัครราชทูตแล้ว และตนเป็น ชาติฝรั่งเศส ซึ่งโดยยอมรับว่า ถึงแล้วซึ่ง “อารยะ-ธรรม” เขากระทำการเช่นนั้น ประพฤติเช่นนั้น เป็น การสมควรแล้วหรือ ?

๑๘๐ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

เราไม่อยากจะดำเด็ก หรือ ทวงบุญคุณ แก่ ม. ปาวี
เลย เพราะ ม. ปาวี ก็ได้ตายไป จาก โดก หลาย ปี แล้ว
แต่ก็อยากพูดเสียให้พวกเรารู้สึกไว้ม่าง เพื่อต่อไปจะได้
เป็นคติสำหรับการสมาคมแก่คนต่างชาติ เช่น ม. ปาวี น
นอกจากเราบุญคุณชุนเตย หลายอย่างหลายประการ
เช่น ดมเด็จพระราชปิตุตา ทรงอุปถัมภ์บำรุงแล้ว เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๓๐ ขณะเมื่อ ม. ปาวี ได้เป็น วิชากงสุล ประจำ
เมืองหลวงพระบางนั้น พวกย่อยกกองทัพมาประชิดเมือง
หลวงพระบาง เข้าเมืองหลวงพระบางได้ ไทยได้คุ้ม
หอบ ม. ปาวี ข้ามปากแม่น้ำโขงมาอยู่ฝั่งขวา พันจาก
เงอมมอฮ่อได้ มีเช่นนั้น “ฮ่อ” ก็จะประหาร ม. ปาวี
เสียแล้ว เพราะฮ่อต้องการตัว ม. ปาวี อยู่เหมือนกัน
แต่ ม. ปาวี ก็มีความฉลาดมาก เมื่อข้ามปากโขงมา
ได้แล้ว ก็ส่งข่าวมาให้ไทยทราบได้เร็วกว่าข้าหลวงไทย
ซึ่งประจำอยู่ณหลวงพระบางเสียอีก (ข้าหลวงประจำ
หลวงพระบาง ครั้นนั้น ไม่ได้ความว่าใครแน่ แต่ไม่ใช่
เจ้าพระยาสุรสีห์ เพราะเจ้าพระยาสุรสีห์ เพิ่งจะไปเป็น

ใบแซกหน้า ๑๘๑ ก

คำอธิบายเพิ่มเติม

บ้านเกิด ม. ปาวี

เมืองเกิดของ ม. ปาวี ที่ชื่อว่า ดินัง (Dinan) นั้น เป็นเมืองของมณฑล บริตานนี (Britanny) ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำ รานซ์ (Rance) ทั้งสองฝั่ง ห่างจาก เซนต์มาโล (st malo) ๑๕ ไมล์ สถานที่สำคัญ มีโบสถ์ (Chureh) เซนต์ โซเวอร (s. sauvevr) ซึ่งแต่เดิมเป็นโบสถ์ (Cathedral) และปราสาท (Castle) มีท่าเรือเล็ก ๆ มีเรือค้าขายเข้าออกบ้างเล็กน้อย มีพลเมือง ๑๐,๑๐๐.

มณฑลบริตานนี เป็นแหลมในระหว่างช่องอังกฤษกับอ่าวบิสเค.

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๘๑

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๓ พ.ศ. ๒๔๓๕) นี้แหละ เป็นต้นเหตุอย่าง
หนึ่งที่ ม. ปาวี ทำให้เรารักใคร่ชนอีกครั้งหนึ่ง โดยเรา
คิดว่า ม. ปาวี คงจะคิดถึงบุญคุณเรา ทำให้ ม. ปาวี
เดินถอยกลับเรามาได้อีกช้านาน จนถึงกับเมืองหลวงพระ
บางแล้วเขานั่งฆ่าตัวให้เรา เช่นนี้เป็นต้น.

ตอน ๑๙

ความทุจริตในประเทศฝรั่งเศสในสมัยนั้น

ทำให้ประธานาธิบดี ถูกฆาตกรรม

ในสมัย ร.ศ. ๑๑๒ นี้ ประเทศฝรั่งเศสกำลังยุ่งด้วยการเปลี่ยนการปกครอง จากราชธิปไตยมาเป็นประชาธิปไตย ไม่ได้ช้านัก พดเมืองยังไม่ได้นิยมประชาธิปไตยคืออย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งฝรั่งเศสเพิ่งแพ้เยอรมันมาใหม่ๆ อยากหาเงินตามเมืองชนไปใช้หนี้เยอรมันด้วย ทั้งในคราวนั้นเหตุข้อโกงอย่างสำคัญเกิดขึ้น คือ มองดีเออร์ เดชเซบ ผู้ออกความคิดชุดคดองด์เอชดำไว้เจนนั่น บดนคตตงบริษัทชุดคดองปานามาประเทศอเมริกาขึ้น เรียกหุ้นล่่วนจากประชาชนประเทศฝรั่งเศสเป็นอันมาก แล้วเอาเงินนั้นไปใช้เป็นประโยชน์ล่่วนตัวกับพวกพ้องเสีย ราษฎรร้องเรียนขึ้น จึงเอาเงินไปบนด่มาชิกด่ภาผู้แทนราษฎรบางคนบ้าง รัฐมนตรีบางคนบ้าง หนึ่ง

เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง ๑๔๓

ลือพิมพ์บ้าง ภายหลังพวกที่ไม่ได้ดินบนไม่ยอม จึง
เกิดวิวาทกันขึ้น บริษัทนั้นก็ล้มตายไป มีค-
เตอร์ เดชเชบ กับพวก ก็ต้องถูกตบโทษ พวกราชฏ
จึงไม่ค่อยพอใจปกครองแบบประชาธิปไตยนัก รัฐบาล
ฝรั่งเศสในครั้งนั้นอยู่ในฐานะลำบากมาก จึงพาดหาเหตุ
วิวาทกับประเทศที่มีอาณาภพน้อย เช่น ประเทศไทยเรา
เป็นต้น เพื่อจะได้บีบบังคับราชฏให้เลิกความคิดที่ไม่ชอบ
ตทธิปกครองแบบประชาธิปไตยนั้นเสีย เมื่อไทยเราไม่
วิวาทรบพุ่งกับฝรั่งเศสแล้ว พอฝรั่งเศสตั้งญัตินัด
กับไทยลง ฝรั่งเศสก็เตรียม ตัวจะไปรบ กับ “ประเทศ
มาดากัสกา” อีกต่อไป ที่สุด มองดีเออร์ คาโนต์
ประธานาธิบดีประเทศฝรั่งเศส ก็ถูกฆาฏกรรมในต้น
ร.ศ. ๑๓๓ นั้นเอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ขของเรา ได้
มีพระราชโอรสเสด็จไปถามข่าวคราว และแสดงความเลี่ย
พระทัย รัฐบาลฝรั่งเศสจึงได้แต่งตั้งมองดีเออร์ บีแตงดิก
จากเมืองไซ่ง่อน ๑ กับ มองดีเออร์ ฮาคูอิน ผู้ช่วยทูต ๑
มาแสดงความชอบพระคุณตอบแทน แต่พระบาทสมเด็จพระ

๑๘๔ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรเสีย มิได้ได้ตั้งออก จึง
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิ-
ราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ออกรับแทน ราชทูตได้เข้าเฝ้า
ที่พระที่นั่งจักรมหาปราสาท เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม
ร.ศ. ๑๓๓ เวลาบ่าย ๔ โมงเสร็จ แล้วก็กราบถวายบังคม
ลากลับไป.

เจ้าพระยาอภัยราชา
(คัสต้าฟ โรลีนย์คมินซ์)
ที่ปรึกษาราชการต่างประเทศ
และทั่วไป

นายพลเรือตรี
พระยาชลยุทธโยธินทร์
(เอ. เดอริชลิว)
รองผู้บัญชาการกรมทหารเรือ

ม. อาปาวิ

ตอน ๒๐

คำอธิบายเพิ่มเติม

ในเมื่อพิมพ์หนังสือเล่มนี้เสร็จแล้ว

เมื่อได้พิมพ์หนังสือเล่มนี้เสร็จแล้ว จึงได้พบหนังสือ
อีก ๒ ฉบับ คือ ประวัติย่อไทยเดิยดินแดนแก่ฝรั่งเศส
ฉบับของกระทรวงธรรมการเล่ม ๑ กับ ฉบับดังเขป
ประวัติศาสตร์ ร.ศ. ๑๑๒ ของกองประวัติศาสตร์ทหาร
เรือเล่ม ๑ ใจความคลาดเคลื่อนกันอยู่บ้างเล็กน้อย คือ
หนังสือเล่มนี้กล่าวถึงดินแดนฝั่งสองจุไทย ซึ่งมีเชื้อชาติ
ไทยเราอยู่นั้น ครังแรกมิใช่ฝรั่งเศสกับไทย ต่างฝ่าย
ต่างไปปราบฮ่อด้วยกันทั้งสองฝ่าย เกรงทหารค่อทหาร
จะปะทะกันจนดังว่า ที่จริงไทยไปปราบฮ่อมา ๒ ครังแล้ว
ฝรั่งเศสมิได้ช่วยเลย ทำให้ไทยต้องเสียชีวิตและทรัพย์สิน
สมบัติไปมาก ต่อภายหลังเมื่อไทยปราบฮ่อครังที่ ๒ เสร็จ
เรียบร้อยแล้ว และราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขกันตบแล้ว

๑๘๖ เหตุที่ไทยเสียดินแดนฝั่งซ้ายลำน้ำโขง

ฝรั่งเศสจึงส่งทหารมายึดเอาดินสองฝั่งไทย และหวังทั้งห้าทั้งหกที่ไทยได้ไปปราบไว้แล้วเอาเสียเฉย ๆ แต่ว่าได้ไปช่วยปราบฮ่อด้วย และส่งทูตทหารมาแลกเปลี่ยนกับไทย เมื่อครั้งไทยยกกองทัพไปปราบฮ่อครั้งที่ ๓ ขอให้เข้าใจถูกต้องตามนี้.

ข้อความในเรื่องฝรั่งเศสยึด และ เปิด อ่าวสยาม นั้น หนังสือ มติคณะบดี การยึด และเปิด เพียง ๒ คณะเท่านั้นละเอียดไม่พอ หนังสือประวัติศาสตร์ของกองประวัติศาสตร์ทหารเรือ มีมติคณะบดีมากกว่า และละเอียดกว่าควรอธิบายนั้น เป็นถกถวนครบบริบูรณ์ เมื่ออ่านฉบับนั้นแล้วควรอ่านฉบับนั้นเทียบเคียงด้วย.

ภาคปลาย

สอบพิเศษกับศาลสมเด็จพระยอดเมืองขวาง

บทนำ

การตั้งศาลรับสั่งพิเศษ

เมื่อไทยเราได้เสียดินแดนแก่ฝรั่งไปแล้ว ฝรั่ง—
เศสก็ให้เราตั้งศาลรับสั่งพิเศษ ขึ้นพิจารณาฟ้องพระ
ยอດเมืองขวาง ตามอนุสัญญา (คือสัญญาน้อย) เมื่อ
วันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ หาเป็นทางอาญาว่า พระ
ยอດเมืองขวาง ทำร้ายฆ่าทหารฝรั่งเศส ที่บ้านแก่งเจ๊ก
แขวงเมืองคำมวญ.

กระแต่ร์พระบรมราชโองการ ที่ตั้งศาลรับสั่งพิเศษ
ว่า ด้วย ระเบียบราชการ การพิจารณา และบรรจุ
ตำแหน่งหน้าที่ตุลาการนั้น รายละเอียดมีแจ้งอยู่ในราช—
กิจจา ร.ศ. ๑๑๒ นั้นแล้ว (ท่านอยากทราบ อาจอ่าน
ราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. ๑๑๒ ดูได้)

ข้าพเจ้าได้ตั้งเขปข้อความในกระแต่ร์พระบรมราช—
โองการ ตั้งศาลพิเศษ ฉะเพาะที่ล่าคัญมาลงไว้ ดังนี้.

มีพระบรมราชโองการ ให้ตั้งศาลรับสั่งพิเศษ
 สำหรับพิจารณาฟ้องความอาญาแผ่นดิน ซึ่งพระยอด
 เมืองขวางเป็นจำเลย หว่าทำร้ายฝรั่งเศษ ที่บ้านแก่งเจ๊ก
 แขวงเมืองคำมวญ เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒
 โปรดเกล้าฯ ให้บุคคลต่อไปนี้เป็นตุลาการ และอัยการ
 ทนายแผ่นดินโจทก์ เรียกว่า “ศาลรับสั่งพิเศษ” ตั้ง
 มีนามตุลาการและทนายแผ่นดินต่อไปนี้.

ตุลาการ

๑. อธิบดีผู้พิพากษา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
พิชิตปรีชากร
๒. ผู้พิพากษารอง พระยาดำรงเดชโชไชย
๓. ผู้พิพากษารอง พระยาอภัยภทรณฤทธิ
๔. ผู้พิพากษารอง พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์
๕. ผู้พิพากษารอง พระยาธรรมสารนิติ
๖. ผู้พิพากษารอง พระยาธรรมสารนิติ
๗. ผู้พิพากษารอง พระยาฤทธิรังษณเขต

อัยการ

๑. ทนายแผ่นดินที่ ๑   หดวงสุนทรโกษา
๒. ทนายแผ่นดินที่ ๒   นายหัดบ้ำเรอ

นอกจากนี้ ยังมี ยกรับตร้ค่าด ด่าม พนักงาน
เด็มนัยค่าดต่าง ๆ ตามแต่อธิบดีค่าดจะเห็นสมควร.

กรมหดวง พืชตปรีชากร ได้ทรง ตั้งให้หดวง
รัตนัญปติ อธิบดีกรมอัยการ เนติบัณฑิตอังกฤษ เป็น
ยกรับตร้ค่าด ดอกเตอร์ ฟรังฟูเตอร์ ๑ มิคเตอร์มอ-
แรนต์ ๑ มิคเตอร์ สไวส์ตรัม ๑ เป็นด่ามค่าด และมี
เด็มนัยผู้จดชวเดช ๒ คน คือ นายชวง ๑ นายตาบ ๑.

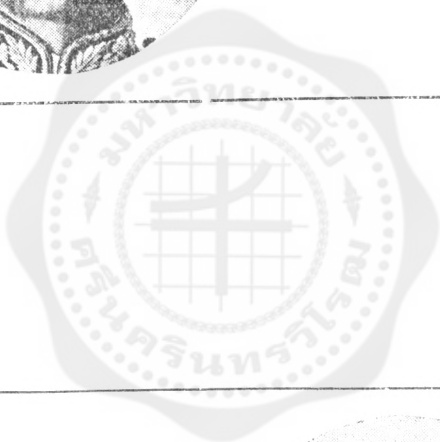
ส่วนพระยอดเมืองขวางจำเดยนั้น ได้ว่าจ้าง เนติ-
บัณฑิตอังกฤษ ๒ คน เนติบัณฑิตสยาม ๒ คน ให้
ว่าความแก้แทน เนติบัณฑิตอังกฤษ ๒ คนนั้น คือ
มิคเตอร์ เปต ๑ มิคเตอร์ เทตก็ ๑ ส่วนเนติ-
บัณฑิตสยามนั้น คือ นายมี เนติบัณฑิต ว่าที่ราช-
มนตรี ๑ นายเกต เนติบัณฑิต ๑.

รัฐบาลฝรั่งเศส ได้ส่งข้าราชการฝรั่งเศสมากำกับ
 อัยการทนายแผ่นดิน ๒ คน คือ มงตีเออร์ ดูโต
 อธิบดี ผู้พิพากษาฝรั่งเศส ใน ศาล อุตสาหกรรมที่ไซ่ง่อน ๑
 มงตีเออร์ ฮาคูอิน ผู้ช่วยราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพฯ ๑ ๓
 ดังมีรายงานการพิจารณาแจ้งต่อไปนี้.

กรมหลวงพิชิต ปรีชากร
พระองค์เจ้าอภัยนงคัยกุล
ข้าหลวงใหญ่
ประจํานครจำปาศักดิ์

กรมหลวงประจักษ์
ศิลปาคม
(ครั้งยังเป็นกรมหมื่น)
ข้าหลวงใหญ่
เมืองหนองคาย

รายงาน
การพิจารณาคดี (ครั้งที่ ๑)

ระหว่าง

ทนายแผ่นดิน

โจทก์

พระยอดเมืองขวาง

จำเลย

เรื่อง

หาว่าทำร้ายฝรั่งเศสที่แก่งเจ๊ก(แขวงเมืองคำมวญ)

เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๒

ณห้องศาลอุทธรณ์ สนามสถิตยยุติธรรม

เริ่มแต่วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒

เสร็จเมื่อวันที่ ๑๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒

เวาเช้า ๕ โมงครึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
พิชิตปรีชากร อธิบดีผู้พิพากษา กับพระยาดำรงราชเดโช—

ไชย พระยาอภัยภทรฤทธิ พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์
 พระยาธรรมดำนันต์ พระยาธรรมดำนันต์ และพระยา
 ฤทธิรงค์วิเศษ ผู้พิพากษาของรวม ๗ คนออกนั่ง ณ
 บัดลังก์ในห้องศาลอุทธรณ์พร้อมกัน บรรดาคนทั้งหลาย
 ซึ่งประชุมอยู่ในศาล ก็ถูกขืนถวายคำนับพร้อมกันหมด
 ทุกคน.

หลวงสุนทรโกษา นายหัดบำเรอ เนติบัณฑิตอังกฤษ
 ทนายแผ่นดิน นั่งอยู่ฝ่ายขวาแห่ง บัดลังก์ ของผู้พิพากษา
 กับมองดีเออร์ ดูโต (อธิบดีผู้พิพากษาฝรั่งเศสในศาล
 อุทธรณ์ที่เมืองไซ่ง่อน) ซึ่งเป็นผู้แทนพิเศษของรัฐบาล
 ประชาธิปไตยฝรั่งเศส มากำกับการชำระตามหนังสือ
 ปฏิญาณคอนเวนชัน ณวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๒ และ
 มองดีเออร์ ฮาดูอิน ผู้ช่วยราชทูตฝรั่งเศส.

มิดเตอร์ เปต มิดเตอร์ เตตัก เนติบัณฑิตอังกฤษ
 นายมี เนติบัณฑิต ว่าที่ราชมนตรี และนายเกดเนติ-
 บัณฑิต ทนายของพระยอดเมืองขวาง จำเลย นั่งอยู่

รายงานการพิจารณาคดี

๓

ฝ่ายซ้ายแห่งบัณฑิตกซ์ของผู้พิพากษา กับมิกเตอร์ มอแรนต์
ผู้รับเป็นล่ามให้พระยอดเมืองขวาง จำเลย.

หลวงรัตนัญปะตี อธิบดีกรมอัยการ ผู้ได้รับ
ตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรี นั่งอยู่หน้าบัลลังก์ของผู้พิพาก-
ษากับดอกเตอร์ ฟรังฟูเตอร์ และมิกเตอร์ ดีไวด์ตรัม
เจ้าพนักงานในกระทรวงว่าการต่างประเทศ ซึ่งได้รับ
ตำแหน่งเป็นล่ามของศาล แต่หลวงรัตนัญปะตี ๓ หลวง
สุนทรโกษา ๑ นายหัตถ์บำเรอ ๑ มิกเตอร์ เป็ต ๑ และ
มิกเตอร์ เดตก ๑ ทั้ง ๕ นายนี้ แต่งตัวดีรวมเสื้อตัวกรอม
ถึงเท้า ผูกผ้าผูกคอขาวอย่างเนติบัณฑิตอังกฤษ มี
พวงราชทูตและกงสุลต่างประเทศ ข้าราชการ และผู้
กับราษฎรเป็นอันมาก พากันมานั่งดูการพิจารณาคดี
ทั้งภายในและภายนอกศาล ประมาณหลายร้อยคน.

ครั้นศาลประชุมพร้อมกันแล้ว

มิกเตอร์ เป็ต ทนายจำเลย จึงมีคำขอให้ศาลเลื่อน
พิจารณาไปอีก ๓๐ วัน ด้วยพวกทนายกับจำเลยไม่มี
เวลาพอจะเตรียมตัวแก้คดีของจำเลย.

รายงานการพิจารณาคดี

อธิบดีผู้พิพากษาทรงดำริแล้วทรงรับสั่งว่า ทนาย
จำเลยไม่ ยก เหตุให้ เพียง พอ ช่น อ่างใน การขอ หยุดการ
พิจารณารายนี้ จึงให้ยกคำขอนั้นเสีย.

ทันใดนั้น มีคดีเตอร์ เป็ค จึงถามศาลว่า ศาลจะ
หยุดพิจารณาในวันอาทิตย์หรือไม่ ด้วยวันพรุ่งนี้เป็นวัน
อาทิตย์แล้ว ควรให้พวกทนายและจำเลยได้หยุดพักเสีย
สักวันหนึ่ง ทั้งไม่ทราบว่าย่ายทนายแผ่นดินและผู้แทน
พิเศษของรัฐบาลประชาธิปไตยฝรั่งเศสจะขัดข้องหรือไม่
แล้วทนายแผ่นดินจึงตอบว่า ทั้งทนายและผู้แทนพิเศษขอ
รัฐบาลของฝรั่งเศสไม่ขัดข้องเหมือนกัน.

อธิบดีผู้พิพากษาจึงทรงรับสั่งว่า “ควรให้หยุด
พิจารณาทุกวันอาทิตย์เสมอไป”

หลวงรัตนัญปัติ ยกรับตราศาล จึงให้เอาตัวพระ
ยอดเมืองขวางเข้ามาในศาล นักการกับโปติศ (ตำรวจ)
๒ คน คุณด้วพระยอดเมืองขวาง จำเลย เข้ามายืนอยู่
กลางศาล หน้าบัลลังก์ของผู้พิพากษา.

รายงานการพิจารณาคดี

๕

กรณีเรียบร้อยแล้ว อธิบดีผู้พิพากษา จึงมีรับสั่งว่า เพื่อให้ถูกต้องตามคลองธรรม ถ้าฝ่ายทนายแผ่นดินหรือฝ่ายทนายจำเลย จะคัดค้านมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดอยู่ในศาลนี้ โดยเหตุอันสมควรแล้ว ศาลจะสั่งให้ออกไปอยู่นอกศาล.

ทันใดนั้น นายมี เนติบัณฑิต ว่าที่ราชมนตรีนายจำเลย ร้องว่า ฝ่ายจำเลยไม่ยอมให้ขุนจัน ถ้ามเขมรซึ่งเป็นพระยานฝ่ายทนายแผ่นดินใจทกอยู่ในศาลนี้.

อธิบดีผู้พิพากษา จึงทรงรับสั่งว่า ให้ขุนจัน ถ้ามเขมร ไปอยู่นอกศาล (เวลานั้น ขุนจัน ถ้ามเขมร นั่งอยู่ริม มงต็เออร์ ฮาดูอิน ผู้ช่วยราชทูตฝรั่งเศส ที่โต๊ะทนายแผ่นดิน)

หลวงรัตนัญญัติ ยกรับตรัสศาล จึงให้หนักการเอาตัวขุนจัน ถ้ามเขมร ไปไว้ที่หลังห้องพักพระยานก่อน เมื่อศาลมีคำสั่งให้เรียกเข้ามาเมื่อใดแล้ว จึงให้เข้ามาได้ต่อภายหลัง.

หลวงรัตนัญญัติ ยกรับตรัสศาล จึงอ่านคำฟ้องของทนายแผ่นดิน ให้พระยอดเมืองขวาง จำเลย ฟังดังมีข้อความต่อไปนี้.

รายงานการพิจารณาคดี

วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร์ศก ๑๓๒

ข้าพเจ้า หดวงสุนทรโกษา กับ นายหัดบ้ำเรอ ผู้กระทำตามอำนาจอันทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานไว้แก่ข้าพเจ้า ตามพระราชบัญญัติ ลงวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร์ศก ๑๓๒ ให้เป็นทนายแผ่นดินสำหรับพิจารณา (ฟ้อง) คนในบังคับสยามผู้ต้องหาว่ากระทำความร้ายผิดกฎหมายแก่คนในบังคับฝรั่งเศส ที่บ้านแก่งเจ๊ก แขวงเมืองคำมวญ เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๓๒ นั้น และเพื่อกระทำการให้สำเร็จตลอดตามความในข้อ ๗ แห่งพระราชบัญญัติอันได้กล่าวมาแล้วนี้ด้วย.

ขอกระทำคำแจ้งด้วยหนังสือ ขึ้นต่อศาลชั้นได้กล่าวมาแล้วมีนามว่า ศาลรับสั่งพิเศษ สำหรับพิจารณาความที่เกิดขึ้นที่ทุ่งเชียงคำ กับที่บ้านแก่งเจ๊กนั้น ว่าความร้ายผิดกฎหมาย ซึ่งกล่าวต่อไปนี้ และที่หาว่าคนในบังคับสยามผู้ชื่อว่า พระยอดเมืองขวาง ข้าหุดวงณเมืองคำ

รายงานการพิจารณาคดี

๗

มวญ ก่อนนั้น ได้กระทำร้ายที่เก่งเจ็ก เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก ๓๓๒.

ข้อ ๑ ได้ตั้งใจและตั้งใจที่จะฆ่าไว้ก่อนแล้ว หรือตั้งให้คนอื่นฆ่า นายทหารฝรั่งเคสผู้หนึ่งชื่อว่า มองซิเออร์ ครอบด์กรัง ตายแล้ว.

ข้อ ๒ ได้ตั้งใจที่จะฆ่าไว้ก่อนแล้ว ได้ฆ่าเองหรือตั้งให้คนอื่นฆ่า พลทหารญวน ที่กำหนดรู้แน่ไม่ได้ประมาณ ๑๖ กับ ๒๔ คน ซึ่งเป็นพลทหารแต่ส่วนหนึ่งในกองทัมองซิเออร์ ครอบด์กรัง ได้บังคับ.

ข้อ ๓ ได้ตั้งใจทำเองหรือตั้งให้คนอื่น กระทำอันตรายมีบาดเจ็บแก่บุ๋นจันดามเขมร กับบุ๋นวันถัน ทหารญวน.

ข้อ ๔ ได้ปล้นเองหรือตั้งให้คนอื่นปล้น เอาเครื่องศาสตราอาวุธและกระสุนดินดำกับสิ่งของเครื่องใช้ สำหรับตัวมองซิเออร์ ครอบด์กรัง และของดามเขมรบุ๋นจัน กับเงิน ๘๒ เหรียญ ซึ่งอยู่ในหีบของดามเขมร.

ข้อ ๕ ได้ตั้งใจหรือแกล้งแทงไฟ หรือตั้งให้เอาไฟ

๘ รายงานการพิจารณาคดี

เผาเรือนโรง ซึ่งมองดีเชอร์ ครอบงำรัง และพลทหาร
ของเขายืนใหม่เสีย.

อันความร้ายผิดกฎหมายที่กล่าวมาแต่ข้างต้นนี้ ก็
เป็นการทวิโทษชั้น ด้วยเหตุการณ์ที่ความร้ายทั้งหลายเหล่านี้
มีชนิดและน้ำหนัก เช่นจะก่อให้เกิดเหตุเกิดสงคราม
ในระหว่างกรุงสยามและกรุงฝรั่งเศส.

ความร้ายทั้งหลายที่กล่าวมาแต่ข้างนี้ ย่อมมีโทษได้
ตามพระราชกำหนดกฎหมาย โดยกฎหมายที่กล่าวต่อไป
นี้คือ สำหรับกับความข้อ ๑ ข้อ ๒ กับข้อ ๓ นั้น เป็น
ความร้ายกระทำต่อตัวคน มาตรา ๑๐ ลักษณะโทษ ๘
สถาน คือที่ ๑ ในอาญาหลวง มีความว่าดังนี้ ห้ามมิ
ให้พันทงกันตาย และมีให้ทำร้ายในแผ่นดินท่าน ผัว และ
ผู้ใดทงศักดิ์ลำหวาด ทำล่วงพระราชบัญญัติ ผู้นั้นต้อง
ในระหว่างบังอาจ ท่านให้ถึงโทษ ๔ สถาน สถานหนึ่ง
คือให้จำผู้ร้ายนั้นเสีย สถานหนึ่งให้ตัดต้นตมมือแล้ว
ประจาน สถานหนึ่งให้ทวนด้วยถวดหนามไม้หว่าย ๕๐ ท
สถานหนึ่งให้จำไว้แล้วเอาตัวลงหย้าช้าง สถานหนึ่งให้ไหม

รายงานการพิจารณาคดี

๕

จัดรูปคุณ แล้วเอาตัวดวงเป็นไฟไว้ สถานที่หนึ่งให้ใหม่ตัวคุณ
สถานที่หนึ่งให้ใหม่ตัวคุณ สถานที่หนึ่งให้ใหม่ตาหนึ่ง และ
โทษ ๘ สถานที่ ควรด้วยราชทัณฑ์สถานที่ใด ก็ให้เอา
แต่สถานที่หนึ่งนั้น.

สำหรับข้อ ๕ ว่าด้วยปล้นนั้น มาตรา ๓๐๘ บัญญัติ
ไว้ว่าดังนี้ โจร ปล้นสดมภ์ของเบา, ตีชิง, ฉกฉวย, ดอบ
ลัก, ข้าง, ม้า, ขา, คน, วัว, ควาย, เรือ, เกวียน,
ทรัพย์สินสิ่งใด ๆ ให้ถึงโทษด้วยดวงหนึ่ง และถ้าถึงของ
อันถึงโทษที่หนักออก ให้ใหม่โดยบทพระอัยการ.

สำหรับข้อ ๕ ว่าด้วยการทักท้วงนั้น มีพระราชบัญญัติ
ในรัชกาลปัตยุบันนี้ (รัชกาลที่ ๕) ลงวันที่ ๕ เดือน ๒
แรม ๘ ค่ำ ปีมะเมีย จัตวาศก ประกาศไว้ว่าความผิด
ทักท้วงนั้น ให้ถึงโทษถึงตายได้.

เพราะเหตุฉะนั้นข้าพเจ้าขอให้คำรับสั่งพิเศษ ซึ่งตั้ง
ไว้ดังกล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ ได้พิจารณาชำระพระยอด
เมืองขวาง ในข้อความที่กล่าวหาว่าข้างต้นทั้ง ๕ ข้อ
และเมื่อได้พิเคราะห์เห็นจริงว่า มีความผิดในข้อใด ขอให้

ศาลตัดสินลงโทษตามโทษานุโทษ จึงจะส่งกับพระราชกำหนดกฎหมาย และพอเพียงกับน้ำหนักของโทษที่ผิดนั้นด้วย.

ครั้นอ่านคำฟ้องจบแล้ว หลวงรัตนัญปัติ ยกรับรศาล จึงถามพระยอดเมืองขวาง จำเลย ว่า พระยอดเมืองขวางจะให้การสารภาพรับเป็นลัษณ์ตามข้อหา ในคำฟ้องทั้ง ๕ ข้อ หรือจะให้การปฏิเสธประการใด.

พระยอดเมืองขวางให้การว่า ข้าพเจ้าขอให้การปฏิเสธทั้ง ๕ ข้อ

อธิบดีผู้พิพากษา จึงรับตั้งถามพระยอดเมืองขวาง จำเลย ว่า จะให้การแก้คดีต่อไปเอง หรือจะให้ทนายแก้แทน.

พระยอดเมืองขวางทูลตอบว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอให้ทนาย ๔ คน คือนักเคอร์ เป็ด กับนักเคอร์เตดก เนติบัณฑิตทั้ง ๒ คน กับนายมิ เนติบัณฑิต ว่าทราชมன்றรี ๓ นายเกิด เนติบัญญัติ ๓ แก่คดีแทนตัวข้าพระพุทธเจ้าต่อไปจนถึงแพ้และชนะ

รายงานการพิจารณาคดี

๑๑

อธิบดีผู้พิพากษา ทรงรับสั่งว่า ศาลอนุญาตให้
ทนายทั้ง ๕ คนนั้น แก่คดีแทนพระยอดเมืองขวาง จำเลย
ได้.

แล้วรับสั่งให้พระยอดเมืองขวาง จำเลย ไปนั่งอยู่
ที่ริมโต๊ะทนายของตัวได้ แต่ต้องให้เอาพระยอดเมืองขวาง
จำเลย ซ้ำไว้ในศาลก่อน เพราะยังไม่มีประกัน.

ทันใดนั้น มีศเคอร์ เปิด ทนายจำเลยจึงกล่าวว่า
พระยอดเมืองขวาง จำเลย ไม่ได้กระทำความผิดกฎหมาย
แก่คนในบังคับฝรั่งเศสแต่อย่างใด เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน
ร.ศ. ๑๑๒ ดังเช่นกล่าวหาในคำฟ้องนั้น การซึ่งพระยอด
เมืองขวางได้กระทำแต่นั้น พระยอดเมืองขวาง จำเลย
ได้กระทำความตามทางราชการโดยถูกต้องตามกฎหมาย ดังมี
แจ้งอยู่ในหนังสือที่ ๗๑/๑๑๒ ลงวันที่ ๑๕ พฤษภาคม
ร.ศ. ๑๑๒ (หลวงวิจิตรวาทาจารย์ ถึงพระยอดเมืองขวาง)
และลงวันที่ ๒๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พระยอดเมือง
ขวาง ถึงนายร้อยโทอ่ำ) เหตุฉะนั้นพระยอดเมืองขวาง

จำเลย ขอบอ้างหนังสือ ๒ ฉบับ ซึ่งอยู่ในกระทรวงมหาดไทย มาเป็นพยาน.

หลวงสุนทรโกษา ทนายแผ่นดิน พุดหาริชด้วยมองดีเออร์ดูโด ผู้แทนพิเศษของรัฐบาลฝรั่งเศสแล้ว จึงคัดค้านคำของทนายจำเลย ไม่ยอมให้เรียกเอาหนังสือ ๒ ฉบับมาเป็นพยาน.

อธิบดีผู้พิพากษา ทรงดำริแล้วรับสั่งว่า ซึ่งจำเลยมีคำดังนี้ ก็ควรที่ศาลจะยอมเรียกเอาหนังสือ ๒ ฉบับมา แต่ขอที่ศาลจะยอมรับว่า หนังสือ ๒ ฉบับนี้จะควรฟังเป็นพยานได้หรือไม่ นั้น ศาลจะได้วินิจฉัยต่อภายหลัง เมื่อศาลได้ตรวจดูหนังสือเหล่านั้นตลอดแล้ว แต่ซึ่งทนายแผ่นดินคัดค้านไม่ยอมให้เรียกหนังสือเหล่านั้นมานั้นหาชอบด้วยทางยุติธรรมไม่ ด้วยเหตุว่าคดีเรื่องนี้จะต้องพิจารณาเอาความจริงโดยยุติธรรม เมื่อเหตุเป็นเช่นนั้นแล้วก็ควรให้พระยอดเมืองขวาง จำเลย มีโอกาสสืบพยานได้ทุกประการ.

แล้วรับสั่งให้หลวงรัตนัญปะ ยกรับตรึงคดี มี

รายงานการพิจารณาคดี

๑๓

หมายไปยังกระทรวงมหาดไทย เรียกเอาหนังสือ ๒ ฉบับ
นำมาตามข้อความในข้อ ๑๖ แห่งพระราชบัญญัติตั้งศาลรับ
ตั้งพิเคราะห์มาจึงได้.

แล้วทรงรับตั้งถามว่า ฝ่ายจำเลยเตรียมพะยาน
ของตัวไว้พร้อมแล้วหรือจะนำเอาพะยานมาศาลเองได้หรือไม่

มิสเตอร์ เปต ทนายจำเลยทูลตอบว่า พวกพะยาน
ของจำเลยมาอยู่พร้อมแล้ว แต่ว่าตามธรรมเนียมแล้ว
ควรให้ศาลออกหมายเกาะพะยานเหล่านั้นไว้เสีย มิฉะนั้น
จะรับผิดชอบไม่ได้ ถ้าพะยานไม่มาศาลเมื่อภายหลัง.

อธิบดีผู้พิพากษา จึงมีรับสั่งให้หลวงรัตนัญปต
ยกรับตัวศาล ออกหมายเกาะพะยานฝ่ายจำเลยให้มาให้
การโดยอ้างพระราชบัญญัติ.

ฝ่ายทนายแผ่นดินทั้ง ๒ คน ยังไม่อ่านรายชื่อพะยาน
แต่นายหัดบำเรอ ทนายแผ่นดิน ดุกขึ้นอ่านรายงานของ
มองดีเออร์ เดอร์ตาเนซของ ผู้ดำรงราชการ เมืองญวน

ตั้งเกีย และเขมร ซึ่งเรียงตามคำโทรเลข ได้รับมาจาก
แก่งแจ็ก ว่าด้วยเรื่องรบกันในที่นั้น.

มิสเตอร์ เป็ต ทนายจำเลยร้องว่า ไม่ควรอ่าน
รายงานนี้ ซึ่งศาลยังไม่ได้ยินยอมรับเอาเป็นพยานฝ่ายตัว
โจทก์ อีกประการหนึ่งฝ่ายจำเลยขอคัดค้านไม่ยอมเอา
รายงานนี้มาใช้เป็นตัวพยานในศาลนี้.

อธิบดีผู้พิพากษา ทรงดำริแล้วรับสั่งว่า ควรให้
ทนายแผ่นดินอ่านไปให้ตลอด แต่ข้อที่ศาลจะยินยอมรับเอา
รายงานนี้เป็นตัวพยานได้หรือไม่ นั้น ศาลจะได้วินิจฉัย
ต่อภายหลัง.

นายหัตถ์บำเรอ ทนายแผ่นดิน ก็อ่านต่อไปจนถึงเที่ยง
กับ ๒๐ นาที (ศาลหยุดรับประทานอาหารกลางวัน ไปจน
บ่าย ๑ โมงศาลจึงได้ประชุมต่อไป)

ครั้นเวลาบ่าย ๑ โมง ศาลประชุมพร้อมกันแล้ว

ทันใดนั้น มิสเตอร์ เป็ต ทนายจำเลย ร้องว่า
ผู้ขอเอาหนังสือต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับคดีเรื่องนี้ ซึ่งพิมพ์ที่
โรงพิมพ์หนังสือพิมพ์บางกอกไทม์ เทียบแจกแก่บรรดา

รายงานการพิจารณาคดี

๑๕

คนมาฟังการพิจารณาในศาลนี้ ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าเขาไปพิมพ์กันอย่างไร แต่ข้าพเจ้ารู้แน่ว่า ศาลยังไม่ได้มีคำสั่งให้เอาไปพิมพ์เลย เพราะเหตุฉะนั้น คนทั้งหลายไม่เข้าใจจะพากันหลงเชื่อข้อความในหนังสือเหล่านั้น เป็นเหตุให้คดีที่ยังอยู่ในระหว่างพิจารณาเสียไป ถ้าศาลนี้ได้พิจารณาแล้วว่า หนังสือเหล่านั้นควรรับไว้ จึงควรแจกจ่ายได้ต่อไปภายหลัง.

อธิบดีผู้พิพากษา จึงมีรับสั่งให้ผู้มขอเก็บหนังสือเหล่านั้นคนเสีย เมื่อใดเขาเอาหนังสือเหล่านั้นมาขึ้นต่อศาลให้ศาลตรวจรับรองก่อน แล้วภายหลังจึงควรแจกจ่ายเปิดเผยได้.

แต่นายหัตถ์บำเรอ ทนายแผ่นดิน จึงอ่านคำให้การของพระยานผู้ขอซึ่งได้รู้เห็นในคดีเรื่องนี้ต่อไปประมาณครึ่งหนึ่ง อธิบดีผู้พิพากษาจึงมีรับสั่งถามว่า พระยานผู้อยู่ในกรุงเทพฯ หรือ นายหัตถ์บำเรอทูลตอบว่า พระยานผู้ขอของเขื่อนวนถัน ยังอยู่ในเมืองไซ่ง่อน จึงมีรับสั่งถามว่า ถ้าพระยานผู้นั้นหายป่วยแล้ว ฝ่ายโจทก์คงจะนำเอาตัวมาสืบ

ในศาลนี้ไม่ใช่หรือ นายหัดบ้ำเรอ ทนายแผ่นดินทูลตอบว่า งูเย็นวันฉัณ แขนเจ็บป่วยมาก เห็นจะเอาตัวมาไม่ได้ แต่งูเย็นวันฉัณได้ให้การไว้ต่อหน้าเจ้าพนักงานฝรั่งเศสในเมืองไซ่ง่อนแล้ว แล้วนายหัดบ้ำเรอ ทนายแผ่นดิน ก็อ่านคำให้การของพระยานผู้ต่อไป.

มิสเตอร์ เปต ทนายจำเลย ร้องขึ้นว่า ควรทนายแผ่นดินจะอ่านให้ดัง ๆ ขึ้นอีกหน่อย ฝ่ายจำเลยจะได้ยินได้ถนัด ถ้าอ่านเบาดังนั้นแล้ว ก็ไม่มีใครได้ยิน.

นายหัดบ้ำเรอ ทนายแผ่นดิน ก็อ่านดังขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง จบแล้ว จึงอ่านคำให้การบนจำน ตามเขมร ซึ่งให้การไว้ต่อหน้าราชทูตฝรั่งเศส ยังไม่ทันจบก็หยุดเสีย เพราะตอนท้ายไม่เกี่ยวกับความเรื่องนั้น แล้วจึงอ่านคำให้การของบนจำน ตามเขมร ซึ่งให้การไว้ต่อ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ที่เมืองหนองคายต่อไป.

ทันใดนั้น มิสเตอร์ เปต ทนายจำเลย จึงร้องคัดค้านว่า ทนายแผ่นดินควรอ่านฉบับก่อนให้หมดเสีย

รายงานการพิจารณาคดี

๑๗

ก่อนแล้วจึงอ่านฉบับหลังต่อไป นายหัดบ้ำเรอ ทนายแผ่นดิน ตอบว่า นี่เป็นคำให้การบุญจัน ถ้ามเขมร คนเดียวกัน.

มีสเตอร์ เป็ค ทนายจำเลยจึงว่า ซึ่งจะอ่านคำพยานฉบับก่อนยังไม่ทันจบ แล้วมาตั้งต้นอ่านฉบับใหม่อีกฉบับหนึ่งนั้น ดูไม่ควร ข้อปัญหาที่ว่าคำให้การเหล่านี้ จะควรใช้เป็นคำพยานฝ่ายโจทก์ได้หรือไม่นั้นก็ เป็นหน้าที่ของศาลจะได้วินิจฉัยให้เด็ดขาด ว่า ตรงกับประเด็นข้อหาหรือไม่ ก่อนเวลาที่จะอ่านคำให้การในชั้นหลัง.

อธิบดีผู้พิพากษาจึงรับสั่งว่า เมื่อฝ่ายโจทก์เห็นว่าคำให้การเหล่านี้มีประโยชน์ได้อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็ให้อ่านไป ถ้าทนายแผ่นดินอ่านครั้ง ๆ กลาง ๆ ไม่จบแล้ว ก็ยอมเป็นประโยชน์แก่ฝ่ายจำเลย โดยเหตุผลข้อความที่ไม่อ่านนั้น ก็ต้องพึงเข้าใจว่าฝ่ายโจทก์ไม่อ้างอิงเป็นพยานต่อไป.

มิสเตอร์ เป็ต ทนายจำเลย จึงทูลว่า ข้อความที่ไม่อ่านนั้นบางทีจะเป็นข้อความที่ชนกกับพระยานอื่น ๆ ได้บ้าง และไม่ตรงกับประเด็นข้อหาของโจทก์โดยแท้.

อธิบดีผู้พิพากษา จึงทรงรับสั่งว่า ข้อความที่ไม่อ่านนั้น ฝ่ายจำเลยจะเอามาใช้นั้นเอาพระยานคนใดก็ได้ศาลไม่ห้าม.

แต่นายหัตถ์บำเรอ ทนายแผ่นดิน ก็อ่านต่อไป พอจบดังกักตัวว้^๕แจ้งคำให้การของพระยานเหล่านั้นต่อไปอีก.

ทันใดนั้น มิสเตอร์ เป็ต ทนายจำเลย จึงร้องว่าตามพระราชบัญญัติบังคับคดีพิเศษ^๕ ทนายฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่มีอำนาจที่จะกักตัวว้^๕แจ้งได้ในเวลาดับพระยาน.

นายหัตถ์บำเรอ ทนายแผ่นดิน ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้พูด^๕แจ้งอย่างหนึ่งอย่างใด นี่เป็นคำอธิบายต่างหาก.

อธิบดีผู้พิพากษา จึงรับสั่งว่า ถ้าทนายจำเลยคัดค้านไม่ยอมให้ทนายแผ่นดินพูดอธิบายแล้ว ข้าพเจ้าต้องขอให้เข้าใจกันว่า ถ้าทนายแผ่นดินพูดอธิบายในเวลานี้

รายงานการพิจารณาคดี

๑๕

แล้ว ภายหลังข้าพเจ้าก็ต้องอนุญาตให้ทนายจำเลย
พูดอธิบายได้บ้างเหมือนกัน.

มีสเตอร์ เปต จึงทูลว่า ซึ่งทรงวินิจฉัยดังนั้นก็
ต้องตรงกับความจริงของข้าพเจ้าแล้ว.

อธิบดีผู้พิพากษา จึงรับสั่งถามทนายแผ่นดินว่า มี
พยานอื่นนอกหรือไม่นอกจากบนจัน ถ้ามะเฒร แถงเย็น
วันนั้น.

นายหัดบ้ำเรอ ทูลตอบว่ายังมีอีก ๒ คน แต่เป็น
พยานบอกเล่าทาง ๒ คน.

อธิบดีผู้พิพากษา จึงรับสั่งถามว่า ท่านจะเรียก
พยาน ๒ คนนั้นมาหรือไม่.

นายหัดบ้ำเรอ ทูลตอบว่าไม่เรียก เพราะเป็นแต่
พยานผู้ได้รู้เห็นจากคำบอกเล่า.

อธิบดีผู้พิพากษา จึงรับสั่งถามอีกว่า มีพยานอื่น
หรือไม่นอกจากคนเหล่านี้ ถ้ามหายเอาตัวมาแล้ว.

นายหัดบ้ำเรอ ทูลว่าไม่มีอีกแล้ว.

อธิบดีผู้พิพากษา ท่านรับสั่งหรือว่าไม่มีพยานอื่น.

ทันใดนั้น ทนายแผ่นดินกับผู้แทนพิเศษของรัฐบาล
 ฝั่งเศสปรึกษากันอยู่นาน แล้วทนายแผ่นดิน ทูลตอบว่า
 ฝ่ายโจทก์ไม่มีพยานอื่นมาอีกเป็นแน่.

มิสเตอร์ เป็ต ทนายจำเลยจึงทูลถามว่า ฝ่าย
 จำเลยอยากจะใคร่ทราบว่ ศาลจะยอมรับเอาหนังสือ
 ต่าง ๆ ซึ่งทนายแผ่นดินได้อ่านนั้นเป็นคำพยานหรือไม่
 ข้าพเจ้าจะต้องขอคัดค้านไว้เนื่องด้วยเหตุหลายประการ
 ศาลจะให้ข้าพเจ้ากล่าวคำคัดค้านเดี๋ยวหรือจะให้ข้าพเจ้า
 กล่าวภายหลัง.

อธิบดีผู้พิพากษา จึงรับสั่งถามว่า ท่านจะกล่าว
 คัดค้านเดี๋ยวหรือ.

มิสเตอร์ เป็ต ทนายจำเลย ทูลตอบว่า ข้าพเจ้า
 ขอให้ศาลมีคำสั่งให้ทนายแผ่นดิน ส่ง ตำเนาหนังสือเหล่านั้น
 มาให้ข้าพเจ้าอ่านก่อน เมื่อข้าพเจ้าได้ตรวจดูตลอดแล้ว
 จึงจะกล่าวคำคัดค้านได้.

อธิบดีผู้พิพากษา จึงรับสั่งให้ทนายแผ่นดินส่งตำเนา

รายงานการพิจารณาคดี

๒๑

หนังสือเหล่านี้ให้มิกเตอร์ เปิด จงได้ แล้วศาลจะรอฟัง
คำคัดค้านในวันจันทร์หน้า.

มิกเตอร์ เปิด จึงพูดว่า ข้าพเจ้าอยากจะขอให้
ศาลมีคำสั่งห้ามมิให้ผู้ใดเอาหนังสือเหล่านี้ลงพิมพ์แพร่ข่าว
ให้ประชุมชนทั้งหลายทั่วโลกให้รู้เสียก่อน เพราะยังไม่
ได้รับหนังสือเหล่านี้ไว้เป็นคำพยาน แล้วข้าพเจ้าขอให้
ศาลแจ้งความต่อราชทูตและกงสุลต่างประเทศ ขอให้
ห้ามคนในบังคับซึ่งเป็นพวกหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ เสียว่า
อย่าเพื่อให้เอาหนังสือเหล่านี้ลงพิมพ์ก่อนกว่าศาลจะตกลง
เอาเป็นคำพยานได้หรือไม่ ตามกฎหมาย ถ้าศาลไม่ยอม
แจ้งความไปยังราชทูตและกงสุลต่างประเทศตามที่ข้าพเจ้าขอ
แล้ว ก็ขอให้ศาลมีคำสั่งว่าให้จดหมายบันทึกลงในหนังสือ—
เหล่านี้ว่า ศาลยังไม่ได้รับไว้เป็นพยาน.

อธิบดีผู้พิพากษา รับสั่งว่าศาลนี้ไม่อาจห้ามคนทั้ง
หลายว่าไม่ให้พูดกันถึงความเรื่องนี้ได้ ด้วยการชำระ
เรื่องนัยอมเป็นการเปิดเผย เมื่อคนทั้งหลายผู้มาฟังคดี
ไปบ้านแล้วคงจะพูดเล่ากันบางเป็นธรรมดา.

มีสเตอร์ เบ็ต ทนายจำเลยจึงทูลว่า ขอให้ศาลม
 คำสั่งว่า หนังสือเหล่านั้นศาลยังไม่ได้รับไว้เป็นคฤพยาน
 ก่อนเวลาศาลวินิจฉัย และถ้าหนังสือพิมพ์ใด ๆ เอาหนังสือ
 เหล่านั้นไปลงพิมพ์โฆษณาการ ศาลจะไม่ยอมให้พวก
 จดหมายเหตของหนังสือพิมพ์เหล่านั้นมาฟังการพิจารณา
 ในศาลต่อไป.

อธิบดีผู้พิพากษา ศาลจะไม่ยอมมคำสั่งดังนี้ เห็น
 ว่าถ้าหนังสือพิมพ์ฉบับใด เอาหนังสือเหล่านั้นไปโฆษณา
 การ ทำให้ฝ่ายจำเลยเสียประโยชน์ในความเรื่องนี้ประ
 การใดแล้ว ก็ควรที่ฝ่ายจำเลยจะฟ้องร้องเอาโทษแก่
 หนังสือพิมพ์เหล่านั้นได้ตามกฎหมาย.

คำให้การ ขุนจัน พระยานโจทก์

ทนายจำเลยจึงอ่านรายชื่อพระยาน ฝ่ายโจทก์คนหนึ่ง
คือขุนจัน ตำมเขมร และพระยานฝ่ายจำเลย ๘ คน.

แล้วทนายแผ่นดินเรียกขุนจันตำมเขมรมาให้การเป็น
พระยานฝ่ายโจทก์ ขุนจันตำมเขมรจึงกล่าวว่า ตัวเป็น
ผู้บงการพระพุทธรักษา หาดวงรัตนูปัตติ ยกรับศรัทธา
บังคับให้ขุนจันตำมเขมรลำบากต่อหน้า พระพุทธเจ้า
พระธรรมเจ้า และพระสงฆ์แล้ว มองค์เออร์ ฮาดูบิน
ผู้ช่วยราชทูตฝรั่งเค็ดจึงบอกแก่ขุนจันตำมเขมรว่า จงให้
การตอบคำถามของศาลนี้ทุกข้อ ตามคำที่ให้การมาแต่
ก่อน ๆ นั้น แล้วหลวงสุนทรโกษาทนายแผ่นดินจึงว่า
ให้ขุนจันให้การเล่าเรื่องไปให้ตลอด ขุนจันตำมเขมร
พระยานให้การเล่าจน ๆ เวียน ๆ ไม่ได้ความประการใด
พระเจ้าองค์ยาเธอ อธิบดีผู้พิพากษาจึงรับสั่งว่า คุณาบาก

๒๔ คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

มากในการถามพะยานดังนี้ ให้หลวงรัตนัญปัตย์ ยกบัตร
คำด ถาม พะยานคนนั้นแทนคำดเกิด หลวงรัตนัญปัตย์
ยกกระบัตรคำดจึงถามพะยานทีละข้อทุกข้อไป ขุนจัน
ถามเขมรพะยานให้ารตอบต่อไปนี้ดังนี้ว่า.

ข้าพเจ้า ชื่อ ขุนจัน ลำบากตัวแล้วให้การว่า เดิม
มองดีเออร์ ดุต์ ในประเทศญวน จะเข้ามาในเมืองคำ
มวญ ข้าพเจ้าเป็นเลี่ยมของมองดีเออร์ เมเซ ยู่ที่ค่าย
รของม้า เมื่อมองดีเออร์ครอดกรุง จะมาตั้งพระยอด
เมืองขวางไม่ตาม จึงบังคับให้ข้าพเจ้าเป็นตามมาด้วย
เดิมเป็นเดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๒ มองดีเออร์ ดุต์ บังคับ
ให้ข้าพเจ้าเป็นตามของมองดีเออร์ครอดกรุง ข้าพเจ้าจำ
วันที่เท่าใดในเดือนมิถุนายนไม่ได้ที่เป็นวัน ออกจากเมือง
คำมวญ พวกที่ยกออกจากเมืองคำมวญนั้น คือ มอง
ดีเออร์ครอดกรุง ๑ กับทหารญวน ๒๐ คน กับตัวข้าพเจ้า
กับน้อยญวนประมาณ ๒ คน พวกพระยอดเมืองขวาง
ประมาณ ๖๐ คน แต่พวกพระยอดเมืองขวางจะมีปืนหรือ
ไม่นั้น ข้าพเจ้าไม่เห็น มาทางบกมีช้างและม้า การเดิน

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๒๕

ทางนั้นพวกพระยอคมเมืองขวางไปก่อนบ้าง พวกมอง
ดีเออร์ครอดกรุงไปก่อนบ้าง ไม่ได้คุมกันมา บางที่เดิน
ห่างกันทาง ๒ ชั่วโมง ๓ ชั่วโมงก็มี.

เมื่อออกจากเมืองคำมวญนั้น พวกพระยอคมเมือง
ขวางออกเดินก่อน ออกจากเมืองคำมวญได้ ๕ วัน ๕ คืน
ถึงแก่งเจ๊ก แต่จนถึงแก่งเจ๊กนั้น พวกมองดีเออร์ครอด
กรุงถึงก่อน พวกพระยอคมเมืองขวางถึงทีหลัง พบทำ
เนียบของพระยอคมเมืองขวาง ก็ยกไว้ให้พวกพระยอ
คมเมืองขวางอยู่ แต่พวกมองดีเออร์ครอดกรุงเข้าไปอาศัย
บ้านของราษฎรดาวอยู่ พวกมองดีเออร์ครอดกรุงถึง
เวลาเช้า ๔ โมง พวกพระยอคมเมืองขวางถึงเวลาบ่าย
๔ โมง ครั้นพวกพระยอคมเมืองขวางมาถึงแล้ว พระยอ
คมเมืองขวางก็ไม่อยู่ที่ทำเนียบ แต่ไปอาศัยอยู่ที่บ้านร้างใต้
แก่งเจ๊ก ที่พระยอคมเมืองขวางพักอยู่ ห่างระยะบ้านทมอง
ดีเออร์ครอดกรุง อยู่ทางเดินประมาณ ๑๕ นาที วันรุ่ง
ขึ้นนั้น พระยอคมเมืองขวางกับมองดีเออร์ครอดกรุงไม่ได้
ไปมาหากัน เพราะมองดีเออร์ครอดกรุงป่วยอยู่ คือเจ็บไข้

๒๖   ทำให้การบนัน พะยานโจทก์

แต่มองดีเออร์ครอดส์กรัง ใช้ให้ข้าพเจ้าไปบอกพระยอดเมืองขวางว่ารอคอยอยู่ก่อน เพราะยังหาเรือไม่ได้ และตัวมองดีเออร์ครอดส์กรังก็ยังกำลังเจ็บอยู่ด้วย พระยอดเมืองขวางจำเลยหาตอบว่าอย่างไรไม่ แล้วข้าพเจ้าก็กลับมาหา มองดีเออร์ครอดส์กรัง.

ครั้นพักอยู่ได้ ๒ วันกับ ๒ คืนแล้ว พวกชาวบ้านมาบอกกับข้าพเจ้าว่า ให้บอกกับมองดีเออร์ครอดส์กรังว่า พระยอดเมืองขวางจะไปตั้งค่ายอยู่ที่เวียงกระแด่น พระยอดเมืองขวางคิดเห็น จึงได้ไปเที่ยวเยี่ยมมัตและชวานของพวกลาวชาวบ้านไปตัดไม้ทำค่าย ชาวบ้านไม่ให้ แต่มองดีเออร์ครอดส์กรังกับทหารญวน ๓๐ คนกับตัวข้าพเจ้าลงเรือไปหาพระยอดเมืองขวาง พบกับ แล้วพระยอดเมืองขวางถามว่ามาธุระอะไร มองดีเออร์ครอดส์กรังพูดว่า เมื่ออยู่ที่เมืองคำมวญัน หลวงอนุรักษได้พูดแก่พวกราชฏรว่า พวกพระยอดเมืองขวางจะกลับไปไม่ ข้ากัฉนั้นแล้วจะกลับมาเอาเมืองคำมวญันอีก ทำให้ราชฏรตกใจกลัวครั้งหนึ่งแล้ว เหตุฉนั้นจึงมาขอคุณตัวหลวงอนุรักษไปไว้ แต่มอง

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๒๗

ดีเออร์ครอดส์กรุงจึงถามว่า หดวงอนุรักษอยู่ที่ไหน ทันใด
นั้นพระยอดเมืองขวาง จึงเรียกหดวงอนุรักษมานั่ง อยู่ด้วย
คำถามว่า เมื่อมองดีเออร์ครอดส์กรุงคิดดังนี้
ได้บอกแก่พะยานเมื่อใด พะยานให้การว่า ได้บอกก่อน
เวลาไปหาพระยอดเมืองขวาง.

วันเสาร์ที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒ คำตหยุด
พิจารณา นัดประชุมวันจันทร์ที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒
พิจารณาต่อไป.

(วันจันทร์ที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒ เวลา ๕ โมง
เช้า คำตนัดพิจารณาต่อไป)

ขุนจันถามเขมรพะยาน ฝ่ายทนายแผ่นดิน ให้การ
ต่อไปว่า หดวงอนุรักษมานั่งอยู่ แล้วมองดีเออร์ครอดส์
กรุง บังคับให้ทหารญวนคุมเอาตัวหดวงอนุรักษไปลงเรือ
หดวงอนุรักษไม่ยอมไป ได้ตีตบทหารญวน แล้วมอง
ดีเออร์ครอดส์กรุงว่า หดวงอนุรักษตีตบทหารญวน แล้ว
ให้ทหารญวนจับข้อมือหดวงอนุรักษลงเรือ พระยอด
เมืองขวางถามว่า มาจับตัวหดวงอนุรักษไปทำไม แล้วมอง

๒๘   คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

ดีเออร์ครอดส์กรังตอบว่า เมื่อวานนี้พวกราษฎรพูดกันว่า พระยอดเมืองขวางจะยกหนีไปตั้งค่ายอยู่ที่เวียง กระแด่น แล้ว พวก ราษฎร บอกว่า พระยอดเมืองขวางใช้ให้คนไป เทียวยมมัต และชวน ตาม ราษฎร จะเอาไปตัดไม้ทำค่าย เพราะดังนี้ จึงเอาตัวหลวงอนุรักษไปคุมไว้ กล่าวหาพระ ยอดเมืองขวางจะหนีไป แล้วมองดีเออร์ครอดส์กรังบอก กับพระยอดเมืองขวางว่า ตัวหลวงอนุรักษนั้น จะไม่ เอาไปใส่คุกหรือทำโทษ เป็นแต่เอาตัวไปคุมไว้ ถ้าบ่าว ไพรของหลวงอนุรักษจะเอาอาหารไปให้กันก็ได้ ถ้าใด เรือมาพร้อมกันแล้วก็จะพาพระยอดเมืองขวาง กับพรรค พวกไปส่งที่เมืองท่าอุเทน   หนึ่งเวลาที่ญวนจับตัวหลวง อนุรักษนั้นหลวงอนุรักษดำว้า ย้ายฝรังเค็ดปล้นเมือง คำมวญแล้ว ยังจะมาปล้นทีนี้อีก แล้วมองดีเออร์ครอดส์ กรังก็ถามพระยอดเมือง ขว้างพาตัวหลวงอนุรักษ ลงเรือมา เมื่อ เวลา ที่ตามานนี้ มองดีเออร์ครอดส์กรังได้สั่ง พระยอด เมืองขวางซ้ำอีกว่า ถ้ามีบ่าวไพร่ของหลวงอนุรักษจะไป หากันก็ให้ตามไป ครั้น มาถึงบ้านแก่งเจ๊กมองดีเออร์

คำให้การขุนจีน พะยานโจทก์ ๒๕

ครอด้กรัง ก็ตั้งให้ข้าพเจ้า จัดห้องให้ หลวงอนุรักษอยู่ใน
เรือนเดียวกับมอด้เออร์ครอด้กรัง มอด้เออร์ครอด้กรัง
อยู่ห้องหนึ่ง ข้าพเจ้าอยู่ห้องหนึ่ง หลวงอนุรักษอยู่ห้อง
หนึ่ง ในวันถัดมาจากพระยอดเมืองขวางนั้น จะเป็น
วันที่เท่าใด ข้าพเจ้าจำไม่ได้ในเดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๓๒
มอด้เออร์ครอด้กรังป่วยมาก ครั้นรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งเวลา
ประมาณบ่าย ๓ โมง พระยอดเมืองขวางให้ผู้มั่งซื้อคน
หนึ่งไปขอตัวหลวงอนุรักษ ต่อมอด้เออร์ครอด้กรังว่า
ขอให้คนตัวหลวงอนุรักษไปยังพระยอดเมืองขวาง มอ
ด้เออร์ครอด้กรังบอกว่าเวต่านเห็นจะไม่พอกัน ทั้งพรรค
พวกพระยอดเมืองขวางก็มาก พวกมอด้เออร์ครอด้กรัง
ก็หลายคนด้วยกัน แล้วคนใช้พระยอดเมืองขวางว่า ถ้า
ปล่อยตัวหลวงอนุรักษไปก็เป็นการดี ถ้าไม่ปล่อยไปก็
เห็นจะเสียทางพระราชไมตรีกัน มอด้เออร์ครอด้กรังว่า
ที่เขาตัวหลวงอนุรักษมาไว้นั้น หาได้ทำโทษอย่างใดไม่
บ้างไพร่จะมาหากันก็ได้ เขาตัวไว้คอยท่าเรือเท่านั้น กว่า
จะพร้อมกัน ให้กลับไปเรียนแก่พระยอดเมืองขวางเถิด

แล้วคนใช้ของพระยอเมืองขวางก็กลับไป ในเวลาคืนวันนั้น ราษฎรชาวบ้าน มาบอก มงดีเออร์ ฟอร์ดกรัง ว่า พระยอเมืองขวางหนีไป คังคายอยู่ที่เวียงกระเด็น แล้วราษฎรชาวบ้านบอกว่า ทหารที่พระยอเมืองขวางขอไป ที่เมืองท่าอเทนนัน ก็มาถึงพร้อมกันแล้ว ถ้าพวกฝรั่งเคสไปแล้วก็ได้รับกัน ถ้าไม่ลงไปพระยอเมืองขวางจะขึ้นมารบ ครนอยู่มาอีก ๒ วันพระยอเมืองขวางก็ยกมาที่บ้านแก่งเจ็ก เวลาเช้า ๓ โมง พระยอเมืองขวางอยู่ที่ทำเนียบของพระยอเมืองขวาง ข้าพเจ้าเห็นทหารดึก ๒๐๐ คน เมื่อเวลาข้าพเจ้าเห็นทหารนั้น ข้าพเจ้าไม่เห็นพระยอเมืองขวาง มงดีเออร์ฟอร์ดกรังใช้ให้ข้าพเจ้าไปดูว่า ยกเป็นทัพมาตั้งนด้วยเหตุใด แล้วข้าพเจ้าได้ไปถามนายทหาร มีนายทหารอยู่ ๒ คนเป็นนายตรวจ แต่งตัวเต็มยศได้หมวกยอด แล้วข้าพเจ้าถามว่ายกทัพมาจะไปข้างไหน นายทหารบอกแก่ข้าพเจ้าว่า ในกรมที่หนองคายใช้ให้มาขอตัวหลวงอนรักษ์ผู้ช่วย.

คำถามว่าเวลานั้นพะยานได้พบได้เห็น ตัวพระยอ

เมืองขวางในหม่กองทหารนั้นหรือเปล่า พะยานตอบว่า
ข้าพเจ้าไม่พบไม่เห็นตัวพระยอดเมืองขวางอยู่ในกองทหาร
นั้น นายทหารบอกแก่ข้าพเจ้าว่าไม่ให้ข้าพเจ้าเข้าไปในทำ
เนียบนั้น ถ้าเข้าไปจะตั้งให้ทหารยิง แล้วข้าพเจ้าบอก
ว่าตัวข้าพเจ้านั้นไม่ได้มาต่อรบด้วย มองดีเออร์ครอดกรัง
ใช้ให้มาถามดูเรื่องเท่านั้น แล้วข้าพเจ้าบอกว่าจะมาขอตัว
หลวงอนุรักษ์แล้วก็ให้เข้าไปโดยดี อย่าให้ยกเป็นกระบวน
ทัพเข้าไป นายทหารผู้นั้นว่า เราจะเข้ามาขอโดยดีดอก
แต่นายเรายังมายังไม่ถึง แล้วข้าพเจ้าถามว่านายของ
ท่านชื่ออะไร นายทหารผู้นั้นบอกว่าชื่อพระยอดเมืองขวาง.

คัดถามว่า พะยานจ้่านายทหารผู้นั้นได้หรือไม่ ถ้า
พบตัวออกทหน้าได้หรือไม่.

พะยานตอบว่า ข้าพเจ้าจ้่านายทหารผู้นั้นไม่ได้ด้วย
พูดอยู่ห่างกัน ถึงจะพบเข้าอีกก็จำไม่ได้ แล้วข้าพเจ้าก็
กลับมากับมองดีเออร์ครอดกรังตามเรื่องที่นายทหารนั้น
บอกแก่ข้าพเจ้า มองดีเออร์ครอดกรังจึงว่า ถ้าเขาเข้า
มาขอหลวงอนุรักษ์โดยดี แล้วก็ให้เขาเข้ามา ไม่ต้อง

เตรียมทหาร ในวันเดียวกันนั้นเวลาประมาณเที่ยงแล้ว พวก
 ทหารก็ยกเข้าไปล้อม เรือน มงดีเออร์ครอดส์กรัง พักอยู่
 ประมาณ ๒๐๐ คน ถือบั่นตะไดเนอครบมือ ตัวพระยอค
 เมืองขวางอยู่ที่หน้า มงดีเออร์ครอดส์กรังก็ถูกมาถาม
 ข้าพเจ้าว่า เขายกมาเป็นทัพตั้งนด้วยเรื่องอะไร พวก
 ทหารก็พากันร้องว่ายิง ๆ แต่ยังไม่ได้ยิง ครั้นได้ยินดังนั้น
 แล้ว ข้าพเจ้าก็เข้าไปอยู่ในห้องด้วยมงดีเออร์ครอดส์กรัง
 อยู่เป็นเพื่อนกัน เมื่อข้าพเจ้าเข้าไปถึงนั้น ข้าพเจ้า
 เห็นมงดีเออร์ครอดส์กรังนอนอยู่ในที่นอน เวลานั้นพวก
 ทหารญวนนอนเฝ้ารายกันอยู่ ไม่ได้แค่่งตัว เมื่อข้าพเจ้า
 เข้าไปในห้องนอนมงดีเออร์ครอดส์กรังนั้น ข้าพเจ้าได้ยิน
 เสียงปืนยิงกัน ทันใดนั้นถูกปืนมาถูกที่หลังข้าพเจ้าทะลุ
 ไปทางบ่าซ้ายถูกหนึ่ง ข้าพเจ้าก็บอกมงดีเออร์ครอดส์
 กรังว่า ข้าพเจ้าถูกถูกปืนถูกหนึ่งแล้ว มงดีเออร์ครอดส์
 กรัง ก็บอกข้าพเจ้าว่าตัวเขาถูกถูกปืนถูกหนึ่งที่ขาขวา
 เวลานั้นข้าพเจ้าแถมมาเห็นหอดวงอนรักษ์ผู้ช่วยโคตลงเรือน
 หนีไป แล้วไปยืนอยู่กับพระยอคเมืองขวาง.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

๓๓

คำถามว่า เวลานั้นพระยอดเมืองขวางยืนอยู่ห่าง
เรือนใกล้ไกลก็มากน้อย.

พะยานตอบว่า พระยอดเมืองขวาง อยู่ห่างเรือน
ประมาณ ๓ วา แต่พวกทหารที่ยืนอยู่ห่างเรือนประ-
มาณสักสองวา.

คำถามว่า พระยอดเมืองขวางแต่งตัวเป็นทหาร
หรืออย่างไร.

พะยานตอบว่า พระยอดเมืองขวางได้เสื้อเจ็กกาง
เกงเสื้อดำเสื้อขาว แต่เวลานั้นข้าพเจ้าไม่เห็น พระ
ยอดเมืองขวางถืออาวุธสิ่งใด แต่หลวงอนุรักษผู้ช่วยนั้น
ถือดาบ.

(เวลาเที่ยงศาลหยุด เวลาบ่าย ๑ โมงศาลพิจารณา
ต่อไป).

ขุนจันถามเขมรให้การต่อไปว่า แล้วข้าพเจ้ากับ
เข้าไปในห้องที่หลวงอนุรักษอยู่ ทันใดนั้นข้าพเจ้าถูกถูก
ปืนอีกถูกหนึ่งทีข้าพเจ้า แล้วข้าพเจ้าแลดูเข้าไปในห้อง

ทำให้การบุญ จัน พะยานใจทัก

นอนเห็นมองดีเฮอร์ครอดส์กรังถูกปืนที่ ชมับถูกหนึ่งตายอยู่ในที่นอน แล้วข้าพเจ้าแ่ไปดูที่หน้าบันได ข้าพเจ้าแ่เห็นขุนวงวังมาร้องดำว้า เย็ดแม่ยายฝรั่งจะตัดหัวมึงไปถวายในกรม ขุนวงวังนลอบตาบ พอสันบันไดได้ชนหนึ่งถูกถูกปืนตายอยู่ที่บันไดนั้น แต่จะเป็นพวกทหารไทยหรือพวกทหารญวนยั้งหน้าทั้นดังเกิดไม่ ด้วยกำลังชดุมกันอยู่ เมื่อเวลาข้าพเจ้าถูกถูกปืนสองถูกแล้ว ข้าพเจ้านั่งนิ่ง ภายหลังถูกปืนมาท้หลังเฉียดเนื้อไปถูกหนึ่ง ถูกท้มือขวาถูกหนึ่ง และข้อมือขวาถูกหนึ่งไม่ทะลุ แล้วพวกทหารไทยก็ชวนไปบนเรือน ยกเอาหีบไปรวมกันประมาณ ๖๐ ใบ กับเอาหมวกและเสื้อไปได้กัน แต่ในพวกทหารไทยนั้นพะยานจำได้ว่า มีพวกพระยอดเมืองขวางอยู่ด้วยคนหนึ่งชื่อ (จ่านง).

ทันใดนั้นทนายจำเอย ขอให้เรียกพวกพระยอดเมืองขวางมาให้พะยานดู คำตอนุญาตให้เรียกมา.

พะยานช้ตัวขุนณรงค์ แต่พะยานว่า ขุนณรงค์ไม่ได้ชวนไปบนเรือน ข้าพเจ้าเห็นจ่านงกับคนอื่นเขามีค

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๓๕

และขวานฟันหีบเอาของ แล้วข้าพเจ้าเห็นคนข้างล่างเอา
ไฟจุดเรือน คนที่เอาไฟจุดเรือนนั้น จะเป็นพวกพระยอ
ดเมืองขวางหรือพวกทหารนั้นข้าพเจ้าไม่รู้ รู้แต่เป็นพวกที่
ไปด้อมยิง เมื่อไฟไหม้เรือนขึ้นมาข้าพเจ้าก็ลงมา หดวง
อนุรักษ์จับมือซ้ายข้าพเจ้าไว้ พระยอดเมืองขวางจับมือ
ขวาข้าพเจ้า แล้วถามว่าถูกปืนถูกถูก และบอกข้าพเจ้าให้
ลงเรือ แล้วให้ทหารคุมข้าพเจ้าลงเรือ เมื่อมาถึงเรือน
ข้าพเจ้าเห็นขุนจันง ถือขวดยาของข้าพเจ้าไว้ ๒ ขวด
ขวดหนึ่งชื่อยศะพอร์ม ขวดหนึ่งชื่อ กาบอดิก เอชิต แล้ว
ถามข้าพเจ้าว่านำอบหรืออะไร ข้าพเจ้าบอกว่าไม่ใช่
นำอบดอก เป็นยาเบือ สำหรับได้แผลชอกคันให้ข้าพเจ้า
เถอะ แล้วขุนจันงคืนยาสองขวดให้ข้าพเจ้า ๆ ได้ยิน
คนในเรือดำกันว่า อ้ายเย็ดแม่ควนไปจุดเรือนเสียก่อน
เก็บเข้าของยังไม่ทันหมด.

คำถามว่า คนที่ดำนั้นเป็นไพร่พลหรือเป็นนาย.

พะยานตอบว่า ไม่ใช่่นายเป็นพวกไพร่พลพวกพระ
ยอดเมืองขวาง แล้วคนในเรือก็ดำงเอาของในกระเป๋

เพื่ออะไร ๆ ของข้าพเจ้าหมด คือของบริวาร ๆ
แล้วเอาตัวข้าพเจ้ามาทักทายเวียงกระดั้น เมื่อข้าพเจ้า
มาถึงนั้นข้าพเจ้าเห็นค่าย คนเขาว่าค่ายของพระยอดเมือง
ขวางมีดองค่าย ๆ หนึ่งอยู่ข้างซ้าย ค่ายหนึ่งอยู่ข้างขวา
อยู่คนละ เวลาคำน่นพระยอดเมืองขวางไปพักอยู่ที่พัก
ข้างบนบก ให้คนคุมข้าพเจ้าอยู่ในเรือ.

คัดถามว่า เมื่อกลับมาหนพระยอดเมืองขวางมา
พร้อมด้วยหรือมาทหลง.

พระยานตอบว่า มาในเรือตามกันมาคนตะดำ เมื่อ
เวลามาถึงเวียงกระแสนั้น ข้าพเจ้าเห็นพวกพระยอก
เมืองขวางชนปืนปลายหอก ๘ กระบอกทั้งถูกพร้อมของ
ฝรั่งเสีย.

คำถามว่า เมื่อเวลาชุดมุนรบกันนั้น พระยาน
ตั้งเขตได้หรือไม่ว่า พวกไทยตายและบาดเจ็บกี่คน พวก
ฝรั่งเสียตายและบาดเจ็บกี่คน.

พระยานตอบว่า ได้เห็นแต่ขุนวังถูกปืนตายอยู่ที่
บันไดคนหนึ่ง เพราะมันด่าแม่ฝรั่งเสีย พวกทหารญวน
ตายหลายคนไม่ทันตั้งเขต.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๓๗

คำถามว่า เวลาทหารไทยจับพะยานมานั้น จับแต่ตัวพะยานคนเดียวหรือใครอีกบ้าง.

พะยานตอบว่า จับมาแต่ตัวพะยานคนเดียว.

คำถามว่า เมื่อพะยานต้องจับมาจนถึงเวียงกระแสนั้น ได้เห็นทหารจับด้วยลูกธนูบ้างหรือไม่.

พะยานตอบว่า ไม่เห็นสักคนเดียว ครั้นเวลารุ่งเช้าพระยอดเมืองขวาง บังคับให้เมืองขวางคุมตัวข้าพเจ้าลงมาส่งยังท่าอุเทน มาคนหนึ่งกับต้องวิ่งถึงเมืองท่าอุเทน แล้วเมืองขวางก็เอาตัวข้าพเจ้าให้แก่ข้าหดวงเมืองท่าอุเทน แล้วข้าหดวงเมืองท่าอุเทนให้เอาตัวข้าพเจ้าไปไว้ในโรงม้า แล้วบอกว่า พระยอดเมืองขวางปลุกไว้ให้ข้าพเจ้า เมื่อข้าพเจ้าอยู่ในโรงม้าข้าพเจ้าได้ยินเข้าพูดกันว่า พระยอดเมืองขวางส่งทหารญวนมาอีกคนหนึ่งถูกปืนเจ็บมากตายเสียแล้ว ข้าพเจ้าอยู่ที่ท่าอุเทนได้สองคืนแล้วข้าหดวงเมืองท่าอุเทนจัดเรือมาส่งข้าพเจ้าที่เมืองหนองคาย เมื่อมาในเรือนนั้นเขาเอาโซ่ล่ามบนเขวข้าพเจ้ามาเหมือนดัง ข้าพเจ้าขอให้ใส่ข้าข้าพเจ้าเขาก็ไม่ยอม เขา

๓๘ คำให้การบนจัน พะยานโจทก์

ว่าถั่วข้าพเจ้าจะหนี้ มาประมาณสิบเอ็ดสิบสองวันก็ถึง
เมืองหนองคาย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์
ศิลปาคม ให้เอาถั่วข้าพเจ้าคุมไว้ที่บ้านพระบริบาล มี
ทหาร ๕ คนคุมถั่วข้าพเจ้าอยู่ทุกคืนทุกวัน ครั้นอยู่ได้
๓ วันข้าพเจ้าเห็นตั้งทหารญวนมาอีกคนหนึ่ง ถูกปืนที่แขน
ขวาหัก และถูกที่หน้าผากแผลหนึ่ง อยู่ได้ประมาณเดือน
หนึ่งในกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ใช้ให้หม่อมดำรง
คนหนึ่ง คุณเจ้าคนหนึ่ง คุณตำรวจตำรวจคนหนึ่ง มาถาม
ปากคำข้าพเจ้า ๆ ก็ให้การเหมือนดังให้การนี้ เขาบอก
ว่าให้ ๆ การตรง ๆ จะปล่อยตัวไป ถ้าพูดไม่ตรงจะยิง
เสีย แล้วข้าพเจ้าก็ให้การตามสัตย์จริง อยู่มาภายหลัง
ข้าพเจ้าได้ยินราษฎรพูดกันว่า ในกรมหมื่นประจักษ์
ศิลปาคม ใช้ให้คนไปได้ต้อนคนข้างฝั่งซ้ายด้านน้ำโขง
ให้มาบนฝั่งขวา ใครไม่มาจะเอาตัวเป็นโทษ ฝรั่งมาเอา
แผ่นดินเพราะมีคน เดียววันไม่มีคนแล้วให้กินดินเถอะ.

คำดถามว่า ตั้งแต่พระยอดเมืองขวางตั้งพระยามา
จากเวียงกระแด่น จนพระยามาถึงหนองคายแล้วนั้น

คำให้การขุนจัน พะยานโจทย์ ๓๕

พะยานได้พบพระยอดเมืองขวาง และพวกพระยอดเมืองขวางอีกหรือไม่.

พะยานตอบว่า ไม่พบพระยอดเมืองขวางและพรรคพวกพระยอดเมืองขวางเลย (คัดถามเพียงนี้).

ทนายแผ่นดินถามว่า เมื่อเวลายังนั้นพะยานได้เห็นพระยอดเมืองขวางยู่ให้ทหารยิงหรือไม่.

พะยานให้การว่า พะยานได้เห็นพระยอดเมืองขวางยืนอยู่ข้างหลังทหาร พะยานไม่ได้ยินพระยอดเมืองขวางยู่ให้ทหารยิง.

ทนายแผ่นดินถามว่า เมื่อท่านให้การที่มอญดีเออร์ ปาวนั้นท่านได้ว่า มอญดีเออร์ครอดสู้รบมาก ท่านได้มีหนังสือถึงมอญดีเออร์หรือไม่ใช่หรือไม่.

พะยานตอบว่า มี

ทนายแผ่นดินถามว่า เมื่อให้การที่มอญดีเออร์ ปาวนั้น ท่านได้ว่า ท่านได้เห็นทหารไทยยิงก่อนหรือไม่ใช่หรือไม่.

พะยานตอบว่า ได้ยินเสียงปืนหน้าบ้าน มีทหารไทยเท่านั้นเอง.

๔๐ คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

ทนายแผ่นดินถามว่า เมื่อท่านให้การที่มอญตีเออร์
ปาวนั้น ท่านว่าท่านมีเงินอยู่ในหีบ ๘๒ เหรียญหรือ.

พะยานตอบว่า มีอยู่ ๘๒ เหรียญเท่านั้น และสิ่งของ
ต่าง ๆ มีราคาหลายร้อยเหรียญ.

ศาลถามว่า ประมาณกี่ร้อยเหรียญ.

พะยานตอบว่า ประมาณ ๒๕๐ เหรียญ.

ทนายแผ่นดินถามว่า ของเหล่านี้เขาค้นให้ท่านหรือ.

พะยานตอบว่า ไม่มีเลย เมื่อส่งข้าพเจ้าไป มับน
แฝดกระบอกหนึ่งของข้าพเจ้า ส่งไปให้กรมประจักษ์ ฯ.

ทนายแผ่นดินถามว่า ท่านได้เห็นคนไทยเอาไปบ้าน
หรือ.

พะยานตอบว่า เห็น ได้เห็นทีเดียว.

ทนายแผ่นดินให้พะยานเล่าเรื่อง ตั้งแต่มาจาก
หนองคายจนถึงกรุงเทพฯ ฯ

ทนายจำเลยค้านว่า ไม่เกี่ยวข้องกับคดีพิจารณา
อยู่.

ศาลสั่งว่า การถามความเหล่านี้ ไม่มีประโยชน์

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๔๑

เถย เพราะว่าไม่ได้เกี่ยวกับพระยอด ฯ จำเถย.

ทนายแผ่นดินถามว่า ตั้งแต่คำมวญมาอุเทนกี่วัน.

พะยานตอบว่า เวลาชน ๕ วัน เวลาดง ๔ วัน
เพราะมีทางบกบ้างทางเรือบ้าง.

ทนายแผ่นดินถามว่า เมื่อพบมองซีเออร์ลุสแล้ว
พระยอดเมืองขวางอยู่ที่คำมวญ จะมีหนังสือมาขอทหาร
ที่ท่าอุเทนนั้น จะมีเวลาพอมหนังสือมาหรือทจะพบกันที่
แก่งเจ๊ก.

พะยานตอบว่า พอทงชากลับด้วย.

ทนายแผ่นดินถามว่า เมื่อเวลาพระยอดเมืองขวาง
อยู่ข้างหลังทหารนั้น พระยอดเมืองขวางได้ห้ามทหารว่า
อย่าให้ยิงหรือเปล่า.

พะยานตอบว่า ไม่ได้ห้ามเถย.

(ทนายแผ่นดินไม่ถามต่อไป)

ทนายจำเญถามว่า เมื่อมองซีเออร์ครอสก์รุงเฮา
ตัวท่านมาใช้เป็นดำนนั้น ท่านอยู่แห่งใด.

พะยานตอบว่า ข้าพเจ้าอยู่ค่ายของม้า มอง-

๔๒   ทำให้การบุนจัน พะยานโจทก์

ดีเออร์ตุสบังคับข้าพเจ้าให้มาเป็นด่าม.

ถามว่า ค่ายของม้ากับนาเปที่เดียวกันหรือ.

ตอบว่า ที่เดียวกันเรียกว่าค่ายของม้าก็ได้ นาเป
ก็ได้.

ถามว่า ที่ที่ท่านอยู่กับคำมวญนั้นทางไกลเท่าใด.

ตอบว่า ทางเดิน ๖ ชั่วโมง.

ถามว่า มองดีเออร์ตุสเอาตัวท่านมาอย่างไร.

ตอบว่า ใช้ให้คนไปเรียกมา.

ถามว่า มองดีเออร์ครอดกรุงไปเองไม่ใช่หรือ.

ตอบว่า ฝรั่งและญวนไป และมองซีเออร์ครอด
กรุงก็ได้ด้วย.

ถามว่า ท่านจำได้หรือไม่ว่า มองดีเออร์ครอด
กรุงไปเอาตัวท่านนั้น.

ตอบว่า จำได้.

ถามว่า ท่านจดวันในหนังสือสำหรับห้างที่มาจาก
ค่ายของม้าหรือไม่.

ตอบว่า ไม่ได้จดในหนังสือสำหรับห้าง แต่มาเมื่อ

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๔๓

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒

ถามว่า ได้พักอยู่ที่คำมวญวันก่อนไปส่งพระยอดเมืองขวางกวัน.

ตอบว่า คั้นเดียว.

ถามว่า เมื่อมองดีเออร์ลุตสั่งการแก่มองดีเออร์ครอดกรุงท่านอยู่หรือเปล่า.

ตอบว่า อยู่ แต่ไม่ได้ยิน.

ถามว่า อยู่ในห้องเดียวกันหรือ.

ตอบว่า อยู่ในเรือนเดียวกัน แต่คนละห้อง.

ถามว่า ม.ลุตได้บอกท่านว่าหน้าที่ของท่านอย่างไร

ตอบว่า ได้บอกทำให้ไปส่งพระยอดเมืองขวางที่ท่าอุเทน ด้วยมองดีเออร์ครอดกรุงไม่มีถาม.

ทันใดนั้นทนายแผ่นดินร้องคัดค้านไม่ยอมให้ หลวงรัตนัญัติ ยกรับตรคำถ เป็นคำถาม แปลคำถามของทนายจำเอย แดคำถามของพะยาน เพราะคำถามพนักงานศาลมีแล้ว.

หลวงรัตนัญัติ หยุดไม่แปลต่อไป.

๔๔   คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

ศาลจึงให้มิสเตอร์ไวด์ตรัม ถ้ามศาลแปล.

ทนายจำเลยถามต่อไปว่า   รู้แน่หรือว่าให้สิ่งที่ทำ
อุเทนหรือแก่งเจ๊ก.

พะยานตอบว่า   รู้แน่   ให้สิ่งที่ทำอุเทน.

ถามว่า   เมื่อสิ่งที่ทำอุเทนแล้วจะกลับ   หรือมีหน้าที่
ที่จะไปไหนต่อไป.

ตอบว่า   หน้าที่นั้นต้องไปกับมอติเออร์ครอดส์กรัง
ทุกแห่งไป.

ถามว่า   มอติเออร์ครอดส์กรัง   มีหน้าที่จะไปไหน
อีก   หรือเมื่อส่งพระยอดฯ แล้วจะกลับ.

ตอบว่า   ไม่รู้ว่าจะมีหน้าที่ไปไหนอีก.

ทนายโจทก์ อธิบดีผู้พิพากษาจึงรับสั่งว่า   ถ้ามศาล
แปลความไม่ใคร่ชัดเจนดี   ด้วยเป็นคนยุโรป พังพะยาน
ซึ่งเป็นเขมรพูดภาษาไทยกับภาษาลาวปนกันไม่ใคร่ถนัด
เหมือนคนไทยพัง   ก็ซึ่งทนายแผ่นดินคิดคำน   ไม่ยอมให้
หลวงรัตนัญปะตแปลตน   มีเหตุอันใดอันหนึ่งจะยกขึ้นอ้างได้
หรือไม่   ถ้าไม่มีเหตุตั้งใดแล้วก็ไม่เห็นควรจะคิดคำน   เมื่อ

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๔๕

หลวงรัตนัญปัดแปลต่อไป ก็จะได้เป็นประโยชน์ทวักัน
ในบรรดาผู้ซึ่งมาฟังในศาลนี้จะได้เข้าใจชัดเจนดี.

ทนายแผ่นดินจึงทูลตอบว่า ไม่มีเหตุสิ่งใดจะอ้าง
ในการคัดค้าน ถ้าจะให้หลวงรัตนัญปัดแปลต่อไปก็ได้.

จึงโปรดให้หลวงรัตนัญปัด ยกรับตรคำดแปล
ต่อไป.

ทนายจำเลยถามว่า มองดีเออร์ครอดกรุงมีหน้าที่
จะตรวจทางมาทางฝั่งแม่น้ำโขงด้วยหรือ.

พะยานตอบว่า ไม่มี มีธุระจะไปส่งพระยอดฯ เท่านั้น.

ถามว่า เมื่อมาถึงเมืองคำมวญัน ท่านได้เห็น
พระยอดฯ ที่ไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็นเมื่อออกจากเมืองคำมวญ
ทีเดียว.

ถามว่า ท่านได้เห็นพระยอดฯ ที่เรือนพักหรือเมื่อ
เวลาเดินทาง.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็นพระยอดฯ เมื่อเวลาออกเดินทาง

ถามว่า พระยอดเมืองขวางออกเดินทางเวลาอะไร

๔๖   คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

ตอบว่า เวลาเช้า ๔ โมงบ้างเวลาบ่าย ๔ โมงบ้าง
มีสเตอร์เปิด ทนายจำเลย.

ถามว่า ศาลจะหยุดวันพระหรือไม่.

อธิบดีผู้พิพากษา รับสั่งว่า เห็นว่าชาวยุโรปนับถือ
ศาสนาคริสต์เดียน ย่อมถือวันอาทิตย์แข็งแรง ต้องหยุด
การทั้งปวง เหตุฉะนั้นศาลจึงได้ตกลงหยุดชำระวันอาทิตย์
แต่วันพระของชาวพุทธศาสนิกชน ไม่รู้สำคัญนัก ด้วย
ผู้ใดอยากจะทำบุญให้ทานประการใด จะทำในวันอื่นหรือ
วันพระก็เหมือนกัน เมื่อศาลได้หยุดวันอาทิตย์แล้วก็จะ
ไม่หยุดในวันพระ.

(ศาลหยุดพิจารณา)

(นัดประชุมวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๓๑๒ ต่อไป)

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๓๑๒ เวลา ๔ โมง
เข้าศาลประชุมชำระต่อไป.

ทันใดนั้นทนายแผ่นดินจึงว่า วันนี้นับขุนจันถามเขมร
ซึ่งเป็นพะยานฝ่ายทนายแผ่นดินป่วยไปไม่สบายมาก แต่
ยังอุตส่าห์มาศาลได้ เหตุฉะนั้นถ้าทนายจำเลยจะซักถาม

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๔๗

พะยานคนนั้นต่อไปแล้ว ก็ขอให้ถามแต่ชั่วโมงหนึ่ง แล้วให้พะยานไปพักเสียพอค่อยยังชั่ว ภายหลังจึงค่อยซักต่อไป และในระหว่างพะยานคนนั้นไปหยุดพักนั้น ควรฝ่ายจำเลยจะเรียกพะยานของจำเลยมาถามไปพดางก่อน อย่าให้ช่วยการเวลาของศาล.

อธิบดีผู้พิพากษา จึงรับสั่งว่า ซึ่งจะดัดเสียยังไม่ให้ ทนายจำเลยซักถามพะยานคนนั้นต่อไป แล้วให้เรียกพะยานของจำเลยมาให้การก่อนนั้นไม่ได้ ด้วยฝ่ายทนายแผ่นดิน กรมพะยานคนอยู่แต่คนเดียวเท่านั้น ข้อหาในฟ้องทุกข้อ ก็ต้องอาศัยคำพะยานนี้ คำพะยานอื่นของทนายแผ่นดินก็เป็นแต่หนึ่ง ข้อต่าง ๆ ซึ่งเป็นแต่คำบอกเล่ากันต่อ ๆ มา เหตุนี้ควรให้พะยานคนนั้น ให้การตอบคำซักถามต่อไป ดีกว่า เมื่อไม่ดัดบายมากจนถึงให้การไม่ได้แล้ว ควรหยุดเสีย ซึ่งจะทลายดวงหน้าไปก่อนว่า พะยานจะให้การนานเท่านั้นเท่านั้นไม่ได้.

มิดเดอรเปิดทนายจำเลยจึงว่า ฝ่ายข้างจำเลยก็เห็นว่า พะยานคนนั้นดูหน้าไม่ดัดบายมาก เห็นจะเจ็บจริง

๔๘   คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

ถ้าศาลจะหยุดพักเสียก่อนกว่าพะยานจะค่อยๆ เต็มขึ้นแล้ว
ฝ่ายจำเลยก็ไม่ขัดข้อง ภายหลังคนทั้งหลาย จะไม่คิดยื่น
ทนายจำเลยได้ว่า แกล้งกดขี่ซักถามพะยานเห็นว่าพะยาน
เจ็บไม่สบาย.

ทนายแผ่นดินจึงว่า ตั้งแต่แต่ศาลจะเห็นสมควรแก่
เหตุการณ์.

อธิบดีผู้พิพากษา จึงรับสั่งว่า เห็นควรต้องมีความ
เมตตาแก่มนุษย์บ้าง พะยานผู้บ่นบ่นมากไม่สบายจริง
ไม่ควรจะเข้มขึ้น ให้ให้การต่อไป ควรรอพักเสียก่อน
กว่าจะค่อยๆ ค่อยๆ เต็มขึ้น แล้วจึงรับสั่งแก่มองซิเออร์ว่า
คุณเห็นว่า ถ้าพะยานหายป่วยเมื่อใด ขอให้แจ้งความแก่
หลวงรัตนัญญัติ ยกรับตรศาล จะได้กำหนดวันประชุม
ศาลพิจารณาต่อไป ถ้าพะยานป่วยมากหลายวันไปแล้ว
ศาลจะได้ประชุมปรึกษาหารือกัน ในการจะแต่งตั้งเจ้า-
พนักงาน ไปถามพะยานที่ที่พักของพะยานให้ได้ความ
ตลอด.

(พอเวลาเที่ยงศาลหยุด)

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๔๕

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒ ขุนจันป่วยวันหนึ่ง
วันที่ ๑ มีนาคม ๑๑๒ หายป่วย จึงประชุมกันต่อไป
วันที่ ๑ มีนาคม รตนโกสินทรศก ๑๑๒ เวลา
เช้า ๔ โมงครึ่งศาลประชุมชำระต่อไป.

ทันใดนั้นทนายแผ่นดินร้องต่อศาลว่า หนังสือพิมพ์
บางกอกไทม์ลงพิมพ์รายงานผิด ขอให้ห้ามไม่ให้ผู้จด
หมายเหตุของหนังสือพิมพ์บางกอกไทม์มานั่งจดในศาล.

ศาลวินิจฉัยว่า ควรให้ทนายแผ่นดิน ขอให้
หนังสือพิมพ์บางกอกไทม์แก้ไขเสีย คราวนี้เป็นครั้งแรก
ให้งดโทษเสียก่อน ถ้าภายหลังทำอีก จึงค่อยให้ห้าม
ปราม.

ขุนจันพะยานฝ่ายทนายแผ่นดินให้การต่อไปดังนี้.

ทนายจำเลยซักถามว่า ท่านได้พูดอะไรกับพระยอดฯ
ที่บ้านนาหลักหิน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้พูดอะไรกับพระยอดฯ ข้าพเจ้า
ให้คนไปบอกพระยอดฯ ว่า ให้มาอยู่ที่ท่าเนียน.

๕๐   คำให้การขุนจีน พะยานโจทก์

ถามว่า ท่านรู้ครั้งแรกว่าพระยอดเมืองขวาง ไม่ไปอยู่ที่ท่าเนียบเมื่อไร.

ตอบว่า รู้เวลาค่ำวันแรกไปถึงแก่งเจ๊ก.

ถามว่า ท่านได้บอกแก่มองดีเซอร์ครอสส์กรุงทันที่หรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้บอก.

ถามว่า มองดีเซอร์ครอสส์กรุง ว่าอย่างไร.

ตอบว่า มองดีเซอร์ครอสส์กรุงว่า ให้พระยอดเมืองขวางอยู่ที่ท่าเนียบแล้วทำไมไม่อยู่ เพราะคนก็มามากด้วยกัน พระยอดเมืองขวางจะคิดอย่างไร พรุ่งนี้ให้ไปถามดู.

ถามว่า เมื่อจับหลวงอนรุักษ์มาได้แล้ว พระยอดฯ ไรให้ผู้ใดมาขอตัวหลวงอนรุักษ์ ท่านรู้จักหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่รู้จัก แต่จำหน้าได้ คนนั้นเป็นเสมียนหรือลูกหลานของพระยอดฯ.

ถามว่า คนซึ่งมาขอตัวหลวงอนรุักษ์ เป็นคนซึ่งมาค้าที่หน้าเรือนมองดีเซอร์ครอสส์กรุง วันรบกันไม่ใช่หรือ.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๕๑

ตอบว่า ไม่ใช่คนนั้นเป็นคนหนุ่ม.

ถามว่า เมื่อคนซึ่งไปขอตัวหลวงอนุรักษว่า ถ้าไม่ปล่อยหลวงอนุรักษแล้ว ก็ขาดทางพระราชไมตรีกันนั้น มองดีเออร์ครอดส์กรุงตอบว่ากระไร.

ตอบว่า มองดีเออร์ครอดส์กรุงตอบว่า ไม่ได้เอาตัวหลวงอนุรักษมาจำตรวน หรือทำโทษอย่างไร เขามาคอยไว้ทำเรือเท่านั้น.

ถามว่า เรือที่มองดีเออร์ครอดส์กรุงอยู่นั้น ห้างแม่น้ำกาว.

ตอบว่า ประมาณ ๖-๗ วา.

ถามว่า แม่น้ำอยู่หน้าเรือนหรือหลังเรือน.

ตอบว่า อยู่ข้างหน้าเรือน.

ถามว่า ข้างหน้าเรือนตรงแม่น้ำนั้นมึนเค็ดยงหรือ.

ตอบว่า มึนเค็ดยง.

ถามว่า มีนางขาวอยู่ริมเรือนมิใช่หรือ.

ตอบว่า มี.

ถามว่า บันไดอยู่ตรงนางขาวหรือ.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

ตอบว่า บันไดอยู่ไม่ตรง.

ถามว่า ^{ชั้น}พื้นเรือนอยู่สูงจากดินเท่าใด.

ตอบว่า สูงประมาณ ๓ หลา ช้างเดินลอดได้.

ถามว่า ^{มี}ประตูที่จะเข้าเรือนกี่ประตู.

ตอบว่า มี ๓ ประตู แต่ที่ระเบียงนั้นไม่มีฝา.

ถามว่า ประตูทั้งสองนั้นเข้าไปถึงห้อง.

ตอบว่า ประตูทั้งสองนั้น เข้าไปได้ทุกห้องหมด.

ถามว่า ช้างหลังเรือนมีกี่ห้อง.

ตอบว่า มี ๔ ห้องด้วยกัน.

ถามว่า ให้ชี้ห้องที่ในแผนที่เรือน ที่มองดีเออร์

ครอบงำอยู่.

ตอบว่า แผนที่ถูกแล้ว แต่มีคอยู่แห่งหนึ่ง ที่ไม่มี
ฝาก็ห้องหนึ่ง.

(ได้จัดที่พยานชี้ให้ดูไว้แล้ว)

ถามว่า เจ้าของเรือนอยู่กในห้อง.

ตอบว่า เจ้าของเรือนไม่ได้อยู่ เอาแต่ของของเขา
เก็บไว้ ๒ ห้อง.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

๕๓

ถามว่า มีหน้าต่างกัหน้าต่าง.

ตอบว่า มีหน้าต่างเหมือนประต.

ถามว่า ถ้ามห้องนั้นมีประตหรือ.

ตอบว่า มีประตห้องละประต (พะยานได้ชี้ลงในแผนที่แล้ว).

ถามว่า หน้าต่าง ๒ หน้าต่างนั้น ทำเหมือนประตหรือ.

ตอบว่า ทำเหมือนประต.

ถามว่า มีบานปิดหรือไม.

ตอบว่า ไม่มีบานปิดเบตอยู่เสมอ.

ถามว่า พะยานอยู่แห่งใดที่ในเรือน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าอยู่หน้าห้อง มองดีเออร์ครอสส์กรุง
เสมอ.

ถามว่า เมื่อวันรบกันนั้น พวกพระยอก ๆ มาถึง
แล้วท่านอยู่ที่ไหน เมื่อรู้เหตุคราวแรก.

ตอบว่า ข้าพเจ้าอยู่ที่พนดินริมเรือนที่มองดีเออร์
ครอสส์กรุงอยู่.

๕๔ คำให้การบนจัน พะยานโจทก์

ถามว่า ขณะนั้นท่านอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าอยู่ที่พนดิน มุมเรือนถัดบันไดไป
น้อยหนง.

ถามว่า ท่านได้รู้ว่าพระยอดเมืองขวางมาก่อนเวลา
ท่านได้เห็นพระยอดเมืองขวางหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ยินทหารพูดว่า พระยอด
เมืองขวางมา.

ทันใด นั้น ทนายจำเลย ขอให้ มีสเตอร์มอแรนต์ เป็น
ถาม ค้าดได้ให้สาบตามธรรมเนียมแล้ว.

ถามว่า รู้ว่าพระยอดฯ มาถึงเวลาใดในวันนั้น.

ตอบว่า เวลาเช้า ๒ โมงหรือ ๓ โมง.

ถามว่า ท่านได้บอกแก่่มองดีเออร์ครอสส์กรุงหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้บอก.

ถามว่า ได้บอกอย่างไร.

ตอบว่า ข้าพเจ้าบอกว่า เขายกทัพมาขอหลวง
อนรักษ.

ถามว่า ได้บอกหรือว่ามัทหารมาด้วยหรือ.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๕๕

ตอบว่า ข้าพเจ้าบอกว่ามีทหารมาด้วย ๒๐๐ คน.

ทนายจำเลยซักถามว่า ตั้งแต่ได้บอกแก่ของดี.ชเว
ครอดส์กรุงนั้น ท่านได้เห็นพระยอดเมืองขวางนานสัก
เท่าใด.

ตอบว่า ประมาณ ๒ ชั่วโมง.

ถามว่า ในระหว่าง ๒ ชั่วโมงนี้ ของดี.ชเว
ครอดส์กรุงได้จัดแจงตระเตรียมตัวและทหารหรือไม่.

ตอบว่า ไม่ได้ตระเตรียม ด้วยรู้ว่าเขายกมาขอ
ตัวหลวงอนรักษ์โดยดี.

ถามว่า ในระหว่าง ๒ ชั่วโมงนั้น ทหารญวนอยู่
ที่ไหน.

ตอบว่า พวกทหารญวนอยู่ที่หลังเรือน.

ถามว่า มีทหารญวนคุมตัวหลวงอนรักษ์หรือไม่.

ตอบว่า ไม่มี.

ถามว่า ห้องที่หลวงอนรักษ์อยู่นั้นได้ถูกผูกแจหรับ
หรือไม่.

ตอบว่า ไม่มีประตู.

๕๖   คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

ถามว่า ไม่มีทหารคุมบ้างหรือ.

ตอบว่า ไม่มีเว้นแต่วันแรกนั้น มีทหารคุมอยู่ต้อง
ตามชั่วโมงเท่านั้น.

ถามว่า เมื่อได้เห็นพระยอด ฯ นั้น ได้บอกมอง-
ดีเออร์ครอสส์กรุงทันท์หรือ.

ตอบว่า ไม่ได้บอก แต่ข้าพเจ้าเห็นพระยอด ฯ.

ถามว่า มองดีเออร์ครอสส์กรุงได้เห็นพระยอด ฯ
หรือ.

ตอบว่า มองดีเออร์ครอสส์กรุงได้เห็นพระยอด ฯ
ด้วย.

ถามว่า มองดีเออร์ครอสส์กรุงอยู่ที่ไหน เมื่อเห็น
พระยอด ฯ

ตอบว่า มองดีเออร์ครอสส์กรุง ได้ถูกมายืนอยู่ที่
บันไดจึงเห็นพระยอด ฯ.

ถามว่า เมื่อพวกพระยอดเมืองขวางเข้ามานั้น ห่าง
กับท่านเท่าใด.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๕๗

ตอบว่า มีสองพวก ๆ หนึ่งอยู่ข้างหน้า พวกหนึ่ง
อยู่หลัง.

ถามว่า พวกข้างหน้านั้นห่างเท่าไร.

ตอบว่า ต้องวาเศษ.

ถามว่า เมื่อแรกเห็นพวกข้างหน้านั้นห่างเท่าไร.

ตอบว่า เมื่อแรกเห็นเข้ามาจน ห่างประมาณ

๓๐ วา.

ถามว่า เมื่อแรกเห็นนั้น พวกไทยมาทางไหน.

ตอบว่า มาทางริมฉางข้าวตรงหน้าบันได.

ถามว่า พวกข้างหลังมาทางเดียวกันหรือทางไหน.

ตอบว่า มาทางเดียวกัน.

ถามว่า มองดีเออร์ครอดส์กรุงออกมาเมื่อไร.

ตอบว่า เมื่อพวกไทยเข้ามาถึงมองดีเออร์ครอดส์-
กรุงออกมายืนที่บันได.

ถามว่า พวกเหล่านี้มายืนที่ไหน.

ตอบว่า พวกแรกยืนอยู่หน้าเรือนบ้างข้างหลังเรือน
บ้าง พวกหลังยืนอยู่ข้างเรือนริมฉางข้าว แต่พระยอด ฯ

๕๘ คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

นั้นมาอยู่ตรงมุมเรือนริมบันได.

ถามว่า เวลานั้นทหารญวนอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ทหารญวนป่วยอยู่บ้าง นั่งอยู่บ้าง นอนอยู่บ้าง แต่มองดีเออร์ครอดส์กรุงไม่ได้สั่งให้เตรียมตัว.

ถามว่า เวลานั้น มองดีเออร์ครอดส์ กรุง แต่งตัวอย่างไร.

ตอบว่า นั่งกางเกงเจ็ก ตัวไม่ได้ใส่เสื้อ ตัวเปล่า.

ถามว่า มองดีเออร์ครอดส์กรุงยืนอยู่นานเท่าไร ก่อนเวลาเกิดเหตุ.

ตอบว่า พอพวกไทยมาถึง มองดีเออร์ครอดส์กรุงก็ออกมายืนหน้าบันไดทีเดียว.

ถามว่า เมื่อมองดีเออร์ครอดส์กรุงออกมาที่บันไดนั้น ท่านอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้านมาอยู่บน เรือนกับ มองดีเออร์ครอดส์กรุงแล้ว.

ถามว่า มองดีเออร์ครอดส์กรุงหรือท่านพูดก่อน.

ตอบว่า มองดีเออร์ครอดส์กรุงพูดก่อน.

ทำให้การบุญจัน พะยานโจทก์ ๕๕

ถามว่า ท่านจำได้หรือว่ามองดีเออร์ครอดส์กรุงพุท
อะไร.

ตอบว่า จำได้ มองดีเออร์ครอดส์กรุงถามว่ามา
ด้วยเหตุใด.

ถามว่า มองดีเออร์ครอดส์กรุงถามใคร.

ตอบว่า มองดีเออร์ครอดส์กรุงให้ข้าพเจ้าถามขุนวัง

ถามว่า เมื่อถามนั้นขุนวังขึ้นบันไดแล้วหรือยัง.

ตอบว่า ยัง.

ถามว่า เมื่อขณะนั้น ขุนวังมาถึงบันไดแล้วหรือ
ยัง.

ตอบว่า ยังไม่เห็นตัวขุนวัง.

ถามว่า เมื่อขุนวังยังไม่มาถึงแล้ว ท่านจะถาม
อย่างไรได้.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้ถามขุนวัง มองดีเออร์ครอด
ส์กรุงให้ข้าพเจ้าถามเขาเหล่านั้นว่ามาด้วยเหตุอะไรกัน.

ถามว่า มองดีเออร์ครอดส์กรุงให้ท่านถามดังนั้น
ท่านได้ถามหรือ.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

ตอบว่า ได้ถาม.

ถามว่า ถามผู้ใด.

ตอบว่า ถามหมดทั้งนั้น ไม่ว่าผู้ใด.

ถามว่า เมื่อถามดังนั้นแล้วผู้ใดออกมาตอบหรือไม่.

ตอบว่า ไม่มี.

ถามว่า ท่านเข้าใจว่าไม่มีใครตอบหรือ.

ตอบว่า ไม่มี มีแต่เสียงว่ายัง ๆ.

ถามว่า มีผู้ใดขอตัวหลวงอนุรักษหรือไม่.

ตอบว่า ไม่มี.

ถามว่า มองดีเออร์ครอดส์กรุงได้พูดว่า จะยอม
ปล่อยตัวหลวงอนุรักษหรือไม่.

ตอบว่า ไม่ได้พูด เพราะว่าไม่มีผู้ใดขอตัว.

ถามว่า เมื่อท่านถามว่าพวกพระยอด ๆ มาด้วยเหตุ
อะไรนั้น หลวงอนุรักษออกมาแล้วหรือยัง ได้เห็นหลวง
อนุรักษออกมาจากห้องลงเรือนไปเมื่อใด.

ตอบว่า เมื่อมองดีเออร์ครอดส์กรุง กับข้าพเจ้า

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๖๑

เข้ามาในห้องแล้ว จึงเห็นหลวงอนุรักษ์ออกมาจากห้อง
ลงบันไดไป.

ถามว่า มองดีเออร์ครอดส์กรังกับท่านหรือผู้ใดจับ
หลวงอนุรักษ์ไว้.

ตอบว่า ไม่ได้จับ เมื่อหลวงอนุรักษ์ลงไปก็เกิด
ยิงกันขึ้น.

ถามว่า เมื่อเวลาหลวงอนุรักษ์ไปนั้น ท่านกับ
มองดีเออร์ครอดส์กรังอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า มองดีเออร์ครอดส์กรังอยู่ในห้องนอน
ข้าพเจ้าอยู่ในห้องยาวหลังประตู.

ถามว่า มองดีเออร์ครอดส์กรังกับท่านเข้าไปทำไม.

ตอบว่า มองดีเออร์ครอดส์กรังเจ็บจึงเข้าไป ข้าพ-
เจ้าเป็นคนใช้ก็ตามเข้าไปด้วย.

ถามว่า มีทหารญวนเท่าใด ยืนบนเรือนเท่าใด
เมื่อหลวงอนุรักษ์กระโดดไป.

ตอบว่า ไม่มีเลย.

๖๒   ทำให้การบุญจัน พะขานโจทก์

ถามว่า เมื่อหลวงอนุรักษ์กระโดดไปนั้น พวกทหารญวนอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น เพราะตัวข้าพเจ้าอยู่ที่ ๕ ฝ่าเรือนบังเสีย.

ถามว่า มองดีเออร์ครอดสู้กับท่าน เข้าไปในห้องนอนแล้วปิดประตูหรือเปล่า.

ตอบว่า ไม่ได้ปิด ไม่มีบานประตูปิด เบ็ดอยู่.

ถามว่า ท่านเห็นหลวงอนุรักษ์กระโดดนั้น ท่านเห็นทางไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็นที่ประตูไม่มีบาน เบ็ดอยู่.

ถามว่า เมื่อมองดีเออร์ครอดสู้ และท่านเข้าไปในห้องแล้ว ได้สั่งให้ทหารเตรียมการหรือเปล่า.

ตอบว่า ไม่ได้สั่ง ข้าพเจ้าได้ยินเสียงปืน.

ถามว่า ได้มีคำสั่งให้ทหารญวนเตรียมตัวเมื่อไร.

ตอบว่า ไม่มีคำสั่งเลย.

ถามว่า ท่านให้การต่อหน้ามองดีเออร์อาปาจัวไว้หรือ.

ตอบว่า ได้ให้การไว้

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๖๓

ถามว่า ในคำให้การ ต่อหน้ามอญดีเออร์อาปาวัน^๕ ท่านได้ให้การ ว่า ท่านได้ ตั้งให้ ทหารญวน เตรียมไว้ไม่ใช่หรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ตั้งให้ทหารญวนเตรียมอาวุธ.

ถามว่า เมื่อท่านตั้งให้ทหารญวนเตรียมอาวุธนั้น ท่านอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าอยู่ในห้อง.

ถามว่า อยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าอยู่ที่เกาหลังประตู.

ถามว่า เมื่อตั้งให้ทหารญวนเตรียมอาวุธนั้น พุดออกไปข้างไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าพุดไปทาง หัดงเวือน ให้เลี้ยงได้ยिन.

ถามว่า เมื่อได้มีคำสั่งแล้ว มีทหารญวนขึ้นมาบนเรือนบ้างหรือ.

ตอบว่า ไม่มี.

ถามว่า ทหารญวนได้เข้าแถวหรือไม่.

๖๔   คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

ตอบว่า เวदानันข้าพเจ้าไม่เห็น.

ถามว่า คำสั่งให้ทหารญวนเตรียมตัวนั้น เป็นคำสั่งของมอญดีเออร์ครอสก์หรือของท่าน.

ตอบว่า เป็นคำสั่งของข้าพเจ้าเอง.

ถามว่า เมื่อมอญดีเออร์ครอสก์เข้าไปในห้องแถว เขาทำอะไรอยู่.

ตอบว่า เข้าไปนอน

ถามว่า ได้เห็นมอญดีเออร์ครอสก์ ถีบปืนเล็ก หรือปืนใหญ่บ้างหรือไม่.

ตอบว่า เมื่อมอญดีเออร์ครอสก์ ถีบปืน แลว ข้าพเจ้าได้เห็นเขาถีบปืน ๖ นัดอยู่.

ถามว่า ได้เห็น มอญดีเออร์ครอสก์ หยิบปืน มาจากไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้เห็นหยิบมาจากที่นอน.

ถามว่า มอญดีเออร์ครอสก์ หยิบปืนมาแล้ว เห็นเขาไปไหนบ้าง.

ตอบว่า เห็นเขานั่งอยู่นั่นเอง.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๖๕

ถามว่า ภายหลัง มงดีเออร์ครอดส์กรังได้ออกไปจากห้องบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า ไม่ได้ออกไป.

ถามว่า มงดีเออร์ครอดส์กรังได้ถูกมายิงปืนที่หน้าต่าหรือไม่ว่.

ตอบว่า เปล่า เขาถูกชนั้งบนที่นอน.

ถามว่า ท่านได้ยิงบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า ข้าพเจ้ายิงด้วยปืนยิงนกตก ๕ นัด ๖ นัด.

ถามว่า มงดีเออร์ครอดส์กรังได้ยิงบ้างหรือไม่.

ตอบว่า มงดีเออร์ครอดส์กรังได้ยิงหรือไม่ได้ยิงข้าพเจ้าไม่ทราบ.

ถามว่า ท่านยิงตรงไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้ายิงทะลุมมฝาริมบันไดออกไป.

ถามว่า ฝารื้อนั้นทำด้วยอะไร.

ตอบว่า ทำด้วยใบदान.

ถามว่า แดออกมาที่ฝานั้น เห็นข้างนอกได้หรือ.

คำให้การขุนจัน พะขานโจทก์

ตอบว่า เห็นได้.

ถามว่า เวลานั้นท่านหยิบปืนมาจากไหน.

ตอบว่า ปืนอยู่ที่ข้าพเจ้าอยู่นั่นเอง.

ถามว่า เมื่อท่านยิงนั้น เติ้งไปทางไหน.

ตอบว่า เติ้งตรงไปทางหน้าต่าง.

ถามว่า เห็นใครถูกท่านยิงบ้างไหม.

ตอบว่า ไม่เห็น.

ถามว่า เมื่อท่านยิงนั้น ท่านเห็น ทหารญวนอยู่
ที่ไหน.

ตอบว่า ไม่มี.

ถามว่า ภายหลังเห็นทหารญวนบ้างหรือไม่.

ตอบว่า ได้เห็น ทหารญวน ตาย เมื่อ ข้าพเจ้าลงไป
แล้ว.

ถามว่า ตลอดเวลารบกันนั้น ท่านได้เห็นทหาร
ญวนบ้างหรือไม่.

ตอบว่า ไม่เห็น เมื่อรบกันแล้วจึงเห็นตาย.

ถามว่า เห็นทหารญวนตายที่ไหน.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๖๗

ตอบว่า เห็นคนหนึ่งตายอยู่หลังเรือน คนหนึ่ง
ตายอยู่ริมเรือนด้านหนึ่ง.

ถามว่า เมื่อแรกท่านถูกปืนนั้น ท่านอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้านอนอยู่ที่ห้องยาวท่เก่า.

ถามว่า เวลานั้นท่านถูกปืนอยู่หรือ.

ตอบว่า เมื่อข้าพเจ้าถูกยิงแล้วจึงได้หนีปืน.

ถามว่า ท่านได้ยิงกี่ครั้ง เมื่อท่านถูกปืนที่ต้อง
แล้ว.

ตอบว่า ยิงได้ ๔ นัด ๕ นัด ข้าพเจ้าวิ่งมาวิ่งไป
ตลอดห้องยาว.

ถามว่า เมื่อวิ่งไปนั้น ท่านได้เข้าไปในห้องหลวง
อนรัักษหรือเปล่า.

ตอบว่า ข้าพเจ้านอนอยู่ที่หน้าห้องหลวงอนรัักษ.

ถามว่า ท่านได้อยู่ที่นั่นตลอดเวลาหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้า กลับ มาดูที่หน้าห้อง มองดีเออร์
ครอดส์กรุงอีก เห็นมองดีเออร์ครอดส์กรุง ถูกยิงที่ขมับ
ตาย.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

ถามว่า ท่านอยู่ทนนตอดเวตาหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าอยู่ทนนจันไฟไหม้มาครึ่งห้อง แล้ว
ข้าพเจ้าจึงได้ออกมา.

ถามว่า ท่านได้เห็นคนใดขึ้นไปบนเรือน ยิงมอติ
เออร์ครอดส์กุงบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น.

ทนนไฉนทนายแผ่นดินว่า ไม่มีข้อหาในฟ้องว่า มี
ผู้ขึ้นไปยิงมอติเออร์ครอดส์กุง เหตุฉะนั้นศาลไม่ควรยอม
ให้ถาม.

ศาลตอบว่า ก็ไม่กระไรนัก พะยานก็ตอบว่าไม่
เห็น.

ถามว่า เมื่อท่านให้การในเวตา ทนายแผ่นดินถาม
นั้น ท่านว่าพระยอดเมืองขวาง กับหลวงอนุรักษ์จับมือ
ผ่านไป ท่านอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า เมื่อข้าพเจ้าตงเรือนแล้ว พระยอดเมือง
ขวางกับหลวงอนุรักษ์จึงมาจับข้าพเจ้า หลวงอนุรักษ์ถือ
ดาบด้วย แต่หลวงอนุรักษ์มาจับมือข้าพเจ้าก่อน เดินไป

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๖๕

๖ วา ๗ วา จึงเห็นพระยอดเมืองขวางเข้ามาจับ.

ถามว่า มีสิ่งของ ๆ พวกท่านอยู่ในห้องหลวงอนุ-
รักษหรือเปล่า.

ตอบว่า ไม่มี.

ถามว่า ท่านเห็น มงตืเฮอร์ ครอดส์กูว์ หรือใครมี
แผนที่ไทยบ้าง.

ตอบว่า มีแต่แผนที่เขตต์แดนญวน

ถามว่า แผนที่นั้นอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า เคยเอาไว้ที่ห้องนอนมงตืเฮอร์ครอดส์กูว์
บนหัวนอน.

ถามว่า ท่านได้ทำอะไรกับแผนที่นั้นหรือเปล่า.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ฉีกเสีย.

ถามว่า ท่านได้แผนที่มาอย่างไร ด้วยไม่ได้เข้าไป
ในห้องมงตืเฮอร์ครอดส์กูว์.

ตอบว่า ข้าพเจ้าฉีกเสีย เมื่อข้าพเจ้าอยู่หน้าห้อง
มงตืเฮอร์ครอดส์กูว์.

๗๐   คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

ถามว่า เมื่อฉีกแผ่นที่นั้น มองดีเออร์ครอดส์กรุง
ตายแล้วหรือ.

ตอบว่า มองดีเออร์ครอดส์กรุงถูกปืน ๑ ลูกแล้ว แต่
ยังไม่ตาย.

ถามว่า ทำไมจึงฉีกแผ่นที่เดียว.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ยากเก็บเอาได้.

ถามว่า เมื่อคนจุดไฟเรือนนั้น ท่านอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าอยู่ในห้องยาวก่อนไปข้างหลังห้อง
หอดวงอนุรักษ.

ถามว่า เมื่อเห็นนั้น ก่อนเข้าไปในห้องแล้วหรือ.

ตอบว่า ก่อนเข้าไป.

ถามว่า จุดข้างไหนก่อน.

ตอบว่า จุดข้างหน้า จุดข้างริมเรือนด้านต่างเข้า
ก่อน แล้วจุดข้างหน้าเรือน.

ถามว่า เมื่อเห็นคนชนของไปนั้น ท่านอยู่ข้างไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าอยู่ริมประตูห้องยาว หน้าห้อง
หอดวงอนุรักษ.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๗๑

ทนายจำเลยไม่ติดใจถามต่อไป.

(หมดเวลาดำทนาย)

วันที่ ๒ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ เวลา
๕ โมงเช้า ศาลประชุมชำระต่อไป

ทันใดนั้นมีศุเบกษาเปิดทนายจำเลย แจ้งความต่อ
ศาลว่า มีศุเบกษาเปิดทนายจำเลยจับใช้ไป มาศาลไม่ได้
ศาลแสดงถึงความเสียใจด้วย.

ทนายแผ่นดินถามขุนจัน พะยานดังต่อไปนี้ว่า
ถามว่า เมื่อวันที่มีของดีเออร์ครอดสู้วิ่งไปจับหลวง
อนรุักษนั้น พระยอตาถามว่าไปจับทำไม มองดีเออร์
ครอดสู้วิ่งได้อธิบายให้ฟังหรือไม่.

ตอบว่า มองดีเออร์ครอดสู้วิ่งได้อธิบายว่า เมื่อ
คนนั้นราษฎรพูดว่าพระยอตาจะหนี ไปตั้งค่ายอยู่ที่เวียง
กระแสน ได้ใช้ให้คนไปเที่ยวข่มขู่และชวนของราษฎร
จะไปตัดไม้ทำค่าย.

ถามว่า เมื่อวันรบกันนั้นมองดีเออร์ครอดสู้วิ่งใช้
ให้ท่านไปที่ทำเนียบ ซึ่งพวกทหารไทยประชุมกันอยู่ลึก

๗๒   คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์

๒๐๐ คน   ท่านได้ถามเขาว่ามาทำไม   เขาบอกว่าจะมาขอตัวหลวงอนุรักษ์ แต่ยังคงย่นายของเขาอยู่ คือพระยอดฯ ก็ในวันนั้นมิผู้ใดมาขอตัวหลวงอนุรักษ์ต่อมองค์เอวรครอดกรุงหรือไม่.

ตอบว่า   ไม่มีผู้ใดมาขอ.

ถามว่า   ในวันรบกันนั้น   ไม่มีผู้ใดมาขอตัวหลวงอนุรักษ์หรือไม่.

ตอบว่า   ไม่มี.

ถามว่า   เมื่อ เวลา ขุนวัง ถอย มา บัง เข้า มา ที่ บัน ไค เรือน   ร้อง ต่ำ ฟัง นน ทาน ถก ยิง กี่ แห่ง แล้ว.

ตอบว่า   ข้าพเจ้า ได้ ถก ยิง แห่ง หนึ่ง แล้ว   คือ ถก ท หดัง ทะ ลอก บ่า ช้าย.

ถามว่า   ขณะ นั้น ได้ ยิง กัน นาน แล้ว มิ ใช่ หรือ.

ตอบว่า   เกิด ยิง กัน ดัง กัน ดัน ด หัน ด แล้ว.

ถามว่า   ก่อน เวลา ได้ เห็น ขุนวัง มา ที่ บัน ไค   ท่าน ได้ เคย เห็น เขา อยู่ บ้าง ไหม.

ตอบว่า   ข้าพเจ้า ได้ เคย เห็น ขุนวัง มา แต่ ก่อน เวลา นั้น บ้าง แล้ว.

คำให้การขุนจัน พะยานโจทก์ ๗๓

ถามว่า ในวันนี้ ท่านได้เห็นขุนวังเมื่อเวลาวิ่งเข้ามาที่บันไดเป็นครั้งแรกหรือได้เห็นก่อนเวลานั้นแล้ว.

ตอบว่า ในวันนี้ ข้าพเจ้าได้เห็นขุนวังที่บันไดเป็นครั้งแรก.

ทันใดนั้น ทนายแผ่นดินได้แจ้งความว่า ไม่มีข้อถามต่อไป.

(ลงนาม) ขุนจัน ถ้ามเขมร พะยานโจทก์.

คัดถามว่า ไม่มีพยานอื่นอีก และไม่ชี้แจงเรื่องพยานอื่นหรือ.

ทนายแผ่นดินตอบว่า มีหนังสือของพระยอดเมืองขวาง ที่มอบเมืองคำมวญให้มองค์เออร์รัตน จระน เป็นคำพยาน

ทันใดนั้น นายมี เนติบัณฑิต ทนายจำเลยร้องขอถามพยานข้อหนึ่ง คัดให้ถาม.

ทนายจำเลยถามว่า เมื่อขณะพยานเห็นขุนวังนั้น พยานอยู่ที่ไหน ให้พยานชี้ให้เห็นในแผนที่.

พระยานตอบว่า ข้าพเจ้ายืนอยู่ในห้องยาว มองดู
มาทางช่องประตูริมบันได (พระยานได้ชี้ที่ยืนในแผนที่)

แล้วทนายแผ่นดิน จึงอ่านคำโทรเลขซึ่งราชทูตสยาม
ในกรุงปารีสบอกมายังกรมท่า ว่าด้วยข้อความในหนังสือ
ของพระยอดเมืองขวาง ที่ทำให้ไว้มองดีเออร์ลด์
เมื่อมาจากเมืองคำมวญต่อไปดังนี้.

โทรเลขที่ ๒๐๘๖๓ มาแต่กรุงปารีส วันที่ ๒๓
กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒ เวลา ๗ โมง ๕๕ นาที มี ๒๐๒ คำ
ถึงพระเจ้าองค์ยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ
กรุงเทพฯ วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ เวลา ๔ โมง ๕๐ นาที.

ข้าพเจ้า พระยอดเมืองขวางปลัด ข้าหลวงซึ่ง
รักษาราชการเมืองคำเกิด คำมวญ ทำคำมอบอาญาเขตต์
แดนแผ่นดิน และผลประโยชน์ในเมืองคำเกิด คำมวญไว้
กับกองฝรังเศสฉบับหนึ่ง.

ด้วยพระเจ้าองค์ยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม
โปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าขึ้นมารักษาเมืองคำเกิดคำมวญ
ซึ่ง ๗ เป็นพระราชอาณาเขตต์กรุงสยาม ติดต่อกับเขตต์แดน

เมืองญวนที่นำเข้ทางด้านคามัว ข้าพเจ้าได้รักษาราชการ
และทั่วพิเฒไพโรภาษาค่าง ๆ ให้อยู่เย็นเป็นสุขเรียบร้อย
โดยยุติธรรมช้านานหลายปี ครั้นถึงวันที่ ๒๓ พฤษภาคม
ร.ศ. ๑๑๒ ท่านกับนายทหารฝรั่งเศ้สอีก ๕ คนคุมทหาร
ประมาณ ๒๐๐ เศ้สมาปล้นค้ายข้าพเจ้า และเอาทหาร
เข้ามาล้อมจับผลักไล่แทงด้วยอาวุธจับได้คุมตัวข้าพเจ้า ๆ
กับหลวงชนหมื่นทหารออกจากค่าย.

ท่านไม่ยอมให้ข้าพเจ้าอยู่รักษาราชการผลประโยชน์
ตามคำสั่งของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นเจ้า
ของข้าพเจ้าต่อไป กงถ้อฝรั่งเศ้สหาได้อยู่ในยุติธรรม
ไม่ดูแลากข้าพเจ้ากับหลวงชนหมื่นทหาร.

ข้าพเจ้าขอมอบอาณัติเขตแดนทั่วพิเฒไพโรและผล
ประโยชน์ของฝ่ายกรุงสยามไว้กับกงถ้อฝรั่งเศ้ส กว่าจะ
มีคำสั่งมาประการใด จึงจะจัดการต่อไป และให้กงถ้อ
ฝรั่งเศ้สเอาหนังสือไปขึ้นไปแสดงกับคอเวอนแมนตฝรั่งเศ้ส
และสยามให้ชำระคดีดินคั้นให้กับฝ่ายกรุงสยามตามธรรมเนียม
แผนที่เขตแดนแผ่นดิน ซึ่งเป็น ของกรุงสยาม

๗๖ คำโทรเลขพระยอดเมืองขวาง

ตามเยี่ยงอย่างธรรมเนียมไทย ฝ่ายกรุงสยามถือว่าเป็น
ของฝ่ายกรุงสยามได้รักษามาแต่เดิม.

(เช่น) พระยอดเมืองขวาง.

ครั้นอ่านจบแล้ว ทนายแผ่นดินยื่นคำโทรเลขขึ้นต่อ
ศาลเพื่อให้เป็นคำพะยาน.

ทันใดนั้น ทนายจำเลยถามว่า คำโทรเลขนั้นมาจาก
ราชทูตสยามในกรุงปารีสหรือไม่.

ศาลตอบว่า ทนายแผ่นดินบอกว่าได้รับจากราชทูต
ไทยในกรุงปารีสศาลก็เข้าใจดังนั้น.

ศาลถามทนายจำเลยว่า มีหนังสือจะยื่น เป็น คำ
พะยานบ้างหรือไม่.

ทนายจำเลยว่า ไม่มีหนังสือสิ่งใดจะยื่นเป็นคำ
พะยานในเวลานี้ เวลาก็เที่ยงศาลหยุด ด้วยให้ม้เวลาคริ
ตรองในข้อที่ทนายจำเลยจะเรียกพระยอดเมืองขวางมา
ให้การเป็นพะยานหรือไม่.

บัดวันที่ ๓ มีนาคม วันโกสินทรศก ๑๑๒ ต่อไป.

วันที่ ๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ เวลา ๔ โมงเช้า ศาล
ประชุมชำระต่อไป มีสเตอร์เปิด ทนายจำเลยจึงแจ้งความ
ต่อศาลว่า พวกทนายจำเลยได้ปรึกษากันตกลงแล้ว ใน
การจะอ้างเอาพระยอดเมืองขวาง จำเลย เป็นพระยาน
ของตัวเอง.

พระเจ้าอนงยาเธออธิบดีผู้พิพากษา จึงรับสั่งว่า ก่อน
เวลาเรียกพระยอดเมืองขวางมาให้การนั้น ทนายจำเลย
จะพูดคัดค้าน หนังสือต่าง ๆ ซึ่งทนายแผ่นดินอ้างตัวเป็น
พระยานประการใด ก็ให้พูดคัดค้านเสียก่อน.

มีสเตอร์เปิด ทนายจำเลยจึงพูดว่า นายมี เนติ-
บัณฑิต ซึ่งเป็นผู้ว่าความให้จำเลยด้วยข้าพเจ้านั้น จะ
เป็นผู้คัดค้าน ทนไต่ถาม นายมี เนติบัณฑิตทนายจำเลย
จึงถูกขณายนอ่านคำคัดค้านต่อไปดังนี้ว่า บรรดาหนังสือ
ต่าง ๆ ซึ่งข้าพเจ้าคัดค้านว่า ไม่ควรที่ศาลจะรับเอาไว้
เป็นคำพระยานได้ตามกฎหมายนั้นคือ หนังสือ ๓ ประการ.

๑. รายงานของมองด์เออร์เดอตาเนซของ ผู้ดำไว้
ราชการเมืองญวน ตั้งเกียเถระเขมร ดังไปยังปัด

ทูตของฝรั่งเศสว่าการหัวเมืองโคโลนี   ลงวันที่ ๗ -
กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒.

๒. คำให้การของโงเย่นวันถันทหารญวน   ซึ่ง
ให้การต่อหน้ามองดีเออร์ดูโคอิชับผู้พิพากษาฝรั่งเศส
ศาลอุทธรณ์เมืองไซ่ง่อน   ลงวันที่ ๑๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๒.

๓. คำให้การ ๓ ฉบับของบนจันด้ามเขมร   ฉบับ
หนึ่ง   ให้การต่อหลวงวิจิตรดาร์ดำตร   ฉบับหนึ่งให้การ
ต่อหน้าพระเจ้า   ยงยาเชอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม
อีกฉบับหนึ่งให้การต่อหน้ามองดีเออร์อาปาอี   ราชทู
ฝรั่งเศส.

พวกข้าพเจ้าซึ่ง^๗เป็นทนายจำเลย   แยกคำคัดค้าน
ออกเป็น ๓ ประการดังนี้   ที่พระเหตุว่า   บรรดาหนังสือ
เหล่านี้   ไม่ควรที่ศาลจะรับไว้เป็นคำพยานตามกฎหมาย
นั้น   เกิดขึ้นจากมูลเหตุต่าง ๆ กัน   ดังจะกล่าวต่อไป.

ในส่วนรายงานของมองดีเออร์เดอตาเนซของ   ซึ่ง
กล่าวไว้ในประการที่ ๑ นั้น   พวกข้าพเจ้าขอคัดค้านว่า
๑ หนังสือรายงานฉบับนี้มีใครคนหนึ่งด่าว่าตาม

กฎหมาย ว่าข้อความซึ่งมีในรายงานนั้นเป็นข้อความอันจริง.

๒. มองซีเออร์เตอถานเซอ เป็นผู้แต่งเรียบเรียงรายงานฉบับนี้ ก็มิได้รู้ได้เห็นด้วยตัวเองว่า ข้อความซึ่งกล่าวไว้ในรายงาน ได้เกิดชนมชนจริง.

๓. หนังสือรายงานฉบับนี้ ก็เป็นแต่ข้อความซึ่งได้ลอกเอามาจากหนังสือรายงานฉบับอื่น จำเพาะแต่ส่วนหนึ่งเท่านั้น มิได้คัดเอามาทั้งหมด.

๔. หนังสือรายงานฉบับนี้ ได้คัดเอามาจากหนังสือรายงานฉบับหนึ่ง ซึ่งอ้างว่ามองซีเออร์รัสได้เป็นผู้เรียบเรียงเขียนไว้ และมีได้คัดมาหมดทั้งรายงาน.

๕. หนังสือรายงานของมองซีเออร์รัสฉบับนี้ ซึ่งฝ่ายโจทก์คัดเอามาอำนั้น ก็ไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดได้ด่าবাদตามกฎหมายว่า ข้อความตามหนังสือรายงานนั้น เป็นข้อความอันจริง.

๖. หนังสือรายงานนี้ ซึ่งได้คัดมาจากรายงานของมองซีเออร์รัส ก็เป็นแต่ถ้อยคำกล่าวพูดอันมิได้ด่าবাদ

ของพวกราษฎร ซึ่งมีได้ปรากฏชื่อ เป็นต้นว่า ผู้
บรรดาศักดิ์ในหมู่บ้านเหล่านั้น.

อนึ่งข้อความซึ่งกล่าวพูดมานี้ ก็เป็นคำกล่าวโทษ
พระยอศ. จำเลยโดยเร็วแรง ซึ่งมีได้เกี่ยวข้องกับคดี
เรื่องนั้นศาลได้พิจารณาอยู่.

๗. หนังสือรายงานฉบับนี้ ได้กล่าวข้อความ
โดยย่อในจดหมาย ซึ่งพระยอศเมืองขวางจำเลย ได้
เขียนไปถึงมอญอีเออร์ลด์ อีกประการหนึ่งถ้าฝ่ายโจทก์
ก็มีได้นำเอาต้นจดหมายฉบับนี้ ของพระยอศเมืองขวาง
จำเลยมายื่นต่อศาลหรือจะได้คัดค้านมายื่นนักห้ามได้ แม้
มาทว่า ต้น จดหมาย ฉบับนี้ ตกอยู่ในเงอ่มมือของพวก
เจ้าพนักงานฝรั่งคดี ซึ่งเป็นผู้ขอให้ฟ้องกล่าวโทษ
พระยอศเมืองขวางนักด

ในที่สุดนี้ เมื่อจะพดัดความลงให้สั้นแล้ว ข้าพเจ้า
ทั้งหลายขอกล่าวว่ ๑. หนังสือรายงานนี้ไม่ควรรับไว้เป็น
พยานได้ ตามพระราชกำหนดกฎหมายไทยและกฎหมาย
ของประเทศอื่น ๆ ทั่วโลก เพราะเหตุว่าหนังสือรายงาน

20

อีกประการหนึ่งเกณฑ์คะแนนแบบรายงานนั้น คนซึ่งเป็นผู้เรียบเรียงเขียนไว้ก็มีไตร่ตรองด้วยตัวเองว่า ข้อความนั้นเป็นความจริง เป็นแต่อาศัยความในรายงานของผู้อื่นซึ่งมิได้มีผู้ใดลำดับว่าเป็นความจริงเหมือนกัน ทั้งคนระบบรายงานนั้น ก็มีได้นำเอามายืนยันต่อกำหนดด้วย อีกประการหนึ่ง รายงานฉบับทดลอง ก็มีแต่โดยคำของคนอื่น ๆ ผู้มิได้ปรากฏชื่อพดกต่างเท่านั้น.

6

คำคัดค้านของทนายจำเลย

คนทั้งหลายผู้ซึ่งควรรับผิดชอบในข้อความอันกล่าวไว้ในหนังสือรายงานนั้นกิตติ ฝ้ายใจทักก็ไม่นำเอาคนเหล่านั้นมาให้เป็นพระยานต่อหน้าศาลนี้ เพื่อฝ้ายจำเลยจะได้ซักถามเอาความเท็จแท้จริง เพราะจำเลยมีอำนาจชอบธรรม จะซักถามพระยานได้ตามข้อความ ข้อ ๓๐ ข้อ ๓๓ แห่งพระราชบัญญัติตั้งศาลรับตั้งพิเศษนี้.

ที่ ๒ เหตุซึ่งข้าพเจ้าทั้งหลายขอคัดค้านคำให้การของทนายรายนนั้น คือว่า.

๑. ตามความในข้อพระราชบัญญัติ ตั้งศาลรับตั้งพิเศษ พวกข้าพเจ้าทั้งหลายมีอำนาจอันชอบธรรมที่จะซักถามพระยานใจทักได้ทุกคน ความในข้อ ๓๐ กล่าวว่า จำเลยจะซักถามพระยานคนใดคนหนึ่ง ผู้ซึ่งให้การยืนยันเอาจำเลยได้ทุกคน.

๒. เหตุซึ่งฝ้ายใจทักกล่าวว่า จะเรียกเอาพระยานมาไม่ได้นั้น มีอย่างเดียวกันคือ พระยานคนนั้นเจ็บอยู่ แต่พวกข้าพเจ้าขอตอบว่า.

ก. ไม่มีคำพระยานชนิดใดชนิดหนึ่ง ซึ่งศาลนี้

ควรเชื่อได้ว่า ทหารญวนผู้เจ็บจริง ถัดทหารญวนผู้
เจ็บจริงแล้ว ฝ่ายโจทก์ก็ควรจะนำเอาคำพยานคนใด
คนหนึ่งซึ่งได้สาบานแล้ว ว่าทหารญวนผู้เจ็บจริง หรือ
ควรนำเอาหนังสือสำคัญของหมอรักษาโรค บอกอาการ
ป่วยไข้มายืนยันต่อศาล.

ข. ถ้าฝ่ายโจทก์มีพยานยืนยันได้ว่า ทหารญวน
คนหนึ่งป่วยจริงได้แล้ว ก็ควรที่จะมาร้องขอต่อศาลนี้ ให้มี
คำสั่งไปสืบทหารญวนผู้หนึ่งมาเมืองไซ่ง่อนเสียก่อนเวลาถึงต้น
ชำระ เมื่อศาลมีคำสั่งให้ไปสืบแล้ว ฝ่ายโจทก์ฝ่ายจำเลย
ก็คงจะได้มีทนายต่างตัวถาม และชี้ถามทหารญวนผู้
ได้ตามความในข้อ ๓๐ ซึ่งได้อ้างมาแต่นั้น.

อีกประการหนึ่ง ฝ่ายโจทก์ก็ได้กล่าวอ้างว่าทหารญวน
มีอาการเจ็บมากถึงกับจะให้การไม่ได้ เป็นแต่กล่าวว่ามี
อาการเจ็บมาก ที่จะเอาตัวเข้ามากรุงเทพฯ ไม่ได้
เท่านั้น.

หนึ่ง ข้าราชการว่า กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
ก็จะจ่ายเงินค่า โส่หุ้ย ให้ในการสืบสวนทวนพยานเหล่านี้

เพื่อจะเอาความจริงในคดีเรื่องนี้ออกให้ปรากฏแก่ประมุขชนในโลกล้วนอย่างเดียวเท่านั้น.

ข้าพเจ้าทั้งหลายขอคัดค้านคำให้การของทนายอรรถมน มีให้ศาลรับเอาไว้เป็นคำพยานของโจทก์ ด้วยเหตุว่าพวกข้าพเจ้าซึ่งเป็นทนายจำเลย ไม่ได้มีโอกาสซักถามทนายอรรถมนคนนี้ได้ตามพระราชบัญญัติตั้งศาลรับตั้งพิเคราะห์และฝ่ายโจทก์ก็มีเดชแรงเหตุผลอันพอว่า ทำไมจึงไม่ควรให้ฝ่ายจำเลย ซักถาม ทนายอรรถมนคนนี้ในศาลรับตั้งพิเคราะห์ หรือในเมืองไซ่ง่อนในสมัยที่ศาลจะมีคำสั่งให้ไปสืบที่เมืองไซ่ง่อนนั้น.

ที่ ๓ อนึ่งคำให้การของขุนจันดำมเขมรนั้น พวกข้าพเจ้าขอกล่าวต่อศาลว่า คำคัดค้านของข้าพเจ้าที่ไม่ยอมให้รับเอาคำเหล่านั้นไว้เป็นคำพยานนั้น ก็เป็นแต่ข้อทู่เถียงด้วยปัญหาในกฎหมายเท่านั้น แต่อย่างไรก็ดี ขุนจันดำมเขมรก็มาอยู่ในศาลแล้ว และศาลก็มาพิจารณาคืบจนได้ ทั้งพวกข้าพเจ้าก็มีโอกาสที่จะซักถามขุนจันได้เหมือนกัน เหตุฉะนั้นพวกข้าพเจ้า ขอถอนคำ

คำคัดค้านของนายจำเลย

๘๕

คัดค้านต่อคำให้การของขุนจำน่วมเดิม^{๕๔}.

ครั้นอ่านจบแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ^{๕๕} ยศ^{๕๖}ผู้
พิพากษาจึงทรงรับสั่งว่า หนังสือรายงานของมองซิเออร์
เดอตาเนซง ผู้สำเร็จราชการเมืองต่งเกีย, ญวนและเขมร
คัดจะควรรับไว้เป็นพระยานหรือไม่ควรนั้น คัดจะคัดขึ้น
ต่อภายหลัง แต่คำให้การของง่วนฉ้วนทนายญวนซึ่งได้
ให้การไว้ต่อหน้าผู้พิพากษาฝรั่งเศสในเมืองไซ่ง่อนนั้น ควร
รับเอาไว้แต่คัดจะฟังเอาเป็นจริงเท็จหรือไม่นั้น คัด
จะวินิจฉัยให้เด็ดขาดต่อภายหลังเหมือนกัน.

คำให้การ
พระยาศรีเมืองขวางจำเลย
อ้างตัวเองเป็นพะยานที่ ๑

ทนายจำเลยอ้างพระยาศรีเมืองขวางจำเลยเป็นพะยาน
ด่าবাদตัวเอง แล้วเบิกความว่า.

ทนายจำเลยถามว่า ท่านไปเป็นข้าหลวงเมือง
คำเกิดคำมวญชำนานเท่าใดแล้ว พระยาศรีเมืองขวาง
ตอบว่า ตั้งแต่ปีจอ ๘ ปีมาแล้ว.

ถามว่า เมื่อแรกพวกฝรั่งเค้ดมาถึงเมืองคำมวญ
ประมาณมากน้อยกี่คน.

ตอบว่า รวมทั้ง ฝรั่ง เค้ด และญวนคนใช้ด้วย กัน
ประมาณ ๒๐ เค้ช.

ถามว่า นายทหารฝรั่งเค้ดกี่คน.

ตอบว่า ดีคน.

ถามว่า ฝรั่งนอกฉนวนหนึ่ง มีทหารฝรั่งเค้ดเข้ามา
อีกหรือ.

คำให้การพระยอศเมืองขวางจำเลย ๘๗

ตอบว่า รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง เวลานั้นมีทหารเข้ามา
อีก.

ถามว่า ทหารฝรั่งเค็ดที่ยกเดิมมานั้น ก็คนด้วยกัน.

ตอบว่า รวมทั้งพวกเก่าและพวกใหม่ ประมาณ

๒๐๐ คน.

ถามว่า ในวันนั้น ท่านอยู่ในค่ายหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าอยู่ในค่าย.

ถามว่า พวกฝรั่งเค็ดได้กดขี่ให้ท่านออกมาจากค่าย
โดยกำลังอาวุธหรือท่านออกมาเอง.

ตอบว่า พวกฝรั่งเค็ดข่มขืนให้ข้าพเจ้าออกมาโดย
กำลังอาวุธ ข้าพเจ้าสู้ไม่ได้จึงต้องออกมา แต่ในใจของ
ข้าพเจ้านั้นไม่ยอมออกมา.

ถามว่า ฝรั่งเค็ดใช้กำลังอาวุธอย่างไรที่ทำให้ท่านออก
มา.

ตอบว่า ฝรั่งเค็ดให้ทหารเข้าไปถูกลูกข้าพเจ้าและ
ผลักไล่ แล้วเอาหอกปลายปืนแทงหลังข้าพเจ้าออกมา.

ถามว่า ก่อนเวลาที่ท่านจะออกจากเมืองคำมวญนั้น

๔๔   ทำให้การพระขอดเมืองขวางจำเลย

ท่านได้เขียนหนังสือถึงมอติเออร์ดูต์หรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้เขียนถึงมอติเออร์ดูต์ ข้าพเจ้าเขียนเมื่อเวลาออกจากค่ายแล้ว   แต่ก่อนเวลาออกจากเมืองคำมวญ.

ถามว่า ทนายแผ่นดินว่า ท่านเขียนหนังสือถึงมอติเออร์ดูต์นั้น ทนายแผ่นดินว่าโทรเลขฉบับนี้ (ดังให้ดู) ว่าเป็นสำเนาหนังสือของท่านถูกหรือไม่.

ตอบว่า ความเหมือนอย่างนี้   แต่ยังมีขาดอยู่บ้าง

ถามว่า ท่านมีสำเนาร่างฉบับน้อยหรือ.

ตอบว่า มีอยู่.

ถามว่า ขอให้ท่านเอากาสร้างมาเทียบกับโทรเลขนี้ดูว่าจะผิดกันอย่างไร.

ตอบว่า ผิดกันหลายข้อ ข้อความที่ขาดอยู่นั้น ได้ขีดเส้นแดงไว้ใต้บรรทัด (ขึ้นต้นร่างหมายถึงเลขที่ “พ”).

ถามว่า ข้อความในต้นร่างว่า แย่งชิงเงินทองของหลวงสำหรับจ่ายราชการ และทรัพย์สินของต่าง ๆ ของข้าพเจ้าขู่มั่นไพบร์นี้   ท่านได้ใส่ไปในหนังสือถึงมอ

คำให้การพระยอติเมืองขวางจำเลย ๘๕

ดีเออร์ลุต์ด้วยหรือ ตามที่ท่านจำได้.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ได้หมด (ความที่ตงเด็น
คินตอตำไว้นั้นหาได้ได้ลงในหนังสือด้วยไม่ เป็นข้อความ
ที่คัดเสีย).

ถามว่า เมื่อเวลาท่าน จะ มาจากเมืองคำมวญัน
ท่านเชื่อและถือว่าเมืองคำเกิดคำมวญัน ยังเป็นพระราช
อาณาเขตต์ยามชยหรือ ๆ เป็นของรัฐบาลฝรั่งเศ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเชื่อและถือว่าเมืองทงตองนเป็น
อาณาเขตต์ของสมเด็จพระเจ้าอยุธยา.

ถามว่า เมื่อท่านจะออกจากเมืองคำมวญัน ท่าน
ได้ขอให้มองดีเออร์ลุต์ให้ทหารรักษาท่านกลางทางหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้ขอ.

ถามว่า ฝรั่งเศได้เก็บริบเอาเครื่องอาวุธของท่าน
หมดหรือ เมื่อเวลาจะออกจากเมืองคำมวญัน.

ตอบว่า พวกฝรั่งเศได้เก็บริบเอาหมด.

ถามว่า เมื่อท่านอยู่ที่บ้านนาหลักหินนั้น บุนจัน
ถามเขมรมาหาท่านหรือ.

๕๐   คำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย

ตอบว่า ได้มาหา.

ถามว่า เมื่อท่านกล่าวว่าคุณฝรั่งเก็บอาวุธไป
หมดนั้น ท่านเข้าใจว่าทั้งมืดพร้าด้วยหรือ.

ตอบว่า ฝรั่งเก็บบริบเขาเครื่องศาสตราวุธต่าง ๆ
ทั้งสิ่งของอื่น ๆ ซึ่งเป็นของหลวงและของข้าพเจ้าหมดทุก
สิ่ง.

ถามว่า เมื่อ บุนจัน ดำ เหมร มาหา ท่าน ที่ บ้านนา
หลักหินนั้น เขาพูดว่าอย่างไรกับท่าน.

ตอบว่า บุนจันบอกว่า มองดีเออร์ครอดกรุงให้
มาบอกว่า มองดีเออร์ครอดกรุงจะดวงหน้าไปก่อน.

ทันใดนั้นคำนี้มีคำดั่งว่า ซึ่งทนายจำเลยถามดังนี้
เนื้อความไม่ติดต่อกันไป ควรให้ยกบัตรคำถามให้ได้
ความจนตลอดเรื่องเสร็จแล้ว ภายหลังทนายจำเลยจะ
ถามด้วยข้อความข้อหนึ่งข้อใดก็ได้ ข้างทนายแผ่นดินจะ
ซักถามต่อไปก็ได้เหมือนกัน สุดแต่จะเห็นสมควร.

(เวลายังศาลหยุดรับประทานอาหาร)

คำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย ๕๑

(เวลาบ่ายโมงศาลประชุมต่อไป)

พระยอดเมืองขวางให้การต่อไปว่า เมื่อข้าพเจ้าออกจากค่ายไปแล้วฝรั่งเศสบังคับให้ข้าพเจ้าอยู่ในฉาง—ข้าพเจ้าห้ามไม่ให้ไปไหน มีทหารเดินยามคอยตรวจตราดูอยู่ แต่เมื่อข้าพเจ้าจะใช้ให้ผู้คนไปตักน้ำนั้น ฝรั่งเศสไม่ห้ามปราม เมื่อข้าพเจ้าให้คนถือหนังสือมายังนายร้อยโทอำนนั้นมาได้ พวกฝรั่งเศสจะรู้หรือไม่รู้หนหาทราบไม่ ฝรั่งเศสได้ให้คนมาถามว่าจะไปเมืองท่าอุเทนเมื่อใด ข้าพเจ้าตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ยอมไปด้วยจะผิดคำสั่ง เมื่อจะปล่อยอยู่ที่ใดก็จะอยู่ที่นั้น ครั้นรุ่งขึ้นวันหนึ่งสองวันก็กับต้นนายทหารฝรั่งเศสกับด้ามมาบอกข้าพเจ้าว่า ในวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๒ จะให้นายทหารกับพลทหารคุมข้าพเจ้ามาที่เมืองท่าอุเทนให้ได้ ข้าพเจ้าตอบว่า ข้าพเจ้าได้รับคำสั่งว่าไม่ให้ฝรั่งเศสยกทหารเข้าไปในอาณาเขตต์สยาม ถ้ายกเข้าไปก็จะผิดด้วยคำสั่ง พวกฝรั่งเศสตอบว่าเขตต์แดนของฝรั่งเศสแผ่ถึงริมแม่น้ำโขง เขาจะไปตั้งค่ายที่ปากน้ำหินปูน ที่จะห้ามไม่ให้เข้าไปนั้น

๘๒ คำให้การพะยอตเมืองขวางจำเลย

ไม่ได้ เขาจะเข้าไปให้จึงได้ ข้าพเจ้าบอกว่าจะขอพักอยู่ที่
ที่นางขาวว่าจะได้รับคำสั่งก่อนจะได้หรือไม่ เขาตอบว่า
ไม่ได้ ครั้นวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๒ พวก
ฝรั่งเส้ลมายังบังคับให้ข้าพเจ้าเตรียมตัวในเวลาเช้าวันจะคุม
ตัวไปส่งให้ได้ พวกที่มาบังคับนั้นคือ ฝรั่งเส้ลสองนาย
กับทหาร ๔-๕ คน.

คำถามว่า ท่านได้ขอเครื่องลำตราดูและสิ่งของ
คืนหรือไม่.

พะยานตอบว่า ความข้อเดิมข้าพเจ้าได้ให้หอดง
อนุรักษ์ไปขอคืนแล้ว เขาไม่ให้ เขาว่าถ้าสั่งถึงท่าอุเทน
แล้วจึงจะคืนให้.

ครั้นวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๒ เวลากลาง
๒ โมง ฝรั่งเส้ลคุมพวกข้าพเจ้ารวมกันหมดทั้งขุนหมื่น
ไพร่ชายหญิง ๕๐ คน ออกจากเมืองคำมวญมา ตัว
ข้าพเจ้ากับพรรคพวกประมาณ ๑๐ คนออกมาก่อนเดินทาง
ประมาณชั่วโมงเศษถึงเชิงเขาหน้าเทิมฝั่งคำมวญ ข้าพเจ้า
พักอยู่ที่พวกข้าพเจ้าตามมาอีกประมาณสิบสามสิบสี่คน

ทำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย ๕๓

มีทหารฝรั่งแค่ ๕ คน อ้าว ครบมือ กำกับมาด้วยประมาณ ๔-๕ คน ดังนั้น เป็นพวก ๆ ประมาณ ๔-๕ พวก นายทหารฝรั่งแค่จัดการตั้งนัดตลอดทางมา ครนรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง นายทหารฝรั่งหนึ่งกับทหารญวนประมาณ ๘ คน ๓๐ คน ออกเดินหน้าพวกข้าพเจ้าแล้วให้พวกข้าพเจ้าเดินตามมาเป็นตอน ๆ มีทหารกำกับมาด้วยทุกพวกตั้งแต่ก่อน เดินทางมาได้ประมาณ ๒ คน ๓ คน ถึงบ้านนาหลักหิน มองดีเออร์ครอดส์กรังใช้ให้บุญจันด้ามเขมรมาบอกข้าพเจ้าว่า มองดีเออร์ครอดส์กรังจะไปก่อน ให้พวกข้าพเจ้าตามไปทีหลัง ข้าพเจ้าถามว่าจะไปพักที่ไหน บุญจันด้ามเขมรบอกว่า มองดีเออร์ครอดส์กรังกับพรรคพวกจะพักทำเนียบที่บ้านแก่งเจ๊ก แล้วมองดีเออร์ครอดส์กรังก็พาทหารไปหมด ละพวกข้าพเจ้าแต่ดำพัง ประมาณ ๑ ชั่วโมง ข้าพเจ้ากับ พรรคพวกก็เดิน ตามไปในวันเดียวนั้น บ่ายประมาณ ๓ โมง ๕๕ ข้าพเจ้ากับพรรคพวกถึงแก่งเจ๊ก.

คำถามว่า บ้านแก่งเจ๊กอยู่ในแขวงเมืองคำมอญ
หรือ.

๕๔ คำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย

พระยานให้การตอบว่า บ้านแก่งเจ๊กขน้อยกับเมืองท่าอุเทน แต่เขตต์เมืองคำมวญนั้น อยู่ภายนอกบ้านนาหุดกหิน.

คัดถามว่า นับตั้งแต่ปลายแดนเมืองคำมวญ มาจนถึงบ้านแก่งเจ๊กนั้นระยะทางเท่าใด.

พระยานตอบว่า ทางประมาณ ๕ ชั่วโมง ๓๐ ชั่วโมง พระยานให้การต่อไปว่า ครั้นถึงบ้านแก่งเจ๊ก ยังไม่พบมองดีเออร์ครอดกรัง แต่ตามที่บนจันบอกไว้ นั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่า มองดีเออร์ครอดกรังคงจะไปพักอยู่ที่ท่าเนียบใหม่ ข้าพเจ้ากับพรรคพวกไม่มกพกจึงไปพักอยู่ที่ท่าเนียบเก่า ซึ่งเบ้นทรวงแถว มีแต่พนดินทางกับท่าเนียบใหม่ ประมาณทาง ๓ เค้น.

ครั้นรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง บนจันตามมาหาข้าพเจ้าถามว่าทำไมข้าพเจ้าไม่พกที่ท่าเนียบ ข้าพเจ้าตอบว่าเดิมบอกข้าพเจ้าว่า มองดีเออร์ครอดกรังจะพกที่ท่าเนียบใหม่ ข้าพเจ้าจึงได้มาพกที่ท่าเนียบเก่า ครั้นจะไปพกที่เรือนของราษฎร ก็เกรงว่าพวกราษฎรจะเค้ดร้อน

คำให้การพระขอดเมืองขวางจำเลย ๕๕

แล้วบุ๋นจันก็กลับไป ครนรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง มงดีเออร์ครอด
กรุงคุม ทหาร ประมาณ เก้าคน ดืบคนกับ บุ๋นจัน ดำมเขมร
มาหาข้าพเจ้า แล้วมงดีเออร์ครอดกรุงให้บุ๋นจันดำม
เขมรถามข้าพเจ้าว่า หลวงอนรุักษ์อยู่ที่ไหน ข้าพเจ้า
ถามว่ามีกิจธุระอย่างไร มงดีเออร์ครอดกรุงว่าประเดี๋ยว
ค่อยพูด แต่ตัวหลวงอนรุักษ์อยู่ที่ไหนให้บอกก่อน แล้ว
ข้าพเจ้าบอกว่าหลวงอนรุักษ์นั่งอยู่ที่นั่น ทนไต่เน่นข้าพเจ้า
ได้ยินมงดีเออร์ครอดกรุงตั้งภาษากับบุ๋นจันดำม ๆ ตั้ง
ภาษากับทหารญวน ๆ จึงเข้าจะจับหลวงอนรุักษ์ เมื่อ
เวลาจับนั้น พวกทหารเอาเท้าเตะที่ท้องขาหลวงอนรุักษ์
ล้มลงเอาเท้าเหยียบไว้ ทหารบางคนเอาเท้าเหยียบขาและ
คันคอหลวงอนรุักษ์ไว้ ทนไต่เน่น ข้าพเจ้าลุกขึ้นถามว่า
เหตุใดจึงทำการดังนี้ หลวงอนรุักษ์มีความผิดอย่างไร
บุ๋นจันดำมเขมรพูดกับ มงดีเออร์ครอดกรุง แล้วตอบว่า
หลวงอนรุักษ์มีความผิดเดียวจะบอกให้ ขณะนั้นมง
ดีเออร์ครอดกรุง จับมือข้าพเจ้าให้นั่งลง แล้วบอกว่า
เมื่ออยู่เมืองคำมวญนั้นหลวงอนรุักษ์ได้พูดว่า ถ้าไปจาก

๕๖   ทำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย

เมืองคำมวญแล้ว อีกเดือนหนึ่งสองเดือนได้ทหารแล้วจะ
ยกกลับมาอีก หลวงอนุรักษบุตรตั้งนั้นทำให้ราษฎรตกใจ
แล้วพวกทหารญวนมดมือหลวงอนุรักษทั้งสองมือ เขา
ตัวลงเรือมา หลวงอนุรักษไม่มีใครจะเดินไปทหารญวน
เขามือค้ำคอไป มองดีเออร์ครอดส์กรังกับทหารแตรดำม
ก็กลับไปที่พักของเขา.

ในวันเดียวกันนั้นเวดาบ้าย ข้าพเจ้าใช้ให้ขุนวัง
ตามไปขอตัวหลวงอนุรักษต่อมองดีเออร์ครอดส์กรัง แล้ว
ขุนวังกลับมาบอกข้าพเจ้าว่า มองดีเออร์ครอดส์กรังไม่มี
อำนาจจะให้ตัวหลวงอนุรักษมา ครั้นเวดาคำท้าวเพย
มาแจ้งความกับข้าพเจ้าว่า มองดีเออร์ครอดส์กรังบอกว่า
อย่ากลัวไทยเลย เขาได้จับตัวหลวงอนุรักษมาขังไว้แล้ว
ด้วยหลวงอนุรักษต้องโทษ แล้วมองดีเออร์ครอดส์กรัง
ได้ขังตัวหลวงอนุรักษให้ท้าวเพยด้วย ท้าวเพยคนนั้นชื่อ
พระอุเทนกับท้าวเพยมีชื่ออีกหลายนาย แล้วท้าวเพย
เหล่านั้นบอกต่อไปว่า มองดีเออร์ครอดส์กรังจะจับตัว
ข้าพเจ้ากับพรรคพวกเหมือนกัน ถ้าข้าพเจ้ากับพรรคพวก
ขึ้นไปเอาตัวหลวงอนุรักษเมื่อใด มองดีเออร์ครอดส์กรัง

คำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย ๕๗

จะยิงข้าพเจ้ากับตัวหลวงอนรุักษ์ ครั้นในเวดาคำนั้น
ข้าพเจ้าคิดคิดว่า พวกฝรั่งจะพากันมาจับกุมข้าพเจ้า
ทำให้เสียพระเกียรติยศสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ข้าพเจ้ากับ
พรรคพวกจึงยกธงไปพักอยู่ที่เวียงกระแต่น เวียงกระแต่น
อยู่ห่างกับที่พักเก่าของข้าพเจ้าทางน้ำชาต้องประมาณ ๔-
๕ ชั่วโมง ถ้าทางบกช้ากว่าเมื่อข้าพเจ้าต้องมานั้น พบ
พวกท้าวเพี้ยไพร่เมืองท่าอูเทนประมาณ ๕๐ เศษ กุม
ตะเบียงสวนทางขึ้นไป ข้าพเจ้าจึงให้พวกท้าวเพี้ยกับไพร่
กลับลงไปกับข้าพเจ้าที่เวียงกระแต่น ครั้นมาถึงที่เวียง
กระแต่นแล้ว รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งนายทุ้ย นายแปดก แจ้ง
ความแก่ข้าพเจ้าว่า หลวงวิชิตดาร์คำศัตรุได้รับโอบอก
ของข้าพเจ้าที่นายร้อยโทอ่ำ ข้าหลวงเมืองท่าอูเทนส่งขึ้น
ไป ว่าด้วยเรื่องเมืองคำมวญเสียแก่ฝรั่งแล้ว ฝรั่ง
คุมตัวข้าพเจ้าไว้ หลวงวิชิตดาร์คำศัตรุจึงให้นายทุ้ย นาย
แปดกรับขึ้นมาขอตัว ข้าพเจ้า กับขุนหมื่นไพร่ที่ฝรั่งจับ
ตัวไว้บอกฝรั่งให้ปล่อยทหารออกไปนอกพระราชอาณา

๕๘   คำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย

เขตต์ให้จงได้   ถ้าเห็นว่าข้าพเจ้าออกจากที่คุมฝรังเศส
ได้แล้ว   ก็ให้นายร้อยตรีท่วย นายแปลก คิดจัดการกับ
ข้าพเจ้าให้ฝรังเศสออกไป เสียจากพระราชอาณาเขตต์จง
ได้   แล้วข้าพเจ้าบอกแก่นายท่วยนายแปลกว่า   เดียวนี้หลวง
อนรัักษายังอยู่ในที่คุมของฝรังเศส   แล้วข้าพเจ้ากับนายท่วย
นายแปลกจึงได้หารอกันว่า   จะไปขอตัวหลวงอนรัักษากับ
ฝรังเศส   ในวันเดียวกันนั้นข้าพเจ้ากับนายท่วยนายแปลกกับ
ทหาร ๕๐ คน   ขึ้นไปทางบกบางทางเรือบ้าง   เพื่อจะขอ
ตัวหลวงอนรัักษากับฝรังเศส   ครั้นรุ่งขึ้นวันหนึ่งเวลาเช้า
๕ โมงถึงบ้านแก่งเจ๊ก   ก็ไปพักที่ท่าเหมยบร้าง   ซึ่งเป็นที่
พักเดินทางของข้าพเจ้า   แล้วข้าพเจ้ากับนายท่วยนายแปลก
ก็คุมคนไปพักที่ท่าเหมยบใหม่   ข้าพเจ้าได้หารอกับนายท่วย
นายแปลกตกลงกัน   ให้ชวนวังเป็นผู้เข้าไปขอตัวหลวงอน-
รัักษาคู่พวกฝรังเศสกับเครื่องสำตราวชักันมาด้วย   ชวนวัง
ก็เดินล่วงหน้า   เข้าไปยังเรือนที่พักของฝรังเศสก่อน
ข้าพเจ้ากับนายท่วยนายแปลกตามไปทีหลัง   ข้าพเจ้าได้เห็น
ชวนวังยืนอยู่ทบนใดเรือนที่พักฝรังเศสชั้นต่าง   และบนจัน

ทำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย ๕๕

ตามเขมรยกขึ้นด้วย แล้วข้าพเจ้าเห็นตัวมอญดีเออร์
ครอส์กรังกับหลวงอนุรักษยืนเคียงกันอยู่ที่หอบันไดชั้นบน
แล้วเห็นพวกทหารญวนขึ้นเข้าแถวอยู่ที่ริมบันไดพื้นดิน ถัด
บนขึ้นตามเขมรออกไปที่บนเรือนนั้น ก็มีทหารญวนเดิน
ไขว่กันอยู่หลายคน แล้วข้าพเจ้าได้ยินเสียงชนวงฆ้อง
ตัวหลวงอนุรักษ และบนขึ้นตามเขมรดั่งภาษากับมอญ
ดีเออร์ครอส์กรังแล้วบอกว่า มอญดีเออร์ครอส์กรังไม่มี
อำนาจที่จะให้หลวงอนุรักษไป แต่ชนวงฆ้องตัวหลวง
อนุรักษอยู่หลายคำ มอญดีเออร์ครอส์กรังตอบว่าไม่ให้
แล้ว ข้าพเจ้าได้ยินชนวงฆ้องตามคำสั่งข้าพเจ้าว่า ขอเครื่อง
ศาสตราวุธและทรัพย์สินของคน แล้วขอให้ฝรั่งเศษถอย
ออกไปให้พ้นอาณาเขตต์สยาม แล้วบนขึ้นตามเขมรตอบ
ว่าฝรั่งเศษไม่ถอยไป เครื่องศาสตราวุธที่ขอนั้นไม่ได้อยู่ที่
มอญดีเออร์ครอส์กรัง ๆ คั้นให้ไม่ได้ ครั้นข้าพเจ้าเห็น
มอญดีเออร์ครอส์กรังไม่คั้นเครื่อง ศาสตราวุธ และ ตั้ง ของ
ให้และไม่ยอมถอยไปแล้ว ข้าพเจ้าจึงได้เรียกตัวหลวง
อนุรักษให้มาหาข้าพเจ้า ในทันใดนั้นบนขึ้นตามเขมรดั่ง

๑๐๐ คำให้การพระยาศรีเมืองขวางจำเลย

ภาษากับมอญดีเออร์ครอดกรุง ๆ หันเข้าไปข้างในเรือน
ตั้งภาษากันข้างในอีก แล้วทหารญวนวิ่งสวนขึ้นบันไดไป
คนหนึ่ง วิ่งเข้าไปในห้องคนหนึ่ง ทนได้นั้นมอญดีเออร์
ครอดกรุงจับข้อมือหลวงอนุรักษไว้ แล้วจึงเข้าไปพอสั่ง
ประตูห้อง แล้วบุณจันต์เมฆมรก็วิ่งขึ้นบันไดเรือนถึงประตู
ห้อง แล้วหลวงอนุรักษดับมือหลุด แล้วหลวงอนุรักษ
วิ่งมาหาข้าพเจ้า ทนได้นั้นข้าพเจ้าเหตยวไป ดู เห็นมอญ
ดีเออร์ครอดกรุง กับบุณจันต์เมฆมรเข้าห้องไป แล้วมี
เสียงปืนยิงถนัดมาจากประตูเรือน แล้วลูกปืนนั้นถนัดทหาร
ชาวโคราชคนหนึ่ง กองนายทูนายแปลก ถนัดดีคือตาย
ทันที ทหารคนนั้นห่างตัวข้าพเจ้าประมาณ ๕ ศอก ๖ ศอก
ข้างหน้าข้าพเจ้า แล้วเสียงปืนยิงถนัดออกมาอีกถนัดลูก
ทหารถนัดอีกสองคน ทนได้นั้นข้าพเจ้ากับนายทูนาย
แปลกร้องห้ามไป เห็นไม่หยุดแล้วข้าพเจ้ากับนายทูนาย
แปลก จึงสั่งให้ทหารยิงตอบไปบ้าง แล้วต่างคนต่างยิง
กัน ในเวลายังโต้ตอบกันอยู่นั้น ข้าพเจ้าเห็นไฟติดที่หลังคา
เรือนที่มอญดีเออร์ครอดกรุงพักอาศัยอยู่ ครั้นไฟไหม้ได้

คำให้การพระยอคมเมืองขวางจำเลย ๑๐๖

ครั้งห้องแล้ว เห็นขุนจันดำมเขมรวิ่งออกมา ร้องบอก
แก่หัตถอนรักษว่า ขอให้ช่วยชีวิตไว้ด้วย แล้วข้าพเจ้า
ก็ห้ามทหารไม่ให้ทำอันตรายแก่ขุนจันดำมเขมร แล้วตั้ง
ให้หัตถอนรักษไปจับมือนขุนจันดำมเขมรมา แล้วข้าพเจ้า
ก็ลงมาลงเรือ ขุนจันกับพวกทหารรวม ๒ คน ถูกปืนที่
ฝรั่งเค็ดยิงตาย และที่เจ็บป่วยประมาณ ๔-๕ คน เมื่อ
ข้าพเจ้าลงเรือมานั้นไฟยังไหม้เรือนอยู่ ยังไม่ไหม้โรงมด
พอหยุดยิงกันทั้งสองฝ่าย ข้าพเจ้าคนได้ศพขุนจันแล้วก็พา
กันลงเรือมาที่เวียงกระแสน้ำเดียว.

คำถามว่า ท่านได้ค้นคว้าตรวจตราดูว่าฝ่ายฝรั่ง
เค็ดป่วยตายกี่คนหรือไม่.

พระยานตอบว่า ข้าพเจ้าได้ตรวจดูแต่พวกไทย แล้ว
ก็พากันกลับมา.

คำถามว่า พระยานกับพวกได้เก็บเอาเครื่องศาสตรา
วุธกับสิ่งของต่าง ๆ ของฝรั่งเค็ดมาด้วยหรือไม่.

พระยานตอบว่า พวกทหารญวนตายอยู่กับที่ ทყน
อยู่พวกทหารไทยก็เก็บเอาปืนมา ๔-๕ กระบอก

๑๐๒ คำให้การพระยาศรีเมืองขวางจำเลย

คำกล่าวที่ว่า นอกจากท่านไม่ได้เอาอะไร มาอีก
และไม่ได้ขึ้นไปค้นสิ่งของบนเรือนหรือ.

พระยานตอบว่า นอกจากไม่ได้เอาอะไรมาอีก และ
พวกไทยไม่ได้ขึ้นไปค้นสิ่งของบนเรือนเลย ด้วยไฟ
กำลังไหม้อยู่.

ครั้นมาถึงเวียงกระแสนแล้ว ฝรั่งนอกฉนวนหนึ่ง
ข้าพเจ้าได้แบ่งให้ทำว พะยม คม ตู บนจันทน์ตามเขมร มาตั้ง
หลวงวิจิตรสารคำสดที่เมืองท่าอุเทน แต่ข้าพเจ้ากับพวก
ยังอยู่ที่เวียงกระแสนต่อไป ภายหลังหลวงอนุรักษ์แจ้ง
ความแก่ข้าพเจ้าว่า เมื่อตัวของขงทิเรณมองส์เออร์
ครอสกรังนั้น ได้ทราบว่ามีมองส์เออร์ครอสกรังมีหนังสือ
ไปขอกำลังทหารที่เมืองคำมวญ และที่ค่ายของ
ม้ามาช่วย เหตุฉะนั้นข้าพเจ้าจึงให้นายอิน นายคง
นายทหารคุมทหาร ๗-๘ คน ขึ้นไปพึ่งราชการที่บ้าน
แก่งเจ๊ก และให้ตรวจตราดูเครื่องคำสดอาวุธ และผู้
คนเจ็บป่วยหลงเหลือในที่รบ และให้ทหารฝั่งศพนาย
ทหารไทยและญวนและนายทหารฝรั่งเศสเสีย ที่ซึ่งอาวุธ
ภายในที่รบเสียทั้งสองฝ่าย แล้วนายอินนายคงส่งทหาร

คำให้การพะย่ะวัดเมืองขวางจำเลย ๑๐๓

ญวนต้องอาวุธบ่วย ผู้ซึ่งหนีไปทางร่วม ไปเมืองคำมวญ
มาให้ข้าพเจ้าคนหนึ่ง แล้วข้าพเจ้าก็ต้องลงไปหาหลวง
วิชิตสารคำศัตรืที่บ้านช่องตมทาง ๓ ชั่วโมง แล้วให้คน
คุมตัวทหารญวนคนนั้นตามมาถึงห้อง แล้วข้าพเจ้าก็มอบ
ตัวทหารญวนผู้นั้นให้แก่หลวงวิชิตสารคำศัตรื ๆ ก็แต่งคน
คุมตัวมาส่งที่เมืองท่าออเทน ครั้นข้าพเจ้าแจ้งขอราชการ
แก่หลวงวิชิตสารคำศัตรืเสร็จแล้ว ข้าพเจ้าก็กลับขึ้นมา
พบนายอนนายคตัง คุมทหารญวนต้องอาวุธบาดเจ็บอีก
คนหนึ่ง กับปืน ๕-๖ กระบอก ต้องตามลงไป แจ้ง
ความว่า นายอนนายคตังได้เที่ยวค้นหาศพและจัดการฝัง
ศพตามคำสั่งเดิม จึงได้พบทหารญวนต้องอาวุธบ่วยอยู่ที่
บ้านแก่งเจ๊กคนหนึ่ง กับเก็บได้ปืน ๕ กระบอก ๖ กระ-
บอกมา ตามมาสั่งให้ข้าพเจ้า แล้วข้าพเจ้าก็นำ
ให้นายอนนายคตังคุมทหารญวนกับปืนลงไปส่งหลวงวิชิต
สารคำศัตรื แล้วข้าพเจ้าก็กลับขึ้นไปรักษาราชการอยู่
ที่เวียงกระแฉ้นได้ ๗ วัน ๘ วัน หลวงวิชิตสารคำศัตรื
สั่งให้ข้าพเจ้าขึ้นไปตงค่ายอยู่ที่แก่งเจ๊ก ข้าพเจ้าตงอยู่

๑๐๔ คำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย

ที่แก่งเจ๊กประมาณเดือนเศษแล้วกลับมาอยู่ที่เมืองท่าอุเทน
ประมาณ ๒๐ วัน แล้วมาอยู่ที่หนองคายใต้เดือนเศษ จึง
มีท้องตราให้หาตัวข้าพเจ้ากลับมากรุงเทพ ฯ.

คำถามว่า ตั้งแต่วิวาทรบกันที่บ้านแก่งเจ๊กนั้น
ท่านได้รับหนังสือคำสั่งอะไร จากหลวงวิจิตรดำรัสคำสั่ง
อะไรบ้างหรือไม่.

พระยานตอบว่า ข้าพเจ้าได้รับอีกหลายฉบับ.

คำถามว่า หนังสือเหล่านั้น ได้มียกกับตัวพระยาน
ในเวลานั้นหรือไม่.

พระยานตอบว่า มียกของพลบ้าง.

(เช่นชื่อ พระยอด ฯ)

(เวลาบ่าย ๔ โมง คำตหยด)

วันที่ ๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ เวลา ๔ โมงเช้า
ศาลประชุมพิจารณา.

พระยอดเมืองขวางให้การต่อไป.

ทนายจำเลยถามว่า เมื่อท่านเป็นข้าหลวงอยู่เมือง
คำเกิดคำมวญนั้น หลวงวิจิตรดำรัสสั่งมีอำนาจบังคับ
บัญชาท่านหรือไม่.

คำให้การพระยาคบเมืองขวางจำเลย ๑๐๕

พระยานตอบว่า หาดวงวิฆิตต์ดารคำดัดครีมนำมาจับ—
กับบัญชาข้าพเจ้าได้ ด้วยพระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่น
ประจักษ์ศิลปาคม เป็นข้าหาดวงที่ ๓ หม่อมเจ้าวัฒนา
เป็นข้าหาดวงที่ ๒ หาดวงวิฆิตต์ดารคำดัดครีมนำมาจับหาดวงที่ ๓
ในหัวเมืองดาวพวนทั่วไป.

ถามว่า เมื่อรบกันที่แก่งเจ๊กนั้น เวลาที่ท่านได้
แรกเห็นเรือนทัพของฝรั่งเศสนั้น ท่านได้เห็นทหารญวน
ยืนเข้าแถวแถวหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้เห็นยืนเข้าแถวพร้อมแล้ว.

ถามว่า ทหารญวนถือปืนด้วยหรือ.

ตอบว่า ทหารญวนนั้นถือปืนครบมือกัน.

ถามว่า เมื่อวานก่อนนั้นท่านว่า ทหารญวนเดิน
อยู่บนเรือนลี้ลี้กันอยู่นั้น ท่านรู้แน่หรือว่าเป็นทหาร
ญวน.

ตอบว่า เห็น มีใคร่ ถนัด จะ เป็น ก็ ก หรือบอยหรือ
ทหารญวนนั้น ข้าพเจ้ารู้แน่ไม่ได้.

๑๐๖   ทำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย

ถามว่า เมื่อมองดีเออร์ครอดส์กรุง ยืนอยู่หิวมันได้
๕   แต่งตัวอย่างไร.

ตอบว่า เขาได้เสื้อขาว กางเกงขาว.

ถามว่า ในระหว่างเวดาร์บกัณนั้น   ท่านได้เห็น
มองดีเออร์ครอดส์กรุงยิงปืนหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้เห็นเขายิงมาทางหน้าต่าง.

ถามว่า มองดีเออร์ครอดส์กรุง กับ บุนจันดำมเขมร
ยิงพร้อมกันหรือไม่.

ตอบว่า บุนจันดำมเขมรก็ยิงมาทางหน้าต่างเหมือนกัน
๕   ผลัดกันยิง บางทีก็ยิงพร้อมกัน.

ถามว่า เมื่อรบกันแล้ว   ท่านได้เห็นหีบของมอง-
ดีเออร์ครอดส์กรุงบ้างหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น.

ถามว่า เมื่อวันก่อนนั้น   ท่านให้การว่า   ได้มี
คำสั่งให้ฝังศพ   มองดีเออร์ครอดส์กรุงไว้ต่างหากหรือไม่
อย่างสมควรหรือไม่ใช่หรือไม่.

คำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย ๑๐๗

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้มีคำสั่งให้ฝังไว้ต่างหาก มี
นฉากซื้อและหลังคาร่วมด้วย.

ถามว่า ท่านได้บอกให้พรรคพวกของท่าน เอา
ไฟจุดเผาเรือนนั้นหรือเปล่า.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้สั่ง.

ถามว่า ท่านได้เห็นพรรคพวกของท่าน ได้เอาไฟ
จุดเผาเรือนหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้เห็น.

ถามว่า เมื่อได้จับบนจันดามเขมรมาแล้ว ท่านได้
เห็นพรรคพวกของท่านได้ทำการข่มเหงบนจันดามหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้เห็น.

(ทันใดนั้นทนายจำเลย ได้เอารูปตัวอย่างเรือนมา
ตั้งต่อหน้าศาล).

ถามว่า ท่านเข้าใจหรือไม่ ว่าตัวอย่างเรือนนั้นถูก
ต้องหรือไม่.

ตอบว่า ถูกต้อง.

๑๐๘   ทำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย

ถามว่า ให้ท่านเอาตุ๊กตาทหาร   ตั้งลงที่รูปตัว
อย่างเรือน.

ทันใดนั้นพระยาน   ได้เอาตุ๊กตาทหารตั้งลงนอกช่อ
คนแล้ว   ได้จัดไว้ในแผนที่.

(ทนายจำเลยไม่คิดใจถามต่อไป).

คัดถามว่า ขณะรบกันนั้น   ท่านแต่งตัวอย่างไร.

ตอบว่า ข้าพเจ้าแต่งตัวได้เสื้อกางเกงดัดหัดดีด้า
เป็นเสื้อกางเกงกางขาใหญ่   ทหารญวนแต่งตัวเหมือนกัน
ได้หมวกใบตานยอดแหลม   ได้เสื้อกางเกงดีผ้าบาน
แต่ทหารกองนายทัยนายแปดก   แต่งตัวอย่างทหาร พวก
ข้าพเจ้านั้นไม่ได้แต่งตัวอย่างทหาร   เพราะฝรังรบเขาเสื้อ
กางเกงทหารเสียที่เมืองคำมวญหมดแล้ว.

คัดถามว่า มีพวกของพระยานมาบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า มีประมาณสัก ๑๘-๑๙ คน.

คัดถามว่า เวลานั้นพระยานถืออาวุธอะไร.

ตอบว่า ข้าพเจ้าถือหอก   แต่พวกข้าพเจ้าถือปืน
อยู่ ๒ คน นอกนั้นไม่ได้ถือปืน.

ทำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย ๑๐๕

คำถามว่า เมื่อวันก่อนนั้น ท่านให้การว่า ตัวท่านกับนายทู่ นายแปดก ได้ตั้งให้ยิง คือใครได้ตั้งก่อน.

ตอบว่า เวลานั้นทหารญวนยิงมา ห้ามไปก็ไม่หยุด ข้าพเจ้าหารือกับนายทู่ นายแปดก แล้วข้าพเจ้าได้ร้องตั้งให้ยิงพร้อมกับนายทู่ นายแปดกทันที.

คำถามว่า ในเวลานั้นใครเป็นผู้บังคับทหาร.

ตอบว่า หลวงวิชิตสารศาสตร์ ได้ให้นายทู่ นายแปดกขึ้นไป ให้ข้าพเจ้าสมทบด้วย.

คำถามว่า ตัวท่านได้บังคับหรือนายทู่ นายแปดกบังคับ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเข้าใจว่า พวกข้าพเจ้า ๆ ก็บังคับ พวกนายทู่ นายแปดก นายทู่ นายแปดกก็บังคับ.

คำถามว่า เมื่อพะยานกับนายทู่ นายแปดกได้ตั้งให้ยิงไปพร้อมกันนั้น พวกพะยานหรือทหารกองนายทู่ นายแปดกได้ยิงก่อน.

ตอบว่า ทหารได้ยิงก่อน.

คำถามว่า พวกของพะยานได้ยิงหรือไม่.

๑๑๐   ทำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย

ตอบว่า ได้ยิง (ศาลถามเพียงนี้).

ทนายแผ่นดินถามต่อไปว่า ท่านจำได้ไหมว่า
ฝรั่งเค้กริบเอาเครื่องอาวุธของท่านที่เมืองคำมวญวันที่
เท่าใด.

ตอบว่า จำได้ วันที่ ๒๓ พฤษภาคม.

ถามว่า เมื่อมาริบกันนั้น มงดีเออร์ตุสไปด้วย
หรือ.

ตอบว่า มา.

ถามว่า เมื่อมงดีเออร์ตุสได้มาริบนั้น มงดีเออร์
ตุสได้บอกให้พะยานเอาสิ่งของไปเสียต่อหน้ามงดีเออร์
ตุส ภายหลังจะได้ไม่ว่าคนของมงดีเออร์ตุสได้เอา
เข้าของไว้.

ตอบว่า เมื่อริบเอาเข้าของไปหมดแล้ว ข้าพเจ้า
ออกจากค่ายไปแล้วมงดีเออร์ตุสจึงบอก เมื่อบอกนั้น
ของหมดไปเสียแล้ว.

ถามว่า ของหมดแล้ว ใครเอา.

ตอบว่า พวกของมงดีเออร์ตุสได้เอาไป คือพวก

คำให้การพระยาดมเมืองขวางจำเลย ๑๑๑

ทหารและพวกนายทหาร ๓-๔ คน.

ถามว่า เมื่อออกจากเมืองคำมวญนั้นไม่มีของติดตัวบ้างหรือ.

ตอบว่า มีแต่ของกินเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น ของที่มีผลประโยชน์เขาก็เก็บเอาไปหมด.

ถามว่า เมื่อพวกฝรั่งเค็ดมาถึงเมืองคำมวญ พวกหัวหน้าราษฎรได้ฟ้องกล่าวโทษ. ท่านรู้หรือไม่.

ตอบว่า ไม่รู้ไม่เห็นมีใครกล่าวโทษข้าพเจ้า.

ถามว่า วันที่ ๒๓ มองดีเออร์ลุส มาหาท่านเขาได้บอกท่านว่าจะให้ทหารมาส่ง เพื่อไม่ให้ราษฎรข่มเหงเขาได้บอกหรือไม่.

ตอบว่า ไม่ได้บอก บอกแต่ว่าจะไปเมื่อไร ข้าพเจ้าบอกที่ไม่มีคำสั่งของไทย ก็ยังไม่ไป.

ถามว่า ก่อนเมื่อออกจากเมืองคำมวญนั้น มองดีเออร์ลุสได้อธิบายให้ท่านทราบหรือไม่ว่า เขาจะให้ทหารมาส่งเพราะเหตุใด.

ตอบว่า ไม่ได้อธิบายว่ากระไร.

๑๑๒ คำให้การพระยาศรีเมืองขวางจำเลย

ถามว่า เมื่ออยู่เมืองคำมวณนั้น ท่านได้มีหนังสือถึงนายร้อยโทท่านนั้น ท่านจำวันในหนังสือได้หรือไม่.

ตอบว่า จำไม่ได้.

ถามว่า ในหนังสือนั้นท่านว่ากระไร.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ชี้แจงข้อราชการที่ฝรั่งเศสรับและได้รับสั่งของ.

ถามว่า ไม่ได้จำต่อไปหรือ.

ตอบว่า ความนั้นจำไม่ได้ ถาถนนานมาแล้ว.

ถามว่า หนังสือถึงมองดีเออร์ลด์เขียนก่อน หรือหนังสือนายร้อยโทข้าเขียนก่อน.

ตอบว่า ความข้อนั้นจำไม่ได้.

ถามว่า เมื่อวันรบกันที่แก่งเจ๊กนั้น ท่านเอาคนไป ๕๐ คนทำไม เพราะจะเอาตัวหลวงอนุรักษท่านนั้นหรือ.

ตอบว่า เป็นธรรมดาในกลางดงกลางป่า ตัวนายไปด้วยกันหลายคน ก็ต้องเอาคนไปเพื่อบ้องกันตัวตามทาง.

ทำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย ๑๑๓

ถามว่า เมื่อฝรั่งจับตัวหลวงอนุรักษไปแล้ว เวลามี
บายท่านให้การว่าท่านได้ใช้ ขุนวงศ์ไปขอตัวหลวงอนุรักษ
นั้น ขุนวงศ์ไปคนเดียวหรือคนอื่นไปด้วย.

ตอบว่า ข้าพเจ้าใช้ขุนวงศ์ไปคนเดียว แต่ใครจะ
ไปกับขุนวงศ์นั้น ข้าพเจ้าไม่ทราบ.

ถามว่า ท่านได้สั่งขุนวงศ์ว่าเขาใครไป บ้าง หรือ
เปล่า.

ตอบว่า ไม่ได้สั่ง.

ถามว่า เมื่อวันรบกันนั้น ท่านว่าไฟไหม้ คือตรง-
ไหน ให้ ชทรป เรือนตัวอย่าง.

ท่านโดนพระยานชทสด เรือน.

ถามว่า ท่านยืนตรงไหน.

พระยานชทฯ เก่า ตามที่ให้การไว้แล้ว.

ถามว่า เวลาไฟไหม้นั้น พวกฝรั่งเศษหุคยิง
แล้วหรือยัง.

ตอบว่า ไม่ได้หุค กำลังยิงกันอยู่.

ถามว่า ทหารฝรั่งเศษอยู่ที่ไหน.

๑๑๔ คำให้การพระยาคเณียงขวางจำเลย

ตอบว่า ยื่นอยู่ข้างเรือนหลังเรือนรอบ (พระยาน
ได้ชี้ให้เหมือนให้การไว้แล้ว)

ถามว่า เมื่อขุนจันดำมเขมรออกมาขึ้น ไฟไหม้
เพียงไหนแล้ว.

ถามว่า เมื่อท่านยื่นอยู่นั้น ถ้าคนไทยจะขึ้นไป
บนเรือนท่านจะเห็นหรือไม่เห็น.

ตอบว่า คงเห็น ด้วยไม้สูงทอดกันนัก แต่ไม่มีคน
ขึ้นไป.

ถามว่า ในคำให้การของท่านๆ ว่าท่านไม่ได้ยื่นอยู่
จนไฟไหม้หมดไม่ใช่หรือ.

ตอบว่า เป่า.

ถามว่า เมื่อท่านกลับมาแล้ว ถ้าคนใดขึ้นไปเอา
ของบนเรือนได้หรือไม่ได้.

ตอบว่า เห็นจะไม่ได้ ร้อนเหลือทน.

ถามว่า เมื่อขุนจันดำมเขมรลงมา ท่านเห็นขุนจัน
ดำมเขมรถูกปืนที่ไหนบ้าง.

ตอบว่า ไม่ทราบ เห็นแต่เลือดคึดผ่านึงเลือดผา.

คำให้การพระยอศเมืองขวางจำเลย ๑๑๕

ถามว่า เมื่อขุนจันตำเขมรให้การนั้น เขาว่า
ขุนจันถือดาบมาที่บันได ท่านได้ยินหรือเปล่า.

ตอบว่า ขุนจันตำเขมรว่ากระไร ก็แจ้งอยู่ในคำ
ให้การนั้น ถึงเขาจะให้การก็ดี ข้าพเจ้าก็ไม่ได้จำไว้.

ถามว่า เมื่อท่านว่ามองดีเออร์ครอสก์กับขุนจัน
ตำเขมร ยิงมานานเข้ายังทางไหน.

ตอบว่า ยิงออกมาทางหน้าต่าง.

ถามว่า ท่านยืนอยู่ไหน.

ตอบว่า ยืนอยู่ที่เก่า.

ถามว่า ไม่ได้เดือนทหรือ.

ตอบว่า การเดือนทนั้น ก็ทากหนึ่งต้องทากโดย

ธรรมดา.

ถามว่า มองดีเออร์ ครอสก์ กับ ขุนจัน ยิง ด้วย
อะไรเห็นหรือไม่.

ตอบว่า บิน ๖ นิต.

ถามว่า ทงต้องคนหรือ.

ตอบว่า แก่นอง ดี ออร์ ครอสก์ นั้นไม่ทันตัวเกศ

๑๑๖   ทำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย

บุญจันนึ่งด้วยบัน ๖ นิต.

ถามว่า ถ้าแม่เขาทั้งสองคนยิงพร้อมกัน ทำไมท่าน
ไม่เห็นมองดีเออร์ครอสส์กรังยิงด้วยบันอะไร.

ตอบว่า เวลายิงกันนั้น   ข้าพเจ้าไม่ได้พินิจพิ-
เคราะห์คิด.

ถามว่า ท่านรู้ไหมว่า   พวกดาวไม่มีใครชอบ
ท่านเลย.

ตอบว่า   ไม่รู้.

ถามว่า   ไม่มีใครบอกท่านหรือ.

ตอบว่า   ไม่มี.

ถามว่า เมื่อเวลาลงเรือกลับไปในท่านรู้หรือไม่ว่า
คนไทยคนญวนตายกี่คน   พวกทหารบอกบ้างหรือไม่.

ตอบว่า   รู้แต่คนไทยตาย ๖ คน   พวกญวนไม่รู้
ด้วยไม่ได้ตรวจตรา.

ถามว่า เมื่อเวลาออกหรือกลับนั้น   หดงอนรักษ
ไปด้วยหรือเปล่า.

ตอบว่า   ไปด้วย.

ทำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย ๑๑๗

ถามว่า รุ่งอีกกี่วัน ท่านจึงรู้ว่าทหารญวนตายกี่คน
ตอบว่า กี่วันจำไม่ได้.

ถามว่า ใครมาบอกว่า ทหารญวนตายกี่คน.

ตอบว่า คนที่ให้ไปสืบไปฟังนั้น.

ถามว่า เขาบอกว่าตายกี่คน.

ตอบว่า ประมาณ ๓๑-๓๒ คน.

ถามว่า เวลารบกันแล้ว ท่านได้บอกไปอย่างไร
หลวงวิจิตรถาวรคำสัตว์จึงว่า.

ตอบว่า นายทัย นายแปดกล่ของลงไป.

เวลาเที่ยงคำตหยดรับประทานอาหาร.

เวลาบ่ายโมง คำตหนึ่งประชุมชำระคดีไป พระยอด
เมืองขวางให้การต่อไปว่าทนายแผ่นดินถามว่า เมื่อพบ
นายทัย นายแปดกล่ที่เวียงกระแสนั้น ท่านได้รับหนังสือ
ของหลวงวิจิตรถาวรคำสัตว์บ้างหรือไม่.

ตอบว่า ตั้งแต่่นั้นมา ข้าพเจ้าก็ได้รับหนังสือแจ้ง
ข้อราชการต่าง ๆ จากหลวงวิจิตรถาวรคำสัตว์เนื่อง ๆ มา.

ถามว่า ในหนังสือรับราชการเหล่านั้นได้สั่งให้ท่าน

๑๑๘   ทำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย
ทำอะไรบ้าง.

ตอบว่า   บังคับให้ข้าพเจ้า ตั้ง ค่ายไม่ให้ฝรั่ง แ่ศ
ถ่วงเคยเข้ามา.

ทันใดนั้นทนายจำเลยร้องว่า   ไม่ควรที่ทนายแผ่นดิน
ถามถึงหนังสือให้จำเลยให้การเพราะในหนังสือของหลวง
วิจิตรคำศาสตร์ ซึ่งจำเลยได้อ่านไว้นั้น ก็มีความชัดเจน
อยู่แล้ว.

อธิบดีศาลทรงรับสั่งว่า   ซึ่งทนายแผ่นดินจะถาม
ถึงข้อความในหนังสือราชการทั่วไป   ทุกฉบับนั้นไม่ได้
นอกจากหนังสือที่เกี่ยวกับเรื่องวิวาทนี้   พยานไม่จำเป็น
ให้การตอบเลย   นอกจากหนังสือที่เกี่ยวข้องในเรื่องวิวาทนี้

ถามว่า   ในหนังสือของหลวงวิจิตรคำศาสตร์ มีมา
นั้น   ท่านเข้าใจว่าอะไรในหนังสือนั้น.

ตอบว่า   ตั้งมาว่าไม่ให้ถอย.

ถามว่า   ไม่ได้บอกให้ท่านต่อสู้ฝรั่งแ่ศหรือ.

ตอบว่า   นายทนายแปลก   บอกว่าให้สู้เองกัน
ฝรั่งแ่ศไว้ไม่ให้ถ่วงเคยเข้ามา   ให้ปรึกษาหารือกันกับ

คำให้การพระยอคมเมืองขวางจำเลย ๑๑๕

ข้าพเจ้า เพราะหุดวงวิชีวิตดารคำสดครยังไม่ว่าพวกข้าพเจ้า
มาได้แล้ว.

ในทันใดนั้นทนายแผ่นดินร้องเถียงว่า เมื่อถามว่าใน
หนังสือ หุดวงวิชีวิตดารคำสดครไม่สั่งให้ไปต่อสู้กับฝรังเศส
หรือนั้น พยานรับว่าเปล่า.

ศาลตั้งคำนี้ไม่ได้ยิน พยานปฏิเสธดังนี้ เป็น
แต่พระยอ ๑ พุด ช้าง วณ เวียนตามใจความที่ได้จัดไว้
แล้วนั้น ถ้าทนายแผ่นดินส่งดัยก็ให้ถามใหม่ในความข้อนี้.

ถามว่า ในหนังสือฉบับนั้น ได้สั่งให้ท่านต่อสู้
ฝรังเศสหรือเปล่า.

ตอบว่า หนังสือฉบับไหน ข้าพเจ้าไม่ทราบ เป็น
แต่นายทนายแปลดแจ้งความว่า ถ้าข้าพเจ้าออกจากที่
คุมขังได้แล้ว ให้ช่วยกันคิดอ่านทำให้ฝรังเศสเลิกถอย
ออกไปให้พ้นพระราชอาณาเขตต์จงได้.

ถามว่า นายทนายแปลด เวลามากกับท่านจะ
ได้ไล่พวกฝรังเศสออกไปพ้น พระราชอาณาเขตต์ดัยาม
แล้วออกท่านอะไรบ้างหรือเปล่า ถ้าฝรังเศสไม่ออกไป.

๑๒๐   คำให้การพระยอเมืองขวางจำเลย

ตอบว่า นายท่วยนายแปลกแจ้งความว่า ถ้าข้าพเจ้า
ออกจากที่คุมขังได้แล้ว หลวงวิจิตรศาสตร์ก็ให้ช่วย
กันคิดอ่านให้ฝรั่งเศษออกไปพ้นพระราชอาณา เขตต์ให้จง
ได้.

ถามว่า ถ้าเขาไม่ไป ท่านจะทำอะไรกับเขาบ้าง.

ตอบว่า ความ^{ขึ้น}นี้ แล้วแต่บัญชาข้าพเจ้าจะรับ
ราชการ.

ถามว่า เวลาเกิดรบกันแล้ว ท่านได้ทำหนังสือ
วิโปตย์นี้ให้ใครบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า เวลาข้าพเจ้ามาถึงเวียงกระแสนแล้ว ข้า
พเจ้าได้ต้องลงมาหาหลวงวิจิตรศาสตร์ ได้แจ้งข้อราชการ
แก่หลวงวิจิตรศาสตร์.

ถามว่า เป็นอันเข้าใจว่า ท่านไม่ได้ทำรายงานหรือ
วิโปตย์ให้ใครบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า ความ^{ขึ้น}นี้ เมื่อข้าพเจ้าแจ้งความแก่
หลวงวิจิตรศาสตร์แล้วต่อมา^{ขึ้น}มี^{ขึ้น}ขอราชการ^{ขึ้น} ขา-
พเจ้าได้มีหนังสือแจ้งขอราชการต่าง ๆ ส่งมาอีกทีหนึ่ง.

คำให้การพระยอเมืองขวางจำเลย ๑๒๑

ถามว่า ในข้อรายงานที่รบกัน ท่านไม่ได้ทำตั้ง
เดยทีเดียวหรือ

ตอบว่า รบกันแล้ว ข้าพเจ้าก็แจ้งความกับหลวง
วิจิตรศาสตร์ต่าง ๆ กับอกขึ้นไปกราบทูล พระเจ้า
น้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม.

ถามว่า ได้บอกหลวงวิจิตรศาสตร์หรือเปล่า
คนไทยตายกี่คน เจ็บกี่คน คนญวนตายกี่คน เจ็บกี่คน.

ตอบว่า เมื่อเวลาแจ้งความหลวงวิจิตรศาสตร์
นั้น คนที่ข้าพเจ้าให้ไปสืบ และฝังศพยังไม่มาถึง
ข้าพเจ้าแจ้งความแต่คนไทยตาย.

ถามว่า หนังสือของท่านที่มีไปจากเมืองคำมวญ
ถึงนายร้อยโทอำเภอท่าอุเทน ท่านบอกหรือเปล่าว่า
ฝรั่งเศ็ลริบเอาเข้าของหมดแล้ว.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้มีขแจ้งไปว่า ฝรั่งเศ็ลริบได้
เสียและริบเอาดังของ.

ถามว่า ท่านรู้หรือไม่ว่า เมื่อเวลามาถึงแก่งเจ๊ก

๑๒๒ คำให้การพระยอคมเมืองขวางจำเลย

แล้ว ของที่ฝรั่งเค็ดริบเอามา มองดีเออร์ครอดกรุงไม่ได้
เอามา.

ตอบว่า ความข้อนี้ จะเอามาหรือไม่เอามาข้าพเจ้า
ไม่ทราบ.

ถามว่า มาตามหนทางตั้งของ ๆ ท่านไม่เห็นเลย
หรือ.

ตอบว่า เมื่อข้าพเจ้าเดินทางนั้น พวกข้าพเจ้าเดิน
แต่พวกมอดีเออร์ครอดกรุงชนช้าง เข้าของบนช้างนั้น
ข้าพเจ้าไม่ทราบ.

ถามว่า เวลาชนช้างไปขอให้คืนเครื่องอาวุธ และ
ตั้งให้ฝรั่งเค็ดถอยออกไปนั้น เป็นคำของท่านหรือ.

ตอบว่า เป็นคำของหลวงวิจิตรดาร์ศาสตร์ ตั้งนาย
ทูนายแปลทบอกข้าพเจ้า ๆ ตั้งชนช้างไปอีกที.

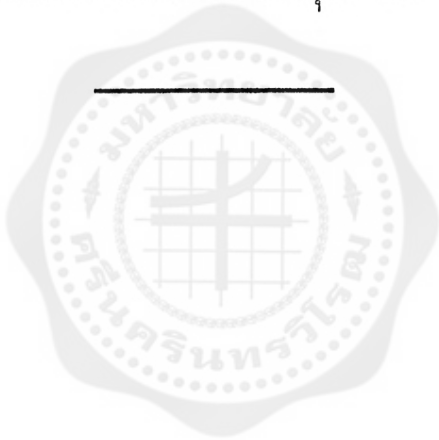
(ทนายแผ่นดินไม่ถามต่อไป ฝ่ายทนายจำเลยก็ไม่
คิดใจถามอีก).

(ลงนาม) พระยอคมเมืองขวาง พะยานจำเลย

คำให้การพระยอดเมืองขวางจำเลย ๑๒๓

คำถามว่า ทนายจำเลยว่า นอกจากหนังสือที่
อ้างเอามาจากกระทรวงมหาดไทย กับต้นหนังสือถึงมอง
ดีเออร์ต้นนั้น ฝ่ายจำเลยจะอ้างหนังสืออะไรอีกหรือไม่
ทนายจำเลยขอผิดคดีครองจนเวลาพ่วงก่อน.

คำให้การ
หลวงอนุรักษ
พระยานจำเลยคนที่ ๒

หลวงอนุรักษ พระยานจำเลย ดำมาดตัวแล้วให้
การว่า ข้าพเจ้าเป็นทาสหลวงอนุรักษ ผู้ช่วยเมืองนคร
สวรรค์ ข้าพเจ้าขึ้นไปรับราชการกับพระยอดเมืองขวาง
พร้อมกันกับพระยอดเมืองขวาง ข้าพเจ้าเป็นผู้ช่วยราช
การอยู่ในพระยอดเมืองขวาง ที่เมืองคำเกิดคำมวญ
เดิมฝรั่งเศส ๔ คน กับทหารญวนประมาณ ๕๐ คน
ยกเข้ามาในเมืองคำมวญไปพักอยู่ที่เรือน เจ้าราชวงศ์
เมืองคำมวญ แล้วรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง มาบอกกับพระยอด
ว่า เมืองคำเกิด, คำมวญนี้ เป็นเขตแดนของฝรั่งเศสแล้ว
ให้พระยอดฯ พาทหารถอยกลับไปเสีย พระยอดฯ ไม่ยอม
ถอยกลับ ด้วยยังไม่ได้รับคำสั่ง ถ้ากลับไปก็กลัวความ
ผิด พวกฝรั่งเศสว่า ถ้าไม่ถอยกลับจะจับพระยอดฯ
ดังไปเมืองญวน พระยอดฯ ว่าสุดแต่จะทำ แล้วฝรั่งเศส

คำให้การของหลวงอนุรักษ พะยานจำเลย ๑๒๕

ก็กลับไปจากค่าย รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง พวกฝรั่งเสด็จลง
ฝรั่งเสด็จขึ้น ยิงปืน ๓ นัด ให้ทหารเข้าล้อมค่ายแล้วเข้า
เก็บริบเขาเครื่องด้าตราวุธที่เรือนหน้าค่ายหมด พวกผู้
หญิงผู้ชายเข้าค่ายไม่ทัน ฝรั่งเส็จก็จับมัดไปไว้ที่พัก
ฝรั่งเส็จ.

คำถามว่า พวกไทยได้เตรียมต่อสู้หรือ.

ตอบว่า ไม่ได้เตรียมต่อสู้.

คำถามว่า ทำไมไม่เตรียมต่อสู้.

ตอบว่า ยังไม่ได้รับสั่ง แล้วหลวงอนุรักษให้การ
ต่อไปว่า ภายหลังพวกฝรั่งเส็จที่ค่ายของมา ยกเพิ่ม
เต็มเข้ามาอีก.

คำถามว่า ยกเข้ามาอีกสักเท่าไร.

ตอบว่า ประมาณทั้งเก่าใหม่สัก ๒๐๐-๓๐๐ คน ใน
เวลาอยู่ในที่ล้อมนั้น ด้เบี่ยงอาหารนอกค่าย พวกไทย
จะออกมาเขาก็ไม่ให้ หรือจะไปหาน้ำกิน พวกฝรั่งเส็จ
ก็ไม่ให้ออกไป เวลานั้นพระอินเป็นเดชพระบารมี ของ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปกแผ่ไป จึงให้ฝนตกลงมา

๑๒๖ คำให้การของหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย

จึงได้ร่อนนำฝนกิน และพากันรอดชีวิตมาจนเดี๋ยวนี้ แล้ว
พวกทหารฝรั่งก็เข้าไปในค่าย ช่วยกันฉุดตากพระยอด
เมืองขวางออกมา เอาหอกปลายปืนแทงหลังพระยอด
เมืองขวาง ออกมาด้วย แต่คนอื่นทั้งหญิงทั้งชายนั้น
ฝรั่งก็ให้ทหารล้อมไว้ได้ออกมา แล้วเก็บริบเอาทรัพย์สิน
สิ่งของและเครื่องใช้ต่าง ๆ ไปหมด แล้วฝรั่งเอา
พระยอด ๆ กับพรรคพวกหมดด้วยกันมาไว้ที่นางข้าว เมื่อ
เวลาอยู่ที่นางข้าวนี้ ฝรั่งให้ทหารญวนคอยระวัง
รักษาอยู่เสมอ ไม่ให้ไปซื้อของกิน.

อยู่มาประมาณสองวัน พระยอดเมืองขวางทำ
หนังสือมอบอายัดฉบับหนึ่ง ให้ข้าพเจ้ากับพระพิทักษ์
กรมการเมืองท่าอุเทน นำไปให้มอญดีเออร์ลุส ๆ ให้ตาม
อ่านแปลให้ฟังแล้วก็นั่งอยู่ รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง ฝรั่งให้
พวกทหารคุมพระยอด ๆ กับพวกข้าพเจ้าเป็นคน ๆ ออก
เดินจากเมืองคำมวญ ครั้นมาถึงท่าเตน พวกฝรั่งก็ไป
ก่อน แล้วให้พวกทหารเดินคุมพวกพระยอด ๆ เป็นคน ๆ
กันไป เดินมาได้ ๓-๔ วันก็มาถึงบ้านนาเหล็กหิน ทหารญวน

คำให้การของหลวงอนุรักษ พะยานจำเลย ๑๒๗

ยังคอยคุมพวกพระยอด ฯ อยู่ แต่ในเวดาคันวันนั้น พวก
ฝรั่งเศ้เข้าไปนอนในบ้านราษฎร ให้พวกพระยอด ฯ
ยืนอยู่ข้างนาริมบ้าน ครั้นเวดารุ่งเช้า ฝรั่งเศ้กับบุณจัน
ถามเขมรมาบอกพระยอด ฯ ว่า เขาจะยกไปก่อน ให้
พระยอด ฯ ตามไปที่หลัง พระยอด ฯ ถามว่า ท่านจะไป
พักที่ไหน บุณจันบอกว่า จะไปพักที่ท่าเหียบ แล้วพวก
ฝรั่งเศ้ก็ออกเดิน ทหารไปหมดไม่มีทหารอยู่คอยคุม
พวกพระยอด ฯ อีกต่อไป แล้วพระยอด ฯ ก็พาพรรคพวก
มาพักท่าเหียบเก่าที่บ้านแก่งเจ๊ก รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง
ข้าพเจ้าก็ไปอาบน้ํา พบบุณจันจะมาหาพระยอด ฯ ครั้น
ข้าพเจ้าอาบน้ํามาแล้ว พระยอด ฯ บอกว่าบุณจันมาหา แล้ว
ว่า เหตุใดจึงมาพักที่นี่ พระยอด ฯ จึงตอบว่า ท่านพัก
อยู่ที่ท่าเหียบแล้ว ข้าพเจ้าก็มาพักอยู่ที่นี่ บุณจันพูด
ในวันนั้นแล้วก็ไป.

ครั้นรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง เวด้าเช้า ฝรั่งผู้ตามมาเมื่อ
ภายหลังคนหนึ่ง กับทหารญวนประมาณ ๕ คน ๓๐ คน
กับบุณจันมาหาพระยอด ฯ ถือน้ํามาพร้อมกัน พระยอด ฯ

๑๒๘ คำให้การของหลวงอนุรักษ พะยานจำเลย

ถามว่ามาธุระอะไร บุนจันบอกว่าประเดี๋ยวจ้ะรู้ แล้ว
บุนจันถามว่า ตัวข้าพเจ้าอยู่ที่ไหน พระยอศุข บอกว่า
ข้าพเจ้านั่งอยู่นั่น แล้วบุนจันว่า ตัวข้าพเจ้าเป็นคนไม่ดี
แล้วฝรั่งเคียดคนนั้นกับบุนจัน ตั้งภาษากับทหารญวน ๆ
ก็วงตักกันจับตัวข้าพเจ้า ขณะนั้น ข้าพเจ้านั่งอยู่ ครั้น
ข้าพเจ้าตกชั้น พวกทหารญวนก็เตะข้าพเจ้าล้มลง
เอาเท้าเหยียบตัวข้าพเจ้าไว้บ้าง แล้วเอาเชือกมัดมือ
ข้าพเจ้าไป ขณะนั้น ข้าพเจ้าเห็นฝรั่งมัดมือข้าพเจ้าไว้
ไม่ทราบว่าเป็นเรื่องอะไรกัน เมื่อข้าพเจ้าเดินทางมาถึง
ข้าพเจ้าเดินไม่ใคร่ไหว เพราะเท้าเปื่อยอยู่ด้วยเดินทางมา
พวกทหารญวนก็ผลักไล่ให้ข้าพเจ้าเดินไปเร็ว ๆ แล้วเอา
ตัวข้าพเจ้ามาไว้ที่พักของพวกฝรั่ง เคียด ในเวดานั้น
ฝรั่งเอาข้าพเจ้าขังไว้ในห้อง มีทหารอยู่ ๔ คนคุมอยู่
เวลาข้าพเจ้านอน ทหารก็เข้านคร่อมข้าพเจ้าอยู่คนหนึ่ง
เต็มอ ในเวดานั้นข้าพเจ้าได้ยินเสียงขุนวัง ไปพูด
ขอตัวข้าพเจ้า จะพูดว่าอะไรไม่ใคร่ได้ยิน ข้าพเจ้า
ได้ยินแต่ว่า ไม่ส่งตัวข้าพเจ้าให้ไป เวดานั้นท้าวเพี้ยมาหา

คำให้การของหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย ๑๒๕

ฝรั่ง ๆ ว่า ถ้ามีผู้ใดมาแย่งตัวข้าพเจ้าแล้ว ฝรั่งจะยิง
พระยอด ฯ กับข้าพเจ้าเสียให้ตาย แล้วฝรั่งจะมา
ข้าพเจ้าให้ท้าวเพี้ยคุณ แต่ว่า อย่ากลัวไทยเลย จับมา
ไว้คนหนึ่งนั้น และแล้วข้าพเจ้าเป็นคนผิดมาก อยู่
ในเรือนเหมือนคนคุก เวदानั้น ข้าพเจ้าเห็นฝรั่งเศ็ดมีหนังสือ
ไปที่ค่ายของม้า ข้าพเจ้า ได้ยินบนจันดามเขมรตั้งคน
ถาวว่า ให้ไปเอาเงินค่าจ้างที่เมืองคำมวญ แล้วให้
บอกให้รบยกทหารมาแก่งเจ๊กอีกเร็ว ๆ เมื่อเวลาต้องซึ่ง
อยู่ นั้นถ้าข้าพเจ้าจะไปถ่ายออกจากรหรืออาบน้ำก็ต้องมี
ทหารคุมข้าพเจ้า ๕ คน ถอนบนบรรจุนดินตอมหน้าหลังไป
เล่มออกครึ่ง อยู่มาอีก ๓ หรือ ๔ วัน ไม่ทราบแน่ แต่
เป็นวันทวดาทกนนั้น ท้าวเพี้ยมากระซิบบอกข้าพเจ้าว่า
ฝรั่งเศ็ดคุมทหารมานอนที่ตากมอ กำนหนดจะมาถึงบ้าน
แก่งเจ๊กในเวदानั้น แล้วข้าพเจ้าเห็นฝรั่งเศ็ดเขียน
หนังสือ ให้ถาวชาวบ้านถือไป แล้วตั้งว่า ถ้าพบทหาร
ฝรั่งเศ็ดที่ไหนจงให้หนังสือที่ฉันให้เร่งมา เร่งมาไว ๆ

๑๓๐ ถ้าให้การของหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย

ครั้นเวลาประมาณโมงหนึ่งหรือสองโมง จำไม่แน่ พวก
พระยอศ ๖ ก็มาถึง ข้าพเจ้าได้ยินเสียงกริ้วกราวกัน
พวกทหารญวน ก็ตั้งภาษาเรียกกันมายืนเข้าแถวอยู่หน้า
บันไดเรือน ขณะนั้นข้าพเจ้าก็วิ่งออกมาจากห้อง มา
ยืนอยู่หน้าบันไดเรือน ฝรั่งเศก็มายืนอยู่ด้วย ทันใดนั้น
ข้าพเจ้าเห็นบนจันด้ามเขมร ยืนอยู่ที่คานบันไดทอดพัน
ซุนวงศ์เข้ามาพบกับบนจันด้ามเขมร ซุนวงศ์บอกบนจัน
ด้ามเขมร ให้บอกฝรั่งว่า ให้ส่งตัวข้าพเจ้าคืนไป
ฝรั่งเศตอบว่า ไม่มีอำนาจจะส่งตัวข้าพเจ้าได้ ซุนวงศ์
ก็อ่อนวอนอยู่หลายครั้ง ฝรั่งเศก็ไม่ยอม แล้วซุนวงศ์
จึงขอเครื่องศาสตราวุธคืน กับให้ฝรั่งเศออกไปเสียจาก
พระราชอาณาเขต.

ฝรั่งเศไม่ยอม ส่งเครื่องศาสตราวุธคืนให้ และ
ไม่ยอมไปจากพระราชอาณาเขต ทันใดนั้นพระยอศ
เมืองขวาง จึงเรียกตัวข้าพเจ้าให้ลงไปหาบนจันด้ามเขมร
ด้ามเขมรก็หันไปพูดกับฝรั่งเศ ๗ ก็คว้ามือข้าพเจ้าไว้
แล้วฝรั่งเศจึงเรียกนายทหารญวนคนหนึ่งชื่อองกาย ได้

คำให้การขอหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย ๑๓๑

เลื่อมบงทองทขน ขนไปบนเรือนแล้ว ฝรั่งเสดัก
 ตั้งภาษากับองกาย แล้วขมอมมาทขาพเจ้า ขณะนั้นบนจัน
 ตามเขมรทขนมาอยู่ด้วย แล้วองกายก็วิ่งไปปลดปิ่น
 ที่แขวนไว้ที่มมเรือน ครั้นปลดปิ่นได้แล้ว ก็วิ่งเข้าไป
 ในห้อง ทันใดนั้นฝรั่งเสดักจึงมือขาพเจ้าเข้าไปในห้อง
 แค้นจันตามเขมรสวนทางเข้าไปในห้องแล้ว พอฝรั่งเสด
 เข้าดับประศุ ขาพเจ้าก็ดับมือหลุด กระโดดเรือนหนีมา
 เมื่อเวดากกระโดดลงมานั้น ขาพเจ้ามองดูในห้อง เห็น
 องกายกำลังยดปิ่นอยู่ ขาพเจ้าจึงดับมือจากฝรั่งเสด
 กระโดดลงเรือนมา ขณะขาพเจ้ากระโดดลงมานั้น
 เดี๋ยบบินยงออกมาจากในเรือน ตามมาทันที ถูกปิ่น
 ถูกชาวโคราชซึ่งยืนอยู่ ถมตายคนหนึ่ง แล้วขาพเจ้า
 ได้ยินเสียงปืนชาตามมาข้างหลัง ขาพเจ้า ๒ ทหรือ ๓ ท
 จำไม่ได้ ขณะนั้นกำลังขมม่นกัน ขาพเจ้าได้ยินเสียง
 พระยอดเมืองขวาง หรือ นายทุย นายแปลก ร้องห้าม
 ไปว่า หยดยิงก่อน ค่อยพดจากัน คนที่กำลังปืน
 ต่างคนต่างก็ยิงโต้ตอบกัน ขาพเจ้าฟังไม่ถนัด รีบวิ่ง

๑๓๒ คำให้การของหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย

มาหาพระยอดเมืองขวาง ภายหลังเมื่อรบกันแล้ว
ข้าพเจ้ารู้ว่าชนวนตายคนหนึ่ง ทหารตาย ๕ คน เจ็บป่วย
หลายคน เมื่อรบกันนั้น ข้าพเจ้าเห็นไฟลุกขึ้นที่หลังเรือน
ครั้นไฟไหม้มากนั้น บุนจันดำมเขมรก็ลงมาจากเรือน
ร้องให้ข้าพเจ้าช่วยชีวิตไว้ด้วยเถิด ข้าพเจ้าก็พาบุนจัน
ดำมเขมรมาหาพระยอดเมืองขวาง แล้วข้าพเจ้ากับ
พระยอดเมืองขวางและพรรคพวกก็ลงเรือมาดำเดียวกัน
แต่ควบบุนจันดำมเขมรนั้น พระยอดเมืองขวางมอบให้
ท้าวเพยคนหนึ่ง คมดงเรือมาดำหนึ่ง.

คำถามว่า เมื่อเวตาบกันนั้นท่านเห็นพวกไทย
ขึ้นไปเอาสิ่งของบ้างหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น เมื่อเวลาบุนจันดำมเขมร
ลงมานั้น ไฟไหม้ลุกตามชนวนมากแล้ว.

คำถามว่า เมื่อหยุดรบกันแล้ว พวกไทยได้ตรวจ
ตราดูว่า ฝรั่งและทหารญวนเจ็บป่วยตายกี่คน หรือ
ไม่ได้ตรวจ.

คำให้การของหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย ๑๓๓

ตอบว่า ในเวลาดังนั้น เมื่อหยุดรบกันแล้ว ไม่ได้
ไปตรวจตราดู.

คำถามว่า ขณะเมื่อลงจากเรือจะกลับนั้น ไฟยัง
ไหม้เรือนอยู่หรือ.

ตอบว่า ยังไหม้อยู่.

(หมดเวลาศาลหยุดพิจารณา)

วันที่ ๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ เวลาเช้า ๔ โมง
หลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย ให้การดังต่อไปนี้.

ทนายจำเลยถามว่า เมื่อพระยอดเมืองขวางเป็นข้า
หลวงอยู่เมืองคำเกิดคำมวนั้น ท่านรู้หรือไม่ว่า ราษฎร
เกลียดชังพระยอดเมืองขวาง.

ตอบว่า พวกราษฎร ไม่ได้เกลียดชัง พระยอด
เมืองขวางเลย เมื่อพระยอดเมืองขวางออกจากเมือง
คำมวนั้น พวกท้าวเพี้ยและราษฎรพากันร้องให้รักแทบ
ทุกคน.

ถามว่า เมื่อพระยอดเมืองขวางมาอยู่ในที่ซึ่งท่าน

๑๓๔ คำให้การของหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย

นั้น พระยอดเมืองขวางได้สัญญาจะไม่หนีและไม่สู้รบ
ฝรั่งเศสหรือ.

ตอบว่า ไม่ได้สัญญาอย่างใดเลย.

ถามว่า พระ ยอด เมือง ขว้าง หรือ ตัวท่านได้ขอให้
ฝรั่งเศสให้ทหารมาส่ง ช่วยป้องกันตามทางจนถึงแก่งเจ๊ก.

ตอบว่า ไม่ได้ขอทหารฝรั่งเศสมาช่วยป้องกัน.

ถามว่า เมื่อวานนี้ ท่านให้การว่าไม่ได้เตรียมการ
สู้รบฝรั่งเศส ท่านตอบว่า ยังไม่ได้รับคำสั่ง ท่านเข้าใจ
อย่างไร.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ข้าพเจ้าไม่ได้รับคำสั่ง
ของพระยอดฯ ให้เตรียมการต่อสู้ แต่พระยอดฯ ได้รับ
คำสั่งไว้ว่า ไม่ให้ฝรั่งเศสลงเลยเข้ามาได้ แต่เวลานั้นกำลัง
ของพระยอดฯ จะสู้ฝรั่งเศสยังไม่ได้ จึงได้ปรึกษาหารือกับ
ข้าพเจ้าว่า ครั้นจะต่อสู้กับฝรั่งเศสได้ ก็สู้ไม่ได้ ยอม
ให้ฝรั่งเศสทำไปก่อน.

ถามว่า เมื่อท่านตั้งชวงอยู่ที่เรือนพักของ มง ลี-
เออร์ครอสก์กูร์นั้น ท่านเห็นมงลีเออร์ครอสก์ กูร์ เจ็บ

คำให้การของหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย ๑๓๕

มากหรือ.

ตอบว่า มองดีเออร์ครอดส์กรัง เจ็บมากหรือน้อย
อย่างไร ข้าพเจ้าไม่ทราบ แต่เห็นมองดีเออร์ครอดส์กรัง
เดินเข้าออกไปมาได้ และตั้งการงานแก้ทหารให้ค่อยระงับ
ดูแล.

(ทนายจำเลยไม่คิดใจถามต่อไป)

ทนายแผ่นดินซักถามว่า ท่าน กับ พระ ยอด ฯ รัช
ราชการอยู่ด้วยกันที่เมืองนครสวรรค์ก่อนหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้ากับพระยอด ฯ ได้รับ ราช การ
ด้วยกัน ที่เมืองนครสวรรค์มาแต่เดิม.

ถามว่า เมื่อขึ้นไปอยู่ที่เมืองคำมวณัน พระยอด ฯ
จะทำการตั้งได้ก็ปรึกษาหารือท่านหรือ.

ตอบว่า ปรึกษา.

ถามว่า ใครเป็นผู้ถือหนังสือ บอก ของ พระ ยอด ฯ
มายังข้าหลวงเมืองท่าอิฐ.

ตอบว่า ความชวนชานมาแต่จำไม่ได้ บางทีก็
ให้ท้าวเพี้ยธมาบ้าง ทหารบ้าง บางทีก็ให้คนดำหริบเดิน

๑๓๖ คำให้การของหลวงอนุรักษ พะยานจำเลย

หนังสือขอมาบ้าง.

ถามว่า หนังสือบอกที่สุด ที่พระยอด ฯ เขียน
เมื่อต้องขังอยู่ทางข้างนั้น ใครถือมา.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ทราบ จำไม่ได้ เพราะทำเพีย
เมืองอุเทนก็อยู่ทนนั้นด้วย.

ถามว่า จำวันได้หรือไม่.

ตอบว่า ไม่ได้.

ถามว่า ท่านว่าฝรั่งเศส ห้ามไม่ให้พวกพระยอด ฯ
ไปเที่ยวซื้ออาหารของกิน แล้วทำไมคนจึงถือหนังสือไป
ได้เล่า.

ตอบว่า ไม่ทราบ คนเดินหนังสือจะไปกลางคืน
หรืออย่างไร ฝรั่งเศสจะรู้หรือไม่นั้นข้าพเจ้าไม่ทราบ.

ถามว่า ท่านได้เอาหนังสือของพระยอด ฯ มอบ
มายัดเมืองไปให้ฝรั่งเศสมิใช่หรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าถือไปให้ฝรั่งเศส.

ถามว่า ท่านรู้ความในหนังสือตลอดหรือ.

ตอบว่า นานมาแล้ว จำไม่ได้ แต่เข้าใจว่า พระ-

ทำให้การของหลวงอนุรักษ พะยานจำเลย ๑๓๗

ยอด ฯ ไม่ได้ยกเมืองคำเกิดคำมวญให้แก่ฝรั่งเศส และ
ในท้ายหนังสือฉบับนี้ มีว่า ถ้าราชการไทยได้มีคำสั่งขึ้นไป
เมื่อไร พระยอด ฯ ก็จะจัดการต่อไป.

ถามว่า ตามความในหนังสือฉบับนี้ ต้องเข้าใจว่า
พระยอด ฯ จะไม่ทำร้ายแก่ฝรั่งเศสไม่ใช่หรือ.

ตอบว่า ไม่ทราบ แต่เมื่อได้รับคำสั่งมาแล้ว ก็
จัดการต่อไป.

ถามว่า ท่านให้การว่าพระยอด ฯ ได้หารือกับท่านว่า
ฝรั่งเศสไม่ได้ ต้องยกให้ ท่านว่าดังนั้น ไม่ใช่หรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้ว่าดังนั้น เป็นแต่มอบเมืองให้
แต่ไม่ได้มอบให้สัญญา.

ถามว่า เมื่อพระยอด ฯ จะออกจากเมืองคำมวญนั้น
มีราษฎรมาส่งบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า ก็มีมาบ้าง ราษฎรแทบทุกคน ที่ร้องให้
กม เมื่อเดินหัดกลับมาหน้าบ้าน.

ถามว่า เมื่อท่านให้การว่า เมื่อจะออกจากเมือง
คำมวญนั้น ราษฎรร้องให้ทุกคนนั้น ท่านเข้าใจอย่างไร.

๑๓๘ คำให้การของหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย

ตอบว่า ร้องไห้รักพระยอด ฯ.

ถามว่า ทุกคนหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้ว่าทุกคน ข้าพเจ้าว่าแทบทุก
ตัวคน.

ถามว่า ในหนังสือมอบอายัดเมืองนั้น มีว่า กว่าจะมีคำสั่งมาประการใดแล้วจึงจะจัดการต่อไป ท่านเข้าใจว่า เมื่อพระยอด ฯ ได้รับคำสั่งมาแล้ว ก็จะทำตามคำสั่ง.

ตอบว่า เช่นนั้น.

ถามว่า เมื่อท่านมาอยู่ที่เรือนมองค์เออร์ครอดส์-
กรุงนั้น ท่านว่ามัทหารัดคนคุมท่านอยู่เดิมหรือ.

ตอบว่า มัทหารัดคนคุมข้าพเจ้าอยู่เดิม.

ถามว่า ท่านอยู่ที่เรือนมองค์เออร์ครอดส์กรุงมากี่-
วัน.

ตอบว่า จะเป็นสามหรือสี่วันก็จำไม่ได้แน่ ภาค
นานมาแล้ว.

ถามว่า มีทขังหรือ.

ตอบว่า มี.

คำให้การของหลวงอนุรักษ พะยานจำเลย ๑๓๕

ถามว่า เมื่อ ท่าน อยู่ ใน ระหว่าง ชัง สามสี่วันนั้น
ท่านว่าท่านจะไปไหนก็มีคนคุมเสมอไม่ใช่หรือ.

ตอบว่า มีคนคุมเสมอ.

ถามว่า ต่อดตทเดียวหรือ.

ตอบว่า ต่อดตทเดียว ถอบนคุมเต็มมได้หัง.

ถามว่า ชนแต่ท่านจะนอน กับททวียนคร่อมท่าน
อยู่หรือ.

ตอบว่า มี.

ถามว่า ถอบนหรือ.

ตอบว่า ถอบน.

ถามว่า บนเรือนนมททวียกคน นอกจากคนทคุม
ท่าน.

ตอบว่า จะกำหนดแน่ไม่ได้ บางทีมานอนอยู่ก็มี
มานั่งอยู่ก็มี หลายคน ข้าพเจ้านับไม่หมด.

ถามว่า ที่ ๆ ท่านอยู่ในเรือนนั้น เป็นอย่างไร เป็น
ห้องหรือเป็นอย่างไ.

ตอบว่า เป็นห้องเล็ก ๆ อยู่.

๑๔๐ คำให้การของหลวงอนุรักษ พะยานจำเลย

ถามว่า ทหารดีคนที่คุมท่านนั้นอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า อยู่หน้าประตู อยู่ในประตูบ้าง เตมอ ๆ
บางทีก้อออกมาอยู่นอกประตู.

ถามว่า ในวันที่ ท่าน ถก จับ มา แล้ว เวลา บ่าย
พระยอ ด ๆ ใ้คนไปขอท่านหรือ.

ตอบว่า ไป.

ถามว่า ท่านว่า ท่านได้ยินเสียงเขาไปขอหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ยิน แต่ความว่ากระไรนั้น ไม่ได้
ยินถนัด แล้วได้ยินว่าไม่ให้.

ถามว่า เสียงคนที่ไปขอนั้น คนเดียวหรือหลายคน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ยินเสียงซุนว้ง.

ถามว่า คนเดียวหรือ.

ตอบว่า คนเดียวหรือหลายคนนั้น ข้าพเจ้าไม่เห็น.

ถามว่า รุ่งซุนอ๊กกวน พระยอ ด ๆ จึงได้ไป.

ตอบว่า จะเป็นก็วันก็ไม่ทราบ ล้ามวันหรือล่นวัน
ก็จำไม่ได้.

ถามว่า เมื่อพระยอ ด ๆ ไปถึงบ้านของดีเอชว่ครอดส์

คำให้การของหลวงอนุรักษ พะยานจำเลย ๑๔๑

กรุงนั้น เวลากี่โมง.

ตอบว่า จะเป็นบ่ายโมงหรือบ่ายโมงเศษก็จำไม่ได้.

ถามว่า เมื่อไปถึงนั้น เดี๋ยวก็เรียกวรราชขึ้นหรือ.

ตอบว่า เดี๋ยวคนพูดกันแล้วข้าพเจ้าก็ได้ยินเขาเรียกทหารญวนกัน.

ถามว่า แล้วทหารญวนทั้งหลายทำอะไรกัน.

ตอบว่า เขากองมาเข้าแถวกัน ทหารที่เผ่าข้าพเจ้า
ก็วิ่งออกมา ข้าพเจ้าก็วิ่งตามออกมาด้วย มองดีเออร์
ครอสต์กรุงก็ออกมา.

ถามว่า มองดีเออร์ครอสต์กรุงแต่งกายอย่างไร.

ตอบว่า เขาแต่งกายได้เสื้อกางเกง.

ถามว่า เขานอนอยู่ไม่ใช่หรือ.

ตอบว่า เขาจะนอนหรือนั่ง ข้าพเจ้าไม่รู้ เห็นเขา
ออกมายืนอยู่ข้างนอก.

ถามว่า ทหารญวนซึ่งอยู่บนเรือนนั้น ไปไหนหมด.

ตอบว่า เขาลงไปเข้าแถวข้างล่าง.

ถามว่า ขณะนั้น บุนจันดำมอยู่ที่ไหน.

๑๔๒ คำให้การของหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย

ตอบว่า อยู่ที่ดินเชิงบันได.

ถามว่า พวกทหารพระยอด ฯ อยู่ห่างเรือนกี่วา.

ตอบว่า กี่วาก็จำไม่ได้.

ถามว่า ที่ทหาร ยืน กับ ที่ ท่าน ยืน นั้น จำหน้ากัน
ได้ไหม.

ตอบว่า แตะเห็นกันไกล ๆ พูดกันได้.

ถามว่า เมื่อพระยอด ฯ กับท่าน กลับ ไป ค่ายนั้น
เวลากี่โมง.

ตอบว่า เวลาเย็น จะเบนกี่โมงข้าพเจ้าก็จำไม่ได้.

ถามว่า พระอาทิตย์ยังอยู่สูง ยังไม่ตกไม่ใช่หรือ

ตอบว่า ยังไม่ตกดิน.

ถามว่า เมื่อเวลาท่านกระโดดตกลงจากเรือนนั้น ท่าน
ได้ยินเสียงปืนมาข้างหลังหรือ.

ตอบว่า ได้ยินมาจากบนเรือนข้างหลังข้าพเจ้า.

ถามว่า ขณะเมื่อท่านกระโดดตกลงไปนั้น บุนจันด้าม
อยู่ที่ไหน.

คำให้การของหลวงอนุรักษ พะยานจำเลย ๑๔๓

ตอบว่า ขณะนั้น บุนจันดำม เดินสวนเข้าห้องไป
แล้ว.

ถามว่า เมื่อท่านลงมาถึงดินแล้ว ใครต่อใครยังกัน
เด้าต่อไป.

ทันใดนั้น ทนายจำเลยคิดคำนว่ ไม่ควรให้จำเลย
เด้าเรื่อง ด้วยให้การไว้แล้ว เมื่อทนายแผ่นดินจะ
ถามข้อใดก็ให้ถามไป ศาลเห็นชอบด้วยคำคัดค้าน.

ถามว่า ข้างไหนยังต่อไป เมื่อเลี้ยงปืนหนแรก
ยิงมาแล้ว.

ตอบว่า พวกฝรั่งเค้ด่ทบนเรือน หรือที่ดินก็ไม่
ทราบ ได้ยินมาข้างหลังข้าพเจ้าอีกหลายที่ ข้าพเจ้า
กำลังไปหาพระยอด ฯ.

ถามว่า ทหารที่เข้าแถวอยู่หน้าบ้านใดนั้น ประ-
มาณสักกี่มากน้อย.

ตอบว่า ประมาณสัก ๑๔ หรือ ๑๕ คน ก็ไม่ทราบ
ด้วยไม่ได้นับ มีอยู่ข้างหลังแถวด้วย.

ถามว่า เมื่อท่านวิ่งไปถึงพระยอด ฯ แล้ว เลี้ยง

๑๔๔ ทำให้การของหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย

ป็นหน้าชนหรือ.

ตอบว่า หน้าชน.

ถามว่า ภายหลังทหารญวนไปไหนหมด.

ตอบว่า ไม่ทราบ จะตายอยู่ที่นั่นหรือไปไหนหมด
ก็ไม่ทราบ.

ถามว่า เมื่อเวลานั้น ไฟติดหรือยัง.

ตอบว่า เมื่อเวลากำลังยิงกันนั้น ไฟกำลังติด
ทีเดียว.

ถามว่า ติดข้างไหน

ตอบว่า ติดข้างหลังเรือน.

ถามว่า ทหารญวนย่นหนีหรือ.

ตอบว่า ข้างหลังไปอีก.

ถามว่า เมื่อเวลาไฟติดนั้น ทหารญวนอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า เมื่อเวลาไฟติดนั้น ทหารญวนกำลังรบ
กำลังยิงกันอยู่.

ถามว่า เมื่อไฟไหม้ติดได้ครึ่งหลังแล้ว ทหาร
ญวนอยู่ที่ไหน.

คำให้การของหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย ๑๔๕

ตอบว่า ทหารญวนจะอยู่ที่ไหนอีกก็ไม่ทราบ ตายบ้าง เมื่อไฟไหม้เข้ามาได้ครั้งก่อนหลังนั้น เกือบจะเด็กรบกันอยู่แล้ว.

ถามว่า เมื่อไฟไหม้มาได้ครั้งก่อนหลังแล้ว ทหารไทยอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า จะอยู่ที่ไหนบ้างก็ไม่ทราบ เกือบเด็กกันแล้ว กัดบดงเรือบ้างก็มี ยืนอยู่ที่ไหนบ้างก็มี.

ถามว่า ก่อนหน้าเวลานั้นมีคนหนึ่ง ทหารไทยอยู่ที่ไหนบ้าง.

ตอบว่า เมื่อก่อนกำลังยิงกันอยู่ เขาจะอยู่ที่ไหนก็ได้.

ถามว่า เวลานั้นท่านยืนอยู่กับพระยอด ฯ ไม่ใช่หรือ.

ตอบว่า ยืนอยู่กับพระยอด ฯ บ้าง ห่างกันบ้าง เหนียวายไม่ได้.

๑๔๖ คำให้การของหลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย

ถามว่า ท่านว่าเมื่อไฟไหม้ได้ ครั้ง ก่อนหลัง นั้น
ท่านเห็นทหารญวนอยู่บ้างนั้น ประมาณสักกี่คน.

ตอบว่า สัก ๔-๕ คน.

(ตงนาม) หลวงอนุรักษ์ พะยานจำเลย.

เวลาเที่ยงศาลหยุดรับประทานอาหาร เวลาบ่าย
โมงศาลประชุมชำระต่อไป.

คำให้การ
นายร้อยตรีท้ย
พะยานจำเลยคนที่ ๓

เวลาบ่าย ๑ โมงศาลประชุมพิจารณาต่อไป
คำให้การของนายร้อยตรีท้ย พะยานจำเลย
นายร้อยตรีท้ย พะยานจำเลยสวดแล้วเบิกความ
ว่า ข้าพเจ้าชื่อท้ยเป็นนายร้อยตรี ในกรมทหารรักษา
พระบรมมหาราชวัง ข้าพเจ้าได้ออกไปรับราชการใน
หัวเมืองลาวพวน กับพระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่น
ประจักษ์ศิลปาคม ปีร.ศ. ๑๑๐ ในเดือนพฤษภาคม
ร.ศ. ๑๑๒ ข้าพเจ้าไปรักษาราชการที่เมืองท่าอุเทนด้วย
หลวงวิจิตรคำศาสตร์ อยู่มาในเดือนพฤษภาคม ร.ศ.
๑๑๒ หลวงวิจิตรคำศาสตร์ได้รับหนังสือบอกของพระ
ยอด ฯ ว่า ฝรั่งเศสได้เมืองคำมอญ แล้วจับตัวพระ
ยอด ฯ กับพรรคพวกไว้ จึงบังคับให้ข้าพเจ้ากับว่าที่นาย

๔๔๘ คำให้การของนายร้อยตรีทั้ย พะยานจำเลย

ร้อยตรีแปดกมุทหาร ๕๐ คนเศษขึ้นไปขอตัวพระยอด ฯ
กับพรรคพวกจากฝรั่งเศส แล้วให้ขับไล่ฝรั่งเศสออกไปเสีย
ให้พ้นพระราชอาณาเขตต์ไทย ข้าพเจ้ากับว่าที่นายร้อยตรี
แปดกมุทหารออกจากเมืองท่าอุเทนไปทางเรือได้ ๒ คืน
ถึงเวียงกระแต่นพบพระยอด ฯ กับพรรคพวกพักอยู่ที่ค่าย
เวียงกระแต่น ข้าพเจ้ากับว่าที่นายร้อยตรีแปดก็ไปหาพระ
ยอด ฯ ๗ แจ้งความว่า ฝรั่งเศสคุมเอาพระยอด ฯ กับพรรค
พวกมาจากเมืองคำมวญถึงบ้านแก่งเจ๊กอีก แล้วข้าพเจ้า
แจ้งความแก่พระยอด ฯ ว่า หลวงวิชิตสารศาสตร์คุมกำลัง
มาว่า ให้ขอตัวพระยอด ฯ และพรรคพวกพระยอด ฯ จาก
ฝรั่งเศส แล้วให้ขับไล่พวกฝรั่งเศสไปเสียให้พ้นพระราช
อาณาเขตต์ไทย บัดนี้ฝรั่งเศสจับเอาตัวหลวงอนรักษ์
ไว้ ก็ต้องไปขอตัวคืนมาแล้วจะได้ขับไล่ให้พวกฝรั่งเศส
กลับไปได้ ครั้นปรึกษากันตกลงแล้ว ข้าพเจ้ากับว่าที่นาย
ร้อยตรีแปดกับพระยอด ฯ ก็คุมทหารไปที่แก่งเจ๊ก ครั้นมา
ถึงท่าเหียบเก่าที่บ้านแก่งเจ๊กแล้ว ข้าพเจ้ากับว่าที่นายร้อย
ตรีแปดจึงถามพระยอด ฯ ว่า จะให้ผู้ใดเข้าไปขอตัวหลวง

คำให้การของนายร้อยตรีฯ พะยานจำเลย ๑๔๕

อนรุักษต่อฝรั่งเศส พระยออด ๆ คอบว่า เห็นชนวงก็เคย
เข้าไปขอครึ่งหนึ่งแล้ว ควรให้ชนวงเข้าไปขอ ครั้นพุดกัน
ตกลงแล้ว จึงให้ชนวงเดินออกไปหน้า ข้าพเจ้าก็เห็นว่าที่
นายร้อยตรีแปลกและพระยออด ๆ กับทหารพากันเดินไปที่หลัง
ครั้นมาใกล้ที่เรือนฝรั่งเศสพักอยู่แล้ว ชนวงจึงเข้าไปพุด
กับฝรั่ง แต่ข้าพเจ้าไม่ทันได้ยิน ข้าพเจ้าเห็นตามยื่น
อยู่ที่เชิงบันไดพุดดินพุดอยู่กับชนวง ฝรั่งเศสกับหลวง
อนรุักษนั้นยืนอยู่นอกชานหัวบันได แล้วชนวงร้อง
บอกพระยออด ๆ มาว่า เขาไม่ให้ตัวหลวงอนรุักษ และ
ไม่ถอยไปให้พันพระราชอาณาเขตต์ เวदानันท์ทหารญวน
ยืนอยู่หน้าบันได แถวหนึ่งประมาณ ๖-๗ คน อยู่
บนเรือนบ้าง แต่สู้ก็คนนั้นจำไม่ได้ แล้วพระยออด ๆ
จึงเรียกหลวงอนรุักษมาหาพระยออด ๆ หลวงอนรุักษ
ก็จะมา แต่ฝรั่งเศสจับมือหลวงอนรุักษไว้จึงจะเอาเข้า
ห้อง ทันใดนั้นหลวงอนรุักษสับมือหลุด ก็กระโดด
ลงจากเรือนมาหาพระยออด ๆ ขณะนั้นปืนก็ยิงออกมา
จากในเรือนตามหลวงอนรุักษมา แต่ถูกปืนหลอกหลวง

๑๕๐ คำให้การของนายร้อยตรีทุย พะยานจำเลย

อนรักษ์ไม้ มาถูกทหารชาวโคราชคนหนึ่งซึ่งอยู่ในกอง
ข้าพเจ้าตาย แล้วมีปืนยิงออกมาบนเรือน ๒ นัด ถูก
ทหารชาวโคราชล้มลง ๒ คน ขณะนั้นพระยอด ฯ กับ
ข้าพเจ้าและนายแปลกได้ร้องห้ามไปว่าไม่ให้ยิงและหยุด
พูดจากันก่อน พวกฝรั่งเศ็ดก็ไม่ฟังกลับยิงมาอีกทั้งบน
เรือนและข้างล่าง ถูกทหารไทยตายอีก ๕-๓ คน ทันใดนั้น
ข้าพเจ้าว่ากับพระยอด ฯ ว่า จะทำอย่างไร เขายังมาถูก
ทหารตายหลายคนแล้ว เห็นจะต้องยิงเสียบ้าง พระยอด ฯ
ก็ตกลงยอม ข้าพเจ้ากับว่าที่นายร้อยตรีแปลกก็สั่งให้ทหาร
ยิงตอบไป แล้วทหารไทยกับทหารญวนต่างก็ยิงโต้ตอบ
กัน ในเวลายังอยู่นั้น มีไฟเกิดขึ้นข้างหลังเรือน แต่
ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าจะเกิดขึ้นอย่างไร ครั้นไฟไหม้เรือน
ประมาณครึ่งหลังแล้ว ถ้ามก็ลงมาจากเรือน ถ้าม
คนนั้นชอบบุญ เพราะข้าพเจ้าได้ยื่นหลอดอนรักษ์เรียก
ชื่อว่าบุญจัน ฯ จึงร้องเรียกให้หลอดอนรักษ์ช่วย แล้ว
หลอดอนรักษ์ก็ไปจุมบิบุญจันมายืนอยู่กับพระยอด ฯ เมื่อ
ขณะบุญจันมาจากเรือนนั้นหยุดยิงกันแล้ว แต่ไฟยังกำลัง

ทำให้การของนายร้อยตรีหุ่ย พะยานจำเลย ๑๕๑

ใหม่เรือนมากชั้น แล้วพระยอด ฯ ให้คนไปเที่ยวหา
ขุนวังที่มันใดได้ศัพทุนวังมา.

คำถามว่า เมื่อเวลาคนไปหาศัพทุนวังนั้น มีพวก
ไทยชั้นไปข้างบนเรือนบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า ไม่มีพวกไทยชั้นไป เพราะไฟร้อน
เดือดทน ไฟกำลังไหม้แรงอยู่ ครั้นได้ศัพทุนวังมาแล้ว
ก็ได้ปืน กับกันขี้บปดตายดาบของทหารญวน ที่นอนตายอยู่
๕๕ ๖๕
ทพนดินพน ๕ กระบอก ๕ กระบอก แล้วพระยอด ฯ
ว่าที่นายร้อยตรีแปดก หดวงอนรักษกับข้าพเจ้าก็พาทหาร
กับบุญจันดำมกดับลงเรือมาค่ายเวียงกระแด่น.

คำถามว่า มาหมดด้วยกันทุกคน หรือยังมีพวก
ไทยเหลืออยู่ทนน.

ตอบว่า กลับมาหมดด้วยกันทุกคน ไม่มีผู้ใด
เหลืออยู่ทนน.

คำถามว่า ท่านรู้หรือไม่ว่า ทหารญวนที่ไทยจับ
ได้นั้น จับกันมาอย่างไร.

ตอบว่า รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งจึงจับได้ ข้าพเจ้าได้

๑๕๒ คำให้การ ของนายร้อยตรีทุ้ย พะยานจำเลย

ทราบบว่า พระยอด ฯ ให้คนคุมขึ้นไปตรวจดูว่าไทยและญวนจะตายข้างใดกัน แล้วพวกท้าว พยทบ้านแก่งเจ๊กจับทหารญวนนั้นมา แต่พวกทหารของข้าพเจ้าไม่ได้เกี่ยวข้องด้วย.

คัดถามว่า เมื่อรบกันแล้ว ท่านทราบหรือไม่ว่าฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเสียเจ็บและป่วยข้างใดกัน.

ตอบว่า ข้างฝรั่งเสียนั้น ข้าพเจ้าไม่ทราบ รู้แต่ว่าข้างฝ่ายไทยตาย ๖ คน บัวยลัก ๔-๕ คน.

ทนายจำเลยถามต่อไปว่า เมื่อท่านมาจากเมืองท่าอุเทนนั้น หลวงวิจิตรคำสดำตรัสตั้งราชการต่อท่านด้วยปากเปล่า หรือเขียนเป็นหนังสือ.

ตอบว่า หลวงวิจิตรคำสดำตรัสตั้งด้วยปากเปล่า.

ถามว่า ครั้นมาภายหลังท่านได้รับคำสั่งอีกหรือ.

ตอบว่า เมื่อข้าพเจ้าออกจาก เมืองท่าอุเทนแล้วข้าพเจ้าได้รับอีก.

ถามว่า ท่านได้รับคำสั่งไว้อย่างไร.

คำให้การของนายร้อยตรีท่วย พะยานจำเลย ๑๕๓

ตอบว่า ท้าวเพี้ยทเมืองท่าอุเทน ดงเร็วเร็วถ้อคำ
สั่งมาให้ข้าพเจ้า.

ถามว่า คำสั่งท้าวเพี้ยตามมาให้หน เป็นคำท
เขียนหรืออย่างไร.

ตอบว่า เขียนมาในหนังสือ.

ถามว่า ท่านจะเอาหนังสือคำสั่งออกมาให้ศาลดู
ได้ไหม.

ตอบว่า ได้.

ทนายนั้น พะยานสั่งหนังสือให้ศาล ๆ ให้อ่านดูมีใจ
ความว่า ให้นายร้อยตรีท่วยรีบไปให้ทันโดยเร็ว ถ้าพบ
ที่ไหนให้จับทหารญวนให้กลับ ถ้าไม่กลับให้รบที่เดียว
แล้วรีบไปตมณฑลแก่งเจ๊ก เอาพระยศ ๆ ไว้ให้ได้ด้วย.

(ศาลเรียกเอาหนังสือไว้หมายเลขที่ “พ”)

ศาลถามว่า ท่านเข้าใจว่าเป็นคำสั่งของผู้ใด.

ตอบว่า คนผู้ล่อหนังสือไปบอกข้าพเจ้าว่า น
เป็นคำสั่งของหลวงวิชิตสารคำสด ข้าพเจ้าก็ได้เชื่อว่า
เป็นคำสั่งของหลวงวิชิตสารคำสด.

๑๕๔ คำให้การของนายร้อยตรีทุ่ย พะยานจำเลย

ถามว่า เมื่อแรกท่านไปใกล้เรือนนั้น ท่านว่าฝรั่ง
ยืนอยู่โต๊ะเบียงเรือน แหมหรือว่าเป็นฝรั่ง.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเป็นชาวกรุงเทพ ฯ ก็เห็นว่าเขา
เป็นฝรั่งจริง.

ถามว่า เมื่อพวกฝรั่งเค็ดยิงปืน มา หตายนัด แล้ว
ท่านกับว่าทนายร้อยตรีแปลกได้สั่งให้ทหารยิงนั้น ท่านได้
ยินพระยอด ฯ สั่งด้วยหรือไม่.

ตอบว่า เมื่อข้าพเจ้ากับว่าทนายร้อยตรีแปลกสั่งให้
ทหารยิงนั้น ทหารยิงทีเดียว เค็ดยิงปืนดังซดมุนกันอยู่
พระยอด ฯ จะได้สั่งหรือไม่นั้น ข้าพเจ้าไม่ทันได้ยิน.

ถามว่า ท่านได้เห็นฝรั่งยิงปืนบ้างหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็นฝรั่งกับดำมยิงออกมาทางหน้า
ต่าง.

ถามว่า ดำมยิงนั้น คือดำมเขมรใช่หรือไม่.

ตอบว่า คือดำมเขมรที่ยิงด้วยฝรั่ง.

ถามว่า เมื่อรบกันแล้วท่านได้เห็นพระยอด ฯ กับ

คำให้การของนายร้อยตรีทัฬหะ พะยานจำเลย ๑๕๕

พรรคพวกเก็บเฮาส์ของอื่น ๆ นอกจากเครื่องดำตราดู
บ้างหรือไม่

ตอบว่า ไม่เห็นใครเก็บเอามาเลย.

ถามว่า ถ้าหากว่าพวกฝรั่งเศสและญวนค้นตัวหลวง
อนรักษ์ให้โดยดี ท่านกับว่าที่นายร้อยตรีแปดกจะทำอะไร
กับพวกฝรั่งเศสอีกหรือไม่.

ตอบว่า ถ้าฝรั่งเศสปล่อยตัว หลวงอนรักษ์โดยดี
แล้ว ข้าพเจ้ากับว่าที่นายร้อยตรีแปดกก็ไม่มุ่งหมายจะทำ
อันตรายแก่พวกฝรั่งเศสเลย เป็นแต่จะขับไล่ให้ออกไป
เสียจากพระราชอาณาเขตเท่านั้น.

ถามว่า เมื่อเป็นดังนี้แล้ว ทำไมท่านจึงได้ยิง
ฝรั่งเศสในวันนั้นเล่า.

ตอบว่า จะให้ข้าพเจ้าทำอย่างไร พวกฝรั่งเศสยิง
เอาทหารก่อน ตายไปหลายคนแล้ว พวกข้าพเจ้าก็ต้อง
ยิงเสียบ้างเท่านั้น.

ถามว่า หลวงวิจิตรถาวรศาสตร์ได้สั่งมาว่า กระไร
ถ้าว่าพระยอบต ฯ มาฟันฝรั่งเศสแล้ว.

๑๕๖ คำให้การของนายร้อยตรีทู่ พะยานจำเลย

ตอบว่า หลวงวิจิตรถาวรคำศัพท์ตั้งว่า ถ้าพระยอดฯ มาได้แล้ว ก็ให้ข้าพเจ้ากับว่าที่นายร้อยตรีแปลกคิดปรึกษาหารือกันกับพระยอดฯ ในการจับได้ฝรั่ง. ศัสไปนอกพระราชอาณาเขตต์.

(ทนายจำเลยไม่ตั้งใจถามต่อไป)

ทนายแผ่นดินถามว่า ก่อนท่านออกจากเมืองท่าอุเทนนั้น หลวงวิจิตรถาวรคำศัพท์ตั้งอะไรท่านบ้าง.

ตอบว่า หลวงวิจิตรถาวรคำศัพท์ตั้งข้าพเจ้าเหมือนที่ข้าพเจ้าให้การแล้ว คือให้ขอตัวพระยอดฯ กับพรรคพวกแล้วให้จับได้พวกฝรั่ง. ศัสไปนอกพระราชอาณาเขตต์.

ถามว่า เวลานั้นไม่ได้บอกให้รับกับ ฝรั่ง. ศัสเลยหรือ.

ตอบว่า เวลานั้นไม่ได้บอกให้รับ แต่ตั้งให้ขอคนให้ได้ แล้วให้ลอบไปพันพระราชอาณาเขตต์ให้ได้.

ถามว่า เมื่อท่านออกจากเมืองท่าอุเทนนั้น ท่านรู้ไหมว่าหนังสือของพระยอดฯ ถึงเมืองท่าอุเทนแล้ว.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ทราบ.

คำให้การของนายร้อยตรีทู่ พะยานจำเลย ๑๕๗

ถามว่า เมื่อท่านให้การว่า ท่านได้รับคำสั่งอีก
เมื่อมาจากท่านเองแล้ว ท่านรู้หรือว่าท่านได้รับคำสั่ง
จากใคร.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้รับคำสั่งจากหลวงวิจิตร-
คำสตร์ ด้วยคนนำเอาคำสั่งไปให้ข้าพเจ้า.

ถามว่า หนังสือไหนได้เซ็นหรือเปล่า.

ตอบว่า ไม่ได้เซ็น.

ถามว่า ถ้าไม่ได้เซ็นแล้ว ทำไมท่านจึงรู้ว่ามาจาก
หลวงวิจิตรคำสตร์.

ตอบว่า เพราะคนถือหนังสือแจ้งความกับข้าพเจ้า
ว่า หลวงวิจิตรคำสตร์ให้นำเอาคำสั่งมาให้ข้าพเจ้า.

ถามว่า มีธรรมเนียมอย่างหรือว่า คำสั่งที่ไม่ได้
เซ็นชื่อ ท่านจะเชื่อฟัง.

ตอบว่า คนถือหนังสือแจ้งความว่าเป็นการเร็ว.

ถามว่า ในกฎหมายทหาร มีไว้หรือไม่ใช้หรือว่า คำสั่ง
ไม่มีเซ็นชื่อแล้วให้เชื่อคนถือหนังสือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ทราบกฎหมายทหาร ด้วย
ข้าพเจ้าเป็นแต่ทนายร้อยตรี.

๑๕๘ คำให้การของนายร้อยตรีทู้ พะยานจำเลย

ถามว่า เวลาท่านพบกับพระยอด ฯ ที่เวียงกระแสน
แล้ว ท่านได้เอาหนังสือของหลวงวิจิตรดาร์คำสัตว์ให้
พระยอด ฯ หรือเปล่า.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้เอาให้ดู เป็นแต่พูดให้ฟัง.

ถามว่า เมื่อพบพระยอด ฯ แล้ว ท่านเข้าใจว่า
ท่านอยู่ได้บังคับพระยอด ฯ หรือ พระยอด ฯ อยู่ได้บ้าง กับ
ท่าน.

ตอบว่า ข้าพเจ้ากับพระยอด ฯ เสมอกัน.

ถามว่า ถ้าแม้ว่า เขาจะสั่งให้ท่านทำอะไร ท่าน
จะทำหรือไม่.

ตอบว่า ควรทำก็ทำ ไม่ควรทำก็ไม่ทำ.

ถามว่า ท่านได้สั่งให้ทหารยิงนั้น ท่านได้ปรึกษา
กับพระยอด ฯ หรือเปล่า.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ปรึกษา.

ถามว่า การตั้งยิงนั้น พระยอด ฯ เห็นด้วย
หรือไม่.

ตอบว่า ตกตงกันแล้ว.

คำให้การของนายร้อยตรีทั้ย พะยานจำเลย ๑๕๕

ถามว่า เวลามาเขายังมา ๓ นัดแล้ว ทหารเราได้ตาย
พระยอด ฯ ได้ห้ามให้ฝรั่งหยุดยิง เขาก็ไม่หยุด ยิ่งถูก
พวกเรายิงอีก ๒ คน ๓ คน เวลานั้นท่านได้สั่งให้ทหารยิง
หรือก่อนนั้น.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เข้าใจคำถาม.

ถามว่า พวกฝ่ายเราตายแล้วกี่คน ท่านจึงได้สั่ง
ให้ทหารยิง.

ตอบว่า ตาย ๓ หรือ ๔ คนแล้วข้าพเจ้าไม่ทันสังเกต.

ถามว่า เมื่อท่านไปถึงเวียงกระแสน ทำไมท่าน
ไม่พักอยู่สัก ๒-๓ วันก่อน ท่านรีบไปขอตัวหลวงอนุรักษ
ทำไม.

ตอบว่า เป็นการด่วนการเร็ว.

ถามว่า ท่านได้เอาทหารซึ่งอยู่ใต้บังคับท่านไปหมด
หรือเปล่า.

ตอบว่า ทหารที่ป่วยอยู่ก็ไม่ได้เอาไป ทหารที่
ไม่ป่วยก็เอาไปหมด.

๑๖๐ คำให้การของนายร้อยตรีหุ้ย พะยานจำเลย

ถามว่า ก่อนเวดาท่านไปนั้นท่านได้เรียกทหารนับคนหรือเปล่า.

ตอบว่า ไม่ได้เรียกเข้าแถว เพราะเมื่อข้าพเจ้ารับคำสั่งจากหลวงวิจิตรถนอมคำสดตราบนั้น กรอญแต่ความทหารเท่าไร บัวยเสียก็คนไม่บัวยก็คนกรอญ.

ถามว่า ที่ท่านจำได้ว่าก็คนไม่บัวย.

ตอบว่า ที่ไม่บัวย ๔๗ คน.

ถามว่า เมื่อไปขอตัวหลวงอนรรักษ์นั้น พระยอด ฯ ได้เอาทหารของเขาไปบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า เอาไป แต่ไม่ใช่ทหารด้วยไม้มีดเคียวแทงหรือปืน มีแค่มีดแทง.

ถามว่า พระยอด ฯ เอาคนของเขาไปกี่คน.

ตอบว่า ประมาณ ๑๕-๑๕ คน.

ถามว่า เวดาท่านเห็นไฟไหม้ไหม ท่านเห็นข้างด่างก่อนหรือข้างบนก่อน.

ตอบว่า ไม่ใช่ข้างด่าง เห็นข้างหลังเรือน.

ทำให้การของนายร้อยตรีทุ้ย พะยานจำเลย ๑๖๑

ถามว่า ช่างไฟไหม้นั้น ถ้ามันใครจะเอาไฟจุด
ข้างล่างจะจุดถึงหรือไม่.

ตอบว่า ไม่ถึง.

ถามว่า เวลานั้นท่านยืนที่ไหน.

ตอบว่า ยืนอยู่หน้าบันไดในหมู่เคียงกับพระยอศฯ
(ทันใดนั้นพระยานได้ชี้ที่ ๆ ยืนอยู่ในแผนที่ที่เรือนได้หมาย
ไว้แล้ว).

ถามว่า ท่านอยู่ทางหน้าเรือน เหตุใดท่านจึงจะ
ได้เห็นได้ว่าไฟติดชนบทหลังเรือนสูง คนจุดไม่ถึง.

ตอบว่า ข้าพเจ้าคะเนว่าจุดไม่ถึง เพราะหลังคา
สูง.

ถามว่า ตั้งแต่หลวงอนุรักษ์กระโดดลงเรือนมาแล้ว
ประมาณสักกี่นาที จึงหยุดยั้งกัน.

ตอบว่า ประมาณราว ๑๕ หรือ ๒๐ นาที.

ถามว่า ตั้งแต่หลวงอนุรักษ์กระโดดเรือนมาแล้ว
อยู่สักกี่นาที ท่านจึงเห็นไฟไหม้.

๑๖๒ ทำให้การของนายร้อยตรีทู้ พะยานจำเลย

ตอบว่า อีกสัก ๕ หรือ ๑๐ นาที ไม่ได้สังเกตไว้.

ถามว่า ท่านอธิบายให้ศาลฟังได้หรือไม่ว่า ทำไมทหารฝรั่งเศสตายมาก ทหารไทยจึงตายน้อย.

ตอบว่า ทหารฝรั่งเศสน้อย ก็ตายมาก.

ถามว่า เวลาเดียวกันแล้ว ท่านได้ยินพระยอด ฯ สั่งให้เก็บอาวุธของพวกญวนหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ยิน.

ถามว่า สั่งให้เก็บอาวุธสิ่งเดียวหรือไม่ให้เก็บของอื่นด้วย.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ยินพระยอด ฯ สั่งให้เก็บแต่อาวุธเท่านั้น ไม่ได้ยินสั่งให้เก็บของอื่นด้วย

ถามว่า เวลาท่านพบกับพระยอด ฯ ที่เวียงกระแสนั้น พระยอด ฯ บอกกับท่านหรือเปล่าว่า พระยอด ฯ ได้ทำหนังสือมอบอายัดเมืองคำมวญให้แก่ฝรั่งเศสแล้ว.

ตอบว่า พระยอด ฯ ไม่ได้บอกข้าพเจ้า.

(ลงนาม) นายร้อยตรีทู้ พะยานจำเลย

(เวลาบ่าย ๕ โมงศาลหยุดพิจารณา)

วันที่ ๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒

เวลาเช้า ๕ โมง ศาลประชุมต่อไป

ทนายจำเลยยื่น ต้นหนังสือหลวงวิจิตรถึงพระยอด ฯ
ลงวันที่ ๒๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒ ศาลตั้งให้อ่าน หมาย
เลขที่ “พ”

ทนายแผ่นดิน ขอร้องหนังสือของพระยอด ฯ ถึง
นายร้อยโทอำ ลงวัน ร.ศ. ๑๑๒

ศาลตั้งให้อ่าน หมายเลขที่ (พ) หมดแล้ว ว่าที่
ร้อยตรีแปลกให้การต่อไป.

คำให้การ
ว่าที่นายร้อยตรีแปลก
พะยานจำเลยคนที่ ๔

ว่าที่นายร้อยตรีแปลก พะยานจำเลย ตำบลดัดตัว
ให้การ.

ทนายจำเลยถามว่า ชื่อและตำแหน่งอย่างไร.

ตอบว่า ข้าพเจ้าชื่อแปลก ว่าที่นายร้อยตรี.

ถามว่า เมื่อนายทนายไปจากท่าอู่นั้น ท่านไปด้วย
หรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไปด้วย.

ถามว่า คำสั่งของหลวงวิจิตรให้แก่นายร้อยตรีทนาย
นั้น หมายความว่าอย่างไร.

ตอบว่า เหมือนกัน.

ถามว่า คำสั่งนั้นว่าอะไร.

ตอบว่า คำสั่งว่า ฝรั่งเสียได้เมืองคำมวญแล้วจับ

คำให้การของว่าที่ร้อยตรีแปลก พะยานเจ้าเลย ๑๖๕

พระยอศฯ ไว้แล้ว ให้ขอตัวพระยอศฯ มา แล้วให้ได้
ฝรั่งเศส ไปให้พ้นพระราชอาณาเขตต์ไทย.

ถามว่า เมื่อท่านไปถึงเรือนที่ปักธงฝรั่งเศสที่บ้านแก่ง
เจ็ก เห็นฝรั่งอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ฝรั่งยืนอยู่บนเรือนที่ห้วยบันได.

ถามว่า ใครยืนอยู่ด้วย.

ตอบว่า ฝรั่งยืนอยู่ที่ห้วยบันไดริมฝาเรือน หลวง
อนุรักษ ยืนอยู่ที่ห้วยบันไดเรือนตรงกัน.

ถามว่า ใครยืนอยู่ที่แผ่นดินริมบันได.

ตอบว่า ตาม ยืน อยู่ บน พื้น ดิน ริมบันไดตรง กับ
หลังฝรั่ง ขุนวงศ์ยืนอยู่ที่แผ่นดินริมบันไดตรงกับหลวง-
อนุรักษ.

ถามว่า ท่านเห็นฝรั่งจับมือหลวงอนุรักษ แล้ว
หลวงอนุรักษสับคมมีดหุดหน้าหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็น.

ถามว่า เมื่อก่อนหลวงอนุรักษกระโดดเรือนมานั้น
มีเตี้ยงบนยิงมาหรือยัง.

๑๖๖ คำให้การของว่าที่ร้อยตรีแปลก พะยานจำเลย

ตอบว่า ก่อนหลวงอนรักษ์กระโดดมานั้น ยัง
ไม่มีเตียงบันยงออกมา เมื่อกระโดดมาแล้ว จึงมีเตียง
บันยงตามออกมา.

ถามว่า เตียงบันยงมาจากไหน.

ตอบว่า ยิงมาจากในเรือน.

ถามว่า บันยงนั้น ถูกคนตายบ้างหรือ.

ตอบว่า ถูกทหารชาวโคราชตายคนหนึ่ง.

ถามว่า พวกทหารไทยได้งมมือยิงบันยงบ้างหรือ.

ตอบว่า ไม่ได้ยิง.

ถามว่า ใครห้ามไม่ให้ยิง.

ตอบว่า ข้าพเจ้ากับนายร้อยตรีทุยกับพระยอด ฯ
ได้ร้องห้ามว่าอย่าเพิ่งยิง ให้หยุดพูดกันก่อน พวก
ฝรั่งเส็ดหาฟังไม่ กลับยิงมาอีก ๒-๓ นัด.

ถามว่า บันยง ๒-๓ นัดนั้น ยิงมาจากไหน.

ตอบว่า ยิงมาจากบนเรือนบ้าง จากข้างต่าง
บ้าง.

คำให้การของว่าที่ร้อยตรีแปลก พะยานจำเลย ๑๖๗

ถามว่า ทหารไทยถูกปืน ๒-๓ นัดนั้น ตายบ้าง หรือเปล่า.

ตอบว่า ตาย ๒-๓ คน.

ถามว่า แล้วท่านได้หารือกันว่าจะทำอย่างไรหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ปรึกษาหารือพร้อมกันว่า ฝรั่ง ศัตรูยังไม่หยุด ก็ตกลงกันให้ยิงตอบบ้าง แล้วก็สั่งให้ทหารยิงตอบไป.

ถามว่า ท่านได้เห็นผู้ใดเอาไฟไปจุดเรือนบ้างหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น.

ถามว่า ไฟเกิดไหมชนทางไหนก่อน.

ตอบว่า ไหมข้างหลังเรือน.

ถามว่า ท่านได้เห็นทหารไทยไปข้าง หลัง เรือนเอาไฟจุดหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น.

ถามว่า พวกไทยได้เก็บเอาสิ่งของอื่น ๆ บ้างหรือไม่ นอกจากปืนและเครื่องอาวุธ.

๑๖๘ คำให้การของว่าที่ร้อยตรีเปลก พะยานจำเลย

ตอบว่า พระยอศฯ ตั้งให้เก็บแต่ปืนกับเครื่องอาวุธ
นอกนั้นไม่ได้ตั้ง.

ถามว่า เมื่อกลับจากแก่งเจ๊กมาเวียงกระแสนั้น
ท่านได้เห็นสิ่งของอื่น ๆ ของฝรั่งเศสในเรือนบ้างหรือไม่
นอกจากปืน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น.

ถามว่า ท่านได้เห็นพวกไทยทำอันตราয়ข่มเหงถ่ม
เขมรบ้างหรือ,

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น.

(ทนายจำเลยไม่คิดใจถามต่อไป)

ทนายแผ่นดินซักถามว่า ท่านเอาทหารไปจากเวียง
กระแสนี่คนด้วยกัน.

ตอบว่า ทหารที่เอาไปประมาณ ๔๖-๔๗ คนด้วยกัน

ถามว่า ท่านเอาทหารไปทำไม.

ตอบว่า เอาไปดำหรับตัว.

ถามว่า ท่านมุ่งหมายจะไป ขอ ตัว หลวง อนุรักษ

หวิธ.

ทำให้ การของว่าที่ร้อยตรีเปลกพะบานจำเลย ๑๖๕

ตอบว่า ไปขอหลวงหลวงอนุรักษ.

ถามว่า เมื่อหลวงอนุรักษกระโดดมา ฝรั่งเศษ
ยังไม่ได้ยิง ท่านได้ตัดหลวงอนุรักษแล้ว ทำไมไม่กลับ.

ตอบว่า เมื่อหลวงอนุรักษกระโดดมาแล้ว ฝรั่งเศษ
ก็ยิงมาถูกทหารตายหนึ่งคน ห้ามก็ไม่หยุด กลับยิ่งมาอีก
ข้าพเจ้าจะกลับอย่างไรได้ ข้าพเจ้าก็ต้องยิงเสียบ้าง.

ถามว่า ถ้า मैं ท่านถอยเสียเวลานั้น ท่านจะเสีย
เปรียบอะไรบ้าง.

ตอบว่า เสียเปรียบ ทหารของข้าพเจ้าตายลงไป
แล้ว.

ถามว่า ท่านว่าไม่เห็นคนไทยไปจุดไฟ ถ้าหากว่า
คนไทยไป ท่านเห็นได้หรือไม่.

ตอบว่า ได้.

ถามว่า เมื่อซากกลับจากแก่งเจ๊กมาเวียงกระแสน
นั้นมรเือกดำ.

ตอบว่า ประมาณ ๒๐ ลำทั้งเล็กใหญ่.

๑๗๐ คำให้การของว่าที่ร้อยตรีเปลกพะยานจำเลย

ถามว่า เมื่อท่านให้การว่าไม่เห็นสิ่งของฝรั่งเศสในเรือนนั้น ท่านเข้าใจว่าท่านไม่เห็น แต่ในเรือที่ท่านมาไม่ใช่หรือ.

ตอบว่า ทัวไปทั้งนั้น ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นคนไทยถือสิ่งของอะไรของฝรั่งเศส.

ถามว่า ท่านไปตรวจทุกคำหรือ.

ตอบว่า ไม่ได้ตรวจ แต่มาคิด ๆ กัน ก็ไม่เห็น.

ถามว่า ถ้าแม้ว่าผู้หนึ่งผู้ใดจะซ่อนมา ท่านจะเห็นได้หรือไม่.

ตอบว่า เวลากลางไฟไหม้นั้น ก็ไม่เห็นใครซ่อนไป เมื่อจะซ่อนมานั้น ไม่เห็นก็ได้.

ถามว่า เมื่อท่านออกเรือนนั้น ไฟไหม้เรือนหมดหรือยัง.

ตอบว่า ยัง.

ถามว่า ถ้าท่านลงเรือมาแล้ว ผู้ใดจะไปเก็บของได้หรือไม่.

คำให้การของว่าที่ร้อยตรีเปลกพะยานจำเลย ๑๗๑

ตอบว่า เมื่อกลับมา^๕นั้น ข้าพเจ้าได้ค่อนข้างตรง
เรือมาก่อน ข้าพเจ้ามาถึง^๕หลัง.

ถามว่า ตั้งแต่เวลาไปถึงแก่งเจ๊ก จนเวลาหยุด^๑ถึง
กลับมา^๕นั้น ท่านเห็นคนไทยขึ้นไปบนเรือนบ้างหรือไม่.

ตอบว่า ในเวลาที่ข้าพเจ้าอยู่จนกลับมา^๕นั้น ข้าพเจ้า
ไม่เห็น.

ถามว่า ถ้าแม้ใครขึ้นไปแล้ว จำเป็นท่านต้อง
เห็นหรือ.

ตอบว่า ต้องเห็น.

(ทนายแผ่นดินไม่คิดใจถามต่อไป)

คัดถามว่า ทหารไทยตายและมีด้วยกี่คน.

ตอบว่า ตาย ๒ คน บาดเจ็บ ๔-๕ คน.

ถามว่า คนที่เจ็บและตายนั้น เป็นทหารทั้งนั้นหรือ
พวกพระยอศ^๕บ้าง.

ตอบว่า พวกทหารทั้ง^๕นั้น.

ถามว่า ได้สังเกตเห็นว่าพวกทหารญวนตายสักกี่คน.

ตอบว่า ตายอยู่ในที่นั้นประมาณ ๔-๕ คน.

๑๗๒ คำให้การของว่าที่ร้อยตรีแปลกพะยานจำเลย

ถามว่า เมื่อหยุดรบกันแล้ว ท่านและคนอื่นได้
ตรวจดูหรือไม่ว่า ทหารญวนตายและเจ็บกี่คน.

ตอบว่า ในทันใดนั้นไม่ได้ตรวจ.

ถามว่า พระยอดฯ ให้คนไปตรวจเมื่อใด.

ตอบว่า วันอื่น.

(ลงนาม) ว่าที่ร้อยตรีแปลก พะยานจำเลย.

เวลา ๑๒ นาฬิกา ก.ท. ศาสตราจารย์ประทาน

อาหาร.

คำให้การ
นายลา พะยานจำเลยคนที่ ๕

เวลา ๑ นาฬิกา ล.ท. ศาลประชุมพิจารณาต่อไป

นายลา ที่เป็นชนนรงค์ พะยานจำเลยตำบลคว
แล้วให้การดังนี้.

ทนายจำเลยถามว่า ได้รับราชการมากับพระยอด ฯ
กี่ปีแล้ว.

ตอบว่า ตั้งแต่ปีจอ.

ถามว่า ได้ยินบ้างหรือไม่ว่า ราษฎรที่เมืองคำเกิด
คำมวนญ เกิดยศพระยอด ฯ.

ตอบว่า ไม่เกิดยศ.

ถามว่า เมื่อฝรั่งมาถึงเมืองคำมวนญนั้น ท่านอยู่
ด้วยพระยอด ฯ หรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าอยู่.

ถามว่า ท่านได้เห็นฝรั่งจับไล่พระยอด ฯ ออกจาก
ค่ายหรือ.

๑๗๔ คำให้การของนายลา พะยานจำเลย

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้เห็น.

ถามว่า ฝรั่งเศสจับได้พระยอด ๑ ออกจากค่าย
อย่างไร.

ตอบว่า พวกฝรั่งเศสจับมือพระยอด ๑ ถูดยออกมา
แล้วเอาหอกปลายปืนแทงหลังจนออกมา.

ถามว่า ฝรั่งเศสได้ริบ เขา เครื่อง ตำ ตรา วุช ของ
พระยอด ๑ หมดหรือ.

ตอบว่า ริบเอาหมด.

ถามว่า ชนวังได้อยู่กับพวกพระยอด ๑ ที่เมือง
คำมวญด้วยหรือ.

ตอบว่า ไม่ได้อยู่.

ถามว่า ชนวังสู้รบกับพระยอด ๑ ที่ไหน.

ตอบว่า ที่บ้านนาหลักหิน.

ถามว่า เมื่อพักอยู่ที่บ้านนาหลักหินนั้น ถ้ามเขมร
มาหาหรือ.

ตอบว่า มา.

คำให้การของนายลา พะยานจำเลย ๑๗๕

ถามว่า ถ้าผมเขมรได้พูดอะไร กับ พระยอด ฯ บ้าง
หรือหาไม่.

ตอบว่า เขาพูด.

ถามว่า เขาพูดว่าอย่างไรบ้าง.

ตอบว่า เขาจะไปก่อน ให้พระยอด ฯ ไปที่หลัง.

ถามว่า เขาบอกหรือไม่ว่า ฝรั่งเศษจะพักที่ไหน
เมื่อถึงแก่งเจ๊ก.

ตอบว่า เขาบอก.

ถามว่า เขาบอกว่าจะพักที่ไหน.

ตอบว่า ที่ทำเนียบ.

ถามว่า เมื่อถึงแก่งเจ๊กนั้น พวกพระยอด ฯ พัก
ที่ไหน.

ตอบว่า ที่ทำเนียบเก่า ไม่มีเรือนและที่กำบัง.

ถามว่า เมื่อฝรั่งเศษมาจับหลวงอนุรักษนั้น ท่าน
อยู่ด้วยหรือ.

ตอบว่า อยู่.

ถามว่า เขาจับตัวหลวงอนุรักษอย่างไร.

คำให้การของนายลา พะยานจำเลย ๑๗๖

ตอบว่า เขาเตะหลวงอนุรักษ์ล้มลง เขี่ยบดข่าง
ไว้ เขามือกดคอไว้ แล้วทวารญวนเอาผ้าพันแข้งมัดมือ
หลวงอนุรักษ์.

ถามว่า เมื่อรบกันที่แก่งเจ๊กท่านอยู่ด้วยหรือ.

ตอบว่า อยู่.

ถามว่า เมื่อแรกมาถึงเวรอน ฝรั่งเคঁடன்ท่านเห็น
อยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ยืนอยู่ที่หน้าประตู บนหัวบันได.

ถามว่า ท่านเห็นหลวงอนุรักษ์ด้วยหรือ.

ตอบว่า เห็น.

ถามว่า หลวงอนุรักษ์ยืนที่ไหน.

ตอบว่า ยืนเคียงอยู่กับฝรั่ง.

ถามว่า ท่านได้เห็นฝรั่งจับหลวงอนุรักษ์ ๆ หนี
มาได้ไหม ท่านเห็นหรือ.

ตอบว่า เห็น.

ถามว่า เมื่อหลวงอนุรักษ์กระโดดลงมานั้น มี
อะไรต่อไป.

คำให้การของนายลา พะยานจำเลย ๑๙๗

ตอบว่า ขณะนั้นผมได้ยังป็นยังออกมาจากในเรือน.

ถามว่า ป็นนั้นถูกใครตายหรือ.

ตอบว่า ถูกทหารชาวโคราชตายคนหนึ่ง.

ถามว่า ภายหลังผมป็นยังออกมาอีกหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ป็นยังออกมาอีก ๒-๓ นิต.

ถามว่า ยิงมาจากไหน.

ตอบว่า ยิงมาจากบนเรือนบ้าง ได้เรือนบ้าง.

ถามว่า ยิง ๒-๓ นิตไม่ได้ ยิงมาจากพวกไทยหรือ.

ตอบว่า เปตา.

ถามว่า ต่อไปภายหลัง พวกไทยได้ยิงหรือไม่.

ตอบว่า ได้ยิง.

ถามว่า ท่านเห็นใครเอาไฟจุดเรือนนั้น.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น.

ถามว่า ท่านรู้หรือไม่ว่าทำไมไฟจึงไหม้ ชน.

ตอบว่า เกิดชนทางนอก คือข้างหลังเรือน.

ถามว่า ไฟเกิดชนอย่างไร.

๑๗๘ คำให้การของนายลา พะยานจำเลย

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ทราบ.

ถามว่า ท่านได้เอาสิ่งของ ๆ ฝรั่ง เศ็ด บ้าง หรือ
หรือได้เห็นใครขึ้นไปบนเรือนบ้าง.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้เอา และไม่เห็นพวกไทยขึ้นไปบนเรือน.

ถามว่า เมื่อกลับมาจากแก่งเจ๊กมาเวียง กระแสนั้น
ท่านเห็นสิ่งของ ๆ ฝรั่ง เศ็ด บ้างหรือไม่ นอกจาก
เครื่องอาวุธ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น นอกจากเครื่องอาวุธ.

ถามว่า ในระหว่างเวลาประทับอยู่นั้น ท่านเห็น
ฝรั่งยิงปืน หรือ ยิงมาจากไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้เห็นฝรั่งยิงปืนมาจากบนเรือน.

ถามว่า ขากลับลงมาเวียงกระแสนั้น ท่านเห็น
ใครทำการซ่อมเหงทบทด้ามเขมรบ้างหรือ.

ตอบว่า ไม่เห็น.

(ทนายจำเลยไม่คิดใจถามต่อไป)

ทนายแผ่นดินซักถามว่า เวลาถึงบ้านนาหลักหินนั้น

คำให้การของนายลา พะยานจำเลย

๑๗๕

ถามเขมรได้ออกหรือเปล่าว่า เมื่อถึงบ้านแก่งเจ๊ก ให้พักอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ไม่ได้บอก.

ถามว่า เวลาถามพูดกับพระยอด ฯ นั้น ท่านอยู่ใกล้หรือ.

ตอบว่า ไม่ใกล้นัก พอได้ยิน.

ถามว่า ถามบอกว่าจะไปอยู่ที่ทำเนียบนั้น เขาบอกว่าทำเนียบเก่าหรือใหม่.

ตอบว่า บอกว่าทำเนียบใหม่.

ถามว่า ท่านว่าขุนวังพบพระยอด ฯ ที่บ้านนาหลักหินนั้น ขุนวังมาจากไหน.

ตอบว่า ขุนวังมาจากท่าอุเทน.

ถามว่า มีใครมาจับขุนวังหรือเปล่า.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ทราบ.

ถามว่า เมื่อออกจากบ้านนาหลักหินแล้ว ท่านรู้หรือไม่ว่าพวกขุนวังมากคน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่รู้.

๑๘๐ คำให้การของนายลา พะยานจำเลย

ถามว่า ชนวังเอาเครื่องอาวุธมาหรือเปล่า.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น เขาจะเอามาหรือไม่หนัก
ไม่เห็น.

ถามว่า ฝรั่งเคียดยิงมากันดแล้ว พวกไทยจึงยิง
ตอบไป.

ตอบว่า ยิงมาตามนัด.

ถามว่า มีใครตายบ้างหรือ.

ตอบว่า มีทหารโคราชตายคนหนึ่ง แต่ใครจะ
ตายอีกนั้น ข้าพเจ้าไม่ทันสังเกต ด้วยกำลังระวังตัว
คืบนอนอยู่.

ถามว่า เวต่านนทหารญวนอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ทหารญวนเข้าแถวอยู่ข้างเรือนหน้าบันได.

ถามว่า ประมาณกี่คน.

ตอบว่า ที่เข้าแถวประมาณเก้าคนสิบคน แต่อยู่
บ้างได้ถนัดบ้าง.

ถามว่า บนเรือนนั้นเป็นทหารหมดหรือ.

ตอบว่า ทหารก็มีคนใช้ก็มี แต่เป็นทหารหมด

คำให้การของนายลา พะยานจำเลย ๑๘๑

หรืออย่างไหนไม่ทราบ เห็นมันด้วยกันหมดทุกคน.

ถามว่า เมื่อท่านเห็นฝรั่งยี่มาขึ้น ไทยยี่ไป
แล้วหรือยัง.

ตอบว่า ฝรั่งยี่มา ไทยยี่ไป.

ถามว่า เมื่อรบกันแล้ว กลับไปเวียงกระแสน
นั้น ยังมีคนไทยเหลืออยู่ที่แก่งเจ๊กบ้างหรือไม่.

ตอบว่า ไม่เหลือ ในวันนั้นไม่ได้ค้าง.

ถามว่า ก่อนเมื่อเวลากลับนั้น ท่านเห็นทหาร
ญวนตายกี่คน.

ตอบว่า ทหารญวนจะตายกี่คนนั้นไม่ทราบ แต่
ข้าพเจ้าเห็นตายอยู่ที่หน้าบันไดสักสามสี่คน.

คำถามว่า เมื่อเวลาเอาบุญจันลงเรือไปนั้น ท่าน
เห็นใครแย่งเอาของ ๆ บุญจันด้ามเขมรบ้างหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น.

(ทนายแผ่นดินไม่คิดใจถามต่อไป)

+ ลงแกงโต (ขุนณรงค์ พะยานจำเลย เพราะ
เขียนหนังสือไม่ได้)

คำให้การ
นายเข้ม
พะยานจำเลยคนที่ ๖

นายเข้มทเป็นหมื่นวิเศษ พะยานจำเลยตำบลตัว
แต่ให้การว่า

ทนายจำเลยถามว่า อยู่ทำราชการกับพระยอด ฯ
กับแล้ว.

ตอบว่า ๗ ปี นับแต่ไปคำมวญได้ ๗ ปีมาแล้ว.

ถามว่า พวกท้าวเพี้ยและราษฎรในเมือง คำเกิด
คำมวญได้บอกแก่ท่านว่า เขาเกลียดชังพระยอด ฯ บ้าง
หรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้ยิน.

ถามว่า เมื่อฝรั่งเศสได้พระยอด ฯ ออกจากค่ายนั้น
ท่านเห็นพวกฝรั่งเศสเก็บรบ เครื่องอาวุธของ พระยอด ฯ
บ้างหรือไม่.

คำให้การของนายแย้ม พะยานจำเลย ๑๘๓

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็นรวบรวมเครื่องอาวุธเอาไปไว้ในค้าย.

ถามว่า เมื่ออยู่แก่เจ้านั้น ท่านเห็นฝรั่งมาจับตัวหลวงอนุรักษหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็น.

ถามว่า เมื่อเวลาหลวงอนุรักษถูกจับนั้น เห็นหลวงอนุรักษ เจ็บบ้างหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็น ทหารญวน จับหลวงอนุรักษ คุมลงเหยียบไว้ แล้วทหารญวนเอาผ้าพันหน้าแข็ง มัดมือหลวงอนุรักษ เอาตัวไปที่พักเขา.

ถามว่า ท่านจำได้หรือเมื่อนายทุนนายแปลกมาพบพระยอดฯ ที่เวียงกระแด้น.

ตอบว่า ข้าพเจ้าจำได้.

ถามว่า นายทุนนายแปลกมีทหารมาด้วยหรือ.

ตอบว่า เพื่อพบกันครั้งแรกนั้น มีมา ๒-๓ คน.

ถามว่า นอกจาก ๒-๓ คนนั้น นายทุนกับนายแปลกคุมทหารมาอีกหรือ.

๑๘๔ คำให้การของนายแหม่ม พะยานจำเลย

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็นแต่ ๒-๓ คนนี้ เขาจะคุมมา
อีกหรือไม่ฉันข้าพเจ้าไม่ทราบ.

ถามว่า ภายหลังไม่เห็นทหารมาอีกบ้างหรือ.

ตอบว่า เห็นมา แต่ไม่ได้มากับนายท่วย.

ถามว่า รวมทหารที่นายแปดกับนายท่วยคุณนั้น ก็
คนด้วยกัน.

ตอบว่า รวมสิบเก้าคนยี่สิบคน.

ถามว่า เมื่อรบกันที่แก่งเจ๊กนั้น ท่านอยู่ไหนด้วย
หรือ.

ตอบว่า อยู่.

ถามว่า ท่านเห็นคนไทยตายที่แก่งเจ๊กบ้างหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็น.

ถามว่า ท่านเห็นหลวงอนุรักษ์กระโดดลงจากเรือน
มาหาพระยอด ฯ บ้างหรือไม่.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็น.

ถามว่า เมื่อหลวงอนุรักษ์กระโดดลงมานั้น มี
เสียงปืนยิงมาหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็นหลวงอนุรักษ์ กระโดด ลงมา

คำให้การของนายเข้ม พะยานจำเลย ๑๘๕

แต่วมีเตียงป็นึงออกมาจากเรือน.

ถามว่า ยิงมานั้นถูกใครบ้าง.

ตอบว่า ถูกทหารชาวโคราชตายคนหนึ่ง.

ถามว่า ได้ยินเสียงปืนอีกหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ยินเสียงปืนดังตุม ๆ ตาม ๆ
แต่ไม่รู้ว่าข้างไหนยิงกัน.

ถามว่า ท่านเห็นใครเอาไฟจุดเรือนบ้างหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น.

ถามว่า ท่านขึ้นไปบนเรือนบ้างหรือ.

ตอบว่า เปล่า.

ถามว่า เห็นคนอื่นขึ้นไปบ้างหรือ.

ตอบว่า ไม่เห็น.

ถามว่า ท่านได้เอาสิ่งของมาจากเรือนบ้างหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้เอามา.

(ทนายจำเลยไม่คิดใจถามต่อไป)

ทนายแผ่นดินซักถามต่อไปว่า เมื่อพระยอด ฯ ไป
ที่แก่งเจ๊กนั้น ประมาณกี่กัคน.

๑๘๖ คำให้การของนายแยมม์ พะยานจำเลย

ตอบว่า ประมาณสัก ๔๐ หรือ ๕๐ คน.

ถ้ามีว่า พวกพระยอด ฯ ก็คน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าจำไม่ได้.

ถามว่า พวกนายทุนนายแปดกักคน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าจำไม่ได้.

ถามว่า มีทหารไปบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า มี.

ถามว่า ทหารทงนหรือ.

ตอบว่า ทหารบางคนถาวรบ้าง.

ถามว่า ถอปันตกคนหรือ.

ตอบว่า ไม่ได้ถือทุกคน.

ถามว่า พวกพระยอศ... ที่ไปนั้นชอบทุกคนหรือ.

ตอบว่า ไม่มีทุกคน.

ถามว่า พวกพระยอศ ๓ ถอนปนักคน.

ตอบว่า สองคน.

ถามว่า พวกนอกจากนั้นทำอะไร.

ตอบว่า เห็นมอแปดามางถอดตามบาง.

คำให้การของนายแย้ม พยานจำเลย ๑๘๓

ถามว่า เมื่อแรกถึงนั้น เห็นใครไปบนเรือนบ้าง หรือเปล่า.

ตอบว่า ไม่เห็น.

ถามว่า ไม่เห็นขุนวงศ์บนเรือนหรือ.

ตอบว่า ไม่เห็น.

ถามว่า ตั้งแต่ไปจน กลับได้ เห็น ขุนจำนงค์ ขนบน เรือนบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า ไม่เห็น.

ถามว่า เวลานั้นขุนจำนงค์ไปด้วยหรือเปล่า.

ตอบว่า ไป แต่อยู่ข้างล่าง.

ถามว่า ยืนอยู่ด้วยท่านหรือ.

ตอบว่า ยืนอยู่ห่างกันสัก ๒ วา.

ถามว่า ถ้าหากขุนจำนงค์จะขึ้นไปแล้ว อาจเห็น ได้หรือ.

ตอบว่า ไม่เห็นขึ้นไป ยืนอยู่ด้วยกัน.

ถามว่า เห็นไฟไหม้ข้างไหน.

ตอบว่า เห็นตึกขนกกลางเรือน.

คำให้การของนายแย้ม พะยานจำเลย ๑๘๘

ถามว่า กตางเรือนด้านไหน.

ตอบว่า ด้านทางหัวนอน.

ทันใดนั้นได้เอารูปเรือนให้พะยานดู แล้วคำตให้
พะยานชย่นอยและไฟไหม้ชน พะยานชย่นอยชว
แล้วว่าไฟไหม้ทหลังเรือน.

ถามว่า มีคนไทยมาอยู่หลังเรือนบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า ไม่มี.

ถามว่า พวกทหารญวนยืนอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ยืนอยู่ริมเรือนถัดบันไดมา.

ถามว่า หดวงอนรักษายืนอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ยืนอยู่ตระเบียงริมหัวบันได

ถามว่า ใครยืนอยู่หน้าบันไดทพนดิน.

ตอบว่า ถ้ากับขุนจย่นเรียงกันอยู่.

ถามว่า เมื่อดวงอนรักษาระโดดลงเรือน มานั่น
ท่านว่าเสียงปืนยิงออกมาจากเรือน ท่านเห็นใครยิง.

ตอบว่า ความจริงข้าพเจ้าไม่ได้เห็นด้วยตา ได้ยิน
แต่เสียงปืนยิงออกมาจากทหารโคราช ซึ่งยืนอยู่ริมก่อไฟ

คำให้การของนายแย้ม พยานจำเลย ๑๘๕

ถ้อยยังชั่วไปตายคนหนึ่ง.

ถามว่า เมื่อเลี้ยงปืนนัดแรกยิงออกมาหนึ่ง ฝ่ายไทย
มีใครสั่งให้ยิงบ้างหรือไม่.

ตอบว่า ในทันใดนั้นยังไม่มีใครสั่ง.

ถามว่า เมื่อยิงปืนนัดหนึ่งออกมาจากเรือนแล้ว มี
ใครร้องห้ามหรือไม่.

ตอบว่า เมื่อยิงมาได้ ๒-๓ นัดนั้น ข้าพเจ้าได้ยิน
พระยอด ฯ ร้องว่า หยุดพูดกันก่อน.

ถามว่า แล้วพระยอด ฯ ว่าอย่างไรต่อไป.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้ยินท่านว่าอย่างไร.

ถามว่า ไม่มีใครสั่งให้ยิงโต้ตอบหรือ.

ตอบว่า ไม่เห็นใครสั่ง.

ถามว่า แล้วใครสั่งต่อไปเล่า.

ตอบว่า ได้ยินตึงตึง ๆ ด้วยกันทั้งสองข้างไม่รู้ว่ามี
ใครยิง.

ถามว่า พวกไทยตายกี่คน.

ตอบว่า พวกไทยตาย ๒ คน.

๑๕๐ คำให้การของนายแย้ม พะยานจำเลย

ถามว่า พวกญวนเก่า.

ตอบว่า พวกญวนจำไม่ได้ เห็นดั้มอยู่หน้าเรือน
ก็จำไม่ได้ใครคน.

ถามว่า ไม่มีใครเข้าไปใกล้เรือนเคยหรือ.

ตอบว่า ไม่เห็นมีใครเข้าไป.

ถามว่า เมื่อซากตบตงเรือมากับใคร.

ตอบว่า ตงเรือมากับพระยอด ฯ.

ถามว่า เห็นใครชนเอาหีบหรือสิ่งของมาจากเรือน
บ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า ไม่เห็น.

ถามว่า เห็นใครชนปืน ถูกปืนมาบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า มา ตาม ทาง เห็น ทหาร เขา ได้ มา คน ละ
กระบอกสองกระบอก ก็เอามาส่งให้กับท่าน.

ถามว่า เขาบอกหรือเปล่านั้น ใครเป็นคนได้มา.

ตอบว่า เปล่า.

ถามว่า ได้มากี่กระบอกรู้ไหม.

ตอบว่า ไม่รู้ จำไม่ได้.

ถามว่า ประมาณ^๑กี่กระบอก.

ตอบว่า ใน^๒วันนั้นได้^๓มา ๔-๕ กระบอกเท่านั้น.

ถามว่า ภายหลังได้^๔มาอีก^๕กี่กระบอก.

ตอบว่า ภายหลังได้^๖มาอย่างไร^๗ไม่ทราบ.

ถามว่า เมื่อออกจากเวียงกระเด็น ท่าน^๘รู้หรือไม่ว่าจะไป^๙ทำไม^{๑๐}กัน.

ตอบว่า ข้าพเจ้า^{๑๑}ได้^{๑๒}รู้แต่^{๑๓}ว่าจะไป^{๑๔}ขอ^{๑๕}หลวงอนุรักษ.

ถามว่า ถ้าเขา^{๑๖}ไม่ให้^{๑๗}จะ^{๑๘}ทำ^{๑๙}อย่าง^{๒๐}ไร^{๒๑}กัน.

ตอบว่า ความ^{๒๒}ขอ^{๒๓}อย่าง^{๒๔}ไร^{๒๕}ก็^{๒๖}ไม่^{๒๗}ทราบ.

คัดถามว่า เมื่อ^{๒๘}รบ^{๒๙}กัน^{๓๐}พะยาน^{๓๑}ยืน^{๓๒}อยู่^{๓๓}ที่^{๓๔}ไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้า^{๓๕}ยืน^{๓๖}อยู่^{๓๗}ริม^{๓๘}คัน^{๓๙}ไม้^{๔๐}ระ^{๔๑}หวาง^{๔๒}ยัง^{๔๓}ข้าว^{๔๔}และ^{๔๕}กอ^{๔๖}ไผ่.

(ลงนาม) หมื่นวิเศษ พะยานจำเลย

คำให้การ
พระยานจำเลยคนที่ ๗
นายชน

นายชนทเป็นหม่นจำนงค์ พระยานจำเลยดำบาดแก้ว
ให้การ.

ทนายจำเลยถามว่า เมื่อรบกันที่แก่งเจ๊กนั้น ตัว
ท่านอยยทนนหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าอยยทนน.

ถามว่า ได้เห็นทหารไทยตายบ้างหรือ.

ตอบว่า ได้เห็น.

ถามว่า ได้เห็นหลวงอนุรักษ์กระโดดมาจากเรือน
หรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้เห็น.

ถามว่า ได้เห็นฝรั่งเศ็ดยอยู่บนเรือนหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็นฝรั่งเศ็ดยอยู่บนเรือน.

คำให้การของนายชน พะยานจำเลย

๑๕๓

ถามว่า ได้เห็นไฟไหม้เรือนหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้เห็น.

ถามว่า เมื่อไฟไหม้เรือนชนเรือนแล้ว ท่านได้เห็น
ตามเขมรลงมาจากเรือนหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้เห็น.

ถามว่า เมื่อตามเขมรออกจากเรือนนั้น ไฟไหม้
มากแล้วหรือ.

ตอบว่า ไฟไหม้มากแล้ว.

ถามว่า ท่านได้เห็นชนวิ่งเข้าไปพบกับใครบ้าง.

ตอบว่า ชนวิ่งเข้าไปขอหัตถ์อนุรักษ.

ถามว่า ท่านได้ยินคำตอบว่าอะไร.

ตอบว่า ฝรั่งเศสจะว่าอย่างไรไม่ทราบ แต่ชนวิ่ง
บอกมาว่าเขาไม่ให้.

ถามว่า แล้วใครร้องเรียกหัตถ์อนุรักษมาบ้าง
หรือ.

ตอบว่า ใครจะเรียกหรืออย่างไรก็ไม่ทราบ ได้ยิน

๑๕๔ คำให้การของนายชน พะยานจำเลย

เสียงกุ่มกนอยู่ แต่ข้าพเจ้าเห็นหลวงอนุรักษ์กระโดด
เรือนมา.

ถามว่า เมื่อหลวงอนุรักษ์กระโดดลงมา นั้น ได้ยิน
เสียงปืนดังมาจากเรือนหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าได้ยินเสียงปืนมาจากบนเรือน.

ถามว่า ปืนนั้นถูกใครตายหรือ.

ตอบว่า ถูกทหารโคราชตายคนหนึ่ง.

ถามว่า ทหารนั้นได้มีปืนยิงมาจากบน เรือน อีก
หรือ.

ตอบว่า ทหารฝรั่งยิงออกมาอีก ๒-๓ นัด.

ถามว่า ปืน ๒-๓ นัดที่ยิงมานั้น ถูกทหารไทย
ตีออกหรือ.

ตอบว่า ความชอบข้าพเจ้าไม่ได้สังเกต.

ถามว่า ทหารไทยยิงเมื่อไร ก่อนฝรั่งเสีย
หรือทหาร.

ตอบว่า ทหาร.

ถามว่า นายร้อยตรีทักบว่าที่ นาย ร้อยตรี แปลก

คุมทหารมาเท่าไร.

ตอบว่า ๓๐ หรือ ๔๐ คน ข้าพเจ้าไม่รู้ได้แน่.

ถามว่า ท่านได้^๕ขึ้นไปบนเรือนที่แก่งเจ๊กนหรือไม่ว่าน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้^๕ขึ้นไป.

(ทนายจำเลยไม่คิดใจถามต่อไป)

ทนายแผ่นดินถามว่า ฝรั่งเศสยังได้^๕กันตแล้ว ไทยจึงได้^๕ยังไป.

ตอบว่า ได้^๕หาหนแล้ว ไทยจึงยังไป.

ถามว่า พวกบนเรือนหรือพวกข้างล่าง ยังไป.

ตอบว่า พวกบนเรือนยังก่อน.

ถามว่า ก่อนพวกไทยยังไป^๕นั้น พวกข้างล่างไม่ได้^๕ยังไปบ้างหรือ.

ตอบว่า พวกข้างบนเรือนยังมา ๔-๕ ที่แล้ว พวกข้างล่างจึงได้^๕ยัง.

ถามว่า ก่อนนั้นพวกไทยไม่ได้^๕ยังเคยหรือ

ตอบว่า ไม่ได้^๕ยัง.

ถามว่า ท่านถืออาวุธอะไรบ้างเวลานั้น.

๑๕๖ คำให้การของนายชั้น พะยานจำเลย

ตอบว่า ข้าพเจ้ามีบนกระบอกหนึ่ง.

ถามว่า เวลาท่านเห็นไฟไหม้นั้น หยุดยิงกันหรือ
ยัง.

ตอบว่า กำลังยิงกัน.

ถามว่า บุนจันดำมเขมรลงมาก่อน หรือหยุดยิง
กันก่อน.

ตอบว่า หยุดยิงกันแล้ว บุนจันจึงลงมา.

ถามว่า เวลานั้นท่านอยู่ที่ไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าอยู่ทหน้ายังขาว.

ถามว่า ท่านได้ขึ้นไปบนเรือนหรือเปล่า.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้ขึ้นไป.

ถามว่า ได้ให้ใครขึ้นไปหรือเปล่า.

ตอบว่า เปล่า ไม่เห็นมีใครขึ้นไป.

ถามว่า ถ้าแม้ว่าใครจะขึ้นไป จะขึ้นไปได้หรือ

ไม่.

ตอบว่า เห็นจะไม่ได้ ไฟร้อนเต็มที่แล้ว.

ถามว่า ในระหว่างหยุดยิงกัน และก่อนบุนจัน

คำให้การของนายชั้น พะยานจำเลย

๑๕๗

ถามว่า ใครจะขึ้นไปได้หรือไม่.

ตอบว่า เห็นจะไม่ได้.

ถามว่า ทำไมไม่ได้.

ตอบว่า ไฟร้อนแล้ว.

ถามว่า ฉันท่านพบกับขุนจันหรือเปล่า.

ตอบว่า ข้าพเจ้าพบที่เวียงกระแต่น.

ถามว่า ท่านไม่ได้พบที่แก่งเจ๊กหรือ.

ตอบว่า ไม่ได้พบ.

ถามว่า ท่านได้เอาขวด๒ขวดให้ขุนจันดูหรือเปล่า.

ตอบว่า เปล่า.

ถามว่า เวลาที่ท่านพบขุนจันที่เวียงกระแต่น ท่านได้พูดกับเขาหรือ.

ตอบว่า ขุนจันขอนำรอนข้าพเจ้าที่เวียงกระแต่น.

ถามว่า ได้ให้นำรอนขุนจันหรือไม่.

ตอบว่า ได้ให้.

ถามว่า เอาให้นำรอนที่ไหนมาให้.

๑๕๘   คำให้การของนายชั้น พะยานจำเลย

ตอบว่า ข้าพเจ้าต้มมาให้.

ถามว่า น้ำร้อนหรือได้ชาหรืออะไรให้.

ตอบว่า น้ำร้อนเปล่าได้ถ้วยไปให้.

ถามว่า เมื่อเขาน้ำร้อนไปไหน   บนจันอยู่ทเรือ
หรืออยู่บนบก.

ตอบว่า อยู่ทเรือ.

ถามว่า ท่านไปต้มที่ไหน.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไปต้มบนฝั่ง.

ถามว่า ถ้วยได้นานเป็นถ้วยชาหรือถ้วยอะไร.

ตอบว่า ได้ถ้วยสำหรับได้กับข้าวของข้าพเจ้ากิน.

ถามว่า ที่แกงเจ๊กเมียบนจันลงเรือนมานั้น พวก
ไทยได้ไปช่วยประคองมาหรือเขาลงมาเอง.

ตอบว่า เขาลงมาเอง.

ถามว่า เมื่อเขาลงมาจากเรือนนั้น เขาถืออะไร
ติดตัวลงมบ้างหรือไม่.

ตอบว่า ไม่เห็นมีอะไรมา.

คำให้การของนายชน พะยานจำเลย

๑๕๕

ถามว่า เมื่อมาตามทางได้มีใครให้ยาหรือเห็นใคร
ให้ยาได้แผลบ้างหรือเปล่า.

ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่ได้ยิน และข้าพเจ้าไม่เห็น.

ทนายจำเลยถามว่า เมื่อให้การว่าไม่พบบุญจันทร์
แก่งเจ๊กนั้น ท่านเข้าใจว่าไม่ได้เห็นหรือ.

ตอบว่า ข้าพเจ้าเห็นเมื่อบุญจันทร์ลงเรือนมา ครั้น
เมื่อเขาตงไปเรือแล้ว ก็ไม่รู้จะไปดำไหน.

(ลงนาม) หมิ่นจำนงค์ พะยานจำเลย

ทนายแผ่นดินและทนายจำเลยแจ้งต่อศาลว่า ทั้งสอง
ฝ่ายไม่มีพยานอีกต่อไป ศาลนัดประชุมวันที่ ๙ มีนาคม
รัตนโกสินทรศก ๑๓๒ เวลาเช้า ๔ โมง.

เมื่อศาลนัดประชุมกันในวันต่อมา นั้น ทนาย
ฝ่ายโจทก์และฝ่ายจำเลย ต่างคนก็ต่างยื่นคำแถลงการณ์
ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย คำแถลงการณ์หักหักเหตมคมา
ด้วยกันทั้งคมผู้บอกกับข้าพเจ้าว่า คำแถลงการณ์ฝ่าย
จำเลยนั้น ยัดยาวกว่าฝ่ายโจทก์มาก เดี่ยวเวลาอ่านไม่

๒๐๐   คำให้การของนายชั้น พะยานจำเลย

น้อยกว่า ๑ ชั่วโมง แต่เสียใจที่คำแถลงการณ์นั้น หา
ได้พิมพ์จำหน่ายแจกในครั้งนั้นไม่ หากันฉบับไม่ได้
จึงไม่ได้พิมพ์ในหนังสือนี้.

ที่ตุดศาลนัดประชุมอ่านคำพิพากษา   วันที่ ๑๗
มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ ดังจะได้กล่าวต่อไป.

คำพิพากษา

ศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

วันที่ ๑๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒

เวลาบ่ายโมงหนึ่ง ศาลรับสั่งพิเศษนั่งประชุม
ณ ถิ่นนามสถิตยัตติธรรม พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวง
พิชิตปรีชากร อธิบดีผู้พิพากษาในศาลรับสั่งพิเศษนี้ จึง
ทรงอ่านคำพิพากษาคัดค้านต่อไปดังนี้ว่า เมื่อก่อนที่เราจะ
ได้แสดงความเชื่อและเห็นซึ่งจะเป็นคำพิพากษาคัดค้าน
ของเราทั้งหลายในความเรื่องนี้ต่อไป เราขอเอาโอกาส
อันนี้แสดงความขอบใจอันเต็มใจของเรา ที่ได้รับความ
เกื้อหนุนของท่าน ผู้กระทำการทั้งฝ่ายหาและฝ่ายแก้ทั้ง สอง
ฝ่าย ที่ได้้นำทำการพิจารณาหาข้อความที่ควรรู้ โดย
หมดจดเรียบร้อยจนสิ้นกระแสรักความที่จะหา มา แสดงให้
ปรากฏได้ และเราได้รู้สึกในการเบาแรงเบาใจที่ได้อาศัย
แต่หลวงรัตนัญปัติเป็นนัยกรรมบัตรศาล ได้ช่วยให้เราจัด
และทำการ ที่ยากหนักต่างๆโดยความรู้และความสามารถ

๒๐๒ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

มันคงตรงจริง เป็นที่ไว้วางใจของเราได้ เราทั้งปวง
มีความยินดีมาก ที่ได้มีโอกาสและสามารถทำการมาแล้ว
โดยความซื่อตรง และเป็นการปรากฏเปิดเผย ต่อหน้า
ผู้มียศมีปัญญาความรู้ ที่อดล้าหล่มดั่งพร้อมกันเป็นอัน
มาก ทั้งคนในประเทศนี้และประเทศอื่นแทบทุกประเทศ
หมดไมตรี มีผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสเป็นต้น จนถึงกาด
บดิน.

การที่ได้รู้สึกใจดังนี้ ทำให้เป็นที่เบาม่งเบาใจในการ
ที่เราจะได้ทำการใหญ่สำคัญอันสามารถจะมีผลในภายหน้า
ที่เราไม่สามารถที่จะประมาณได้ นี้ ให้ดำเร่ใจไปโดยง่าย
และโดยความซื่อสัตย์เที่ยงตรง ซึ่งเป็นหลักและหนทาง
อันเดียว ที่เราจะอาศัยเป็นเครื่องรับรองกันและนำมาให้พ้น
ความผิดพลาดขาดเสียทั้งปวงได้ และเรามีความหวังใจว่า
ท่านทั้งหลายที่ได้รู้เห็นในการที่ได้ทำมา ด้วยกันทุก ๆ วัน
มีท่านผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศส และผู้หาผู้แก่เป็นต้นไปทั้งปวง
คงจะมีความปรานีให้ความยุติธรรมแก่เรา โดยที่นักรู้
และยอมรับ ว่าเรา ทั้ง หลายได้ พยายาม ทำ การ มา โดย

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๐๓

ปรารภว่า จะอาศัยแต่ความเที่ยงตรงด้วยข้อเป็นหลักฐาน
ตลอดกาลที่ได้เป็นมาแต่ฉนั้น และยังหวังใจวางใจอีกว่า
แม้ในการที่เราจะได้ทำต่อไปนั้น ก็คงจะได้รับความ
พิจารณาของท่านทั้งหลาย ในอันเป็นกลาง ในทาง
ปรารถนาตลอดข้อข้อความที่เป็นความเห็นของเรา ที่จะ
ได้กล่าวในเวลาดังนี้ด้วย.

เราทั้งหลายผู้มานามข้างท้ายคำพิพากษานี้ ได้รับ
พระบรมราชโองการมานพระบัญชาตรัสสั่งให้หาที่ได้เกล้าฯ
โดยพระราชกำหนดพิเศษ อันมีนามปรากฏว่า คำด
รับสั่งพิเศษสำหรับข้าราชการในบังคับสยาม ต้องหาว่า
กระทำความร้ายผิดกฎหมาย ที่ทั้งเซียงคำและที่แก่งเจ๊ก
เมืองมณฑลซึ่งได้ออกประกาศลงวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ.
๑๑๒ นั้น ฉะเพาะเมื่อได้รับคำฟ้องและคำพยานของทนาย
แผ่นดิน ซึ่งได้ยื่นฟ้องระบุชื่อ พระยอดเมืองขวาง
ซึ่งเป็นผู้ต้องคำหาว่า ได้กระทำความร้ายผิดตามข้อหา
เป็นเนื้อความ ๕ ข้อและเกาะตัวจำเลยมาพิจารณา ได้ส่วน
เอาความจริงโดยข้อด้วยแล้ว และตัดสินข้อความจริง

๒๐๔ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

ที่ได้พิจารณาได้ โดยความยุติธรรมและกฎหมาย ตาม
ทางที่พระราชบัญญัติกำหนดไว้ และบัดนี้เรา
ทั้งปวงก็ได้กระทำการพิจารณา มาตาม พระราชกำหนด
เป็นต้นแต่วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒ มาจนถึงวันที่
๑๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒ เป็นเสร็จสิ้นจำนวนใน กระบวน
พิจารณาแล้ว และบัดนี้เราทั้งปวง จะได้แสดงความ
เห็นที่ได้พร้อมใจกัน เห็นว่าเป็นคำตัดสินต่อไป.

แต่เมื่อก่อนที่จะแสดงความเห็นในชั้นความผิดชอบของ
ผู้ต้องคำหานี้ เราทั้งปวง ต้องบังคับคดีคำคัดค้านคำ
พยานหนึ่งข้อฉบับหนึ่ง ซึ่งฝ่ายผู้หาว่าเป็นผู้ร่างใบ
บอกทางโทรเลข ของท่านผู้สำเร็จราชการเมืองอินโด
จีนในบังคับ ฝรั่งเศส ที่ว่าได้มี ไป ถึง เสนาบดี ฝรั่งเศส
ว่าการหัวเมืองโกโดนี และได้คัดมาส่งให้แก่ศาลเพื่อ
ให้ใช้เป็นคำพยานในการพิจารณาความผิดชอบของ พระ
ยอเมืองขวางจำเลยในคดีนี้ ในเวลาที่กำลังพิจารณา
อยู่นั้น ทนายฝ่ายจำเลยร้องขอคัดค้านว่า หนังสือ
ฉบับนี้มิใช่เป็นถ้อยคำของผู้ที่ได้สำบาตให้การยืนยัน ว่า

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๐๕

ผู้กล่าวได้ ระบุว่าเห็นว่าเป็นความดีจริงแท้ เป็นแต่ข้อความ
ที่บอกกันต่อ ๆ กันมา หากควรจะรับเอาเป็นคำพยานใน
คดีนี้^๕ ไม่ และคำคัดค้าน^๖ รอนฝ่ายผู้ยื่นหนังสือฉบับน^๗
มิได้มีคำปฏิเสธต่อสู้^๘ และคัดค้านปฏิเสธอย่างใด และข้อ
ความที่ปรากฏในหนังสือก็ไม่ผิดกับคำที่คัดค้านสงสัย คง
ต้องฟังว่าข้อความในหนังสือ^๙ ไม่เป็นคำที่ควรฟัง เอา
เป็นพยานสำคัญตามกฎหมายแต่เฉพาะข้อความใน หนังสือ
นั้น^{๑๐} แต่คำฟ้องอย่างเดียวได้ แต่หนังสือฉบับนั้นผู้มา
ยื่นอ้างว่า เป็นถ้อยคำผู้มบรรดาศักดิ์ฝ่ายฝรั่งเศส ได้ใช้
ในทางราชการสำคัญและคำที่กล่าวยืนยันดังนี้ ฝ่ายจำเลย
ก็มีได้ปฏิเสธอย่างใด เพราะฉะนั้นจะคัดออกทั้งเดี๋ยว่า
ไม่เป็นถ้อยคำ อันควรจะเป็นความจริงได้ทีเดียวก็ไม่
ควร จึงเห็นว่าแม้ข้อความในหนังสือจะไม่เป็นพยาน
แต่คำฟ้องตัวตามกฎหมายก็^{๑๑} ก็ยังเป็นที่ยกย่องความ
เป็นจริงได้ ในข้อความที่มีพยานอื่นอันใช้ได้ประกอบ
หรือเจือความกันแก้ไข และแปลข้อความที่สงสัยอีกอัน
ได้อยู่ เพราะฉะนั้นศาลนี้ควรจะต้องรับหนังสือฉบับนั้น^{๑๒}

๒๐๖ คำพิพากษารับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

ไว้เลือกใช้ในที่อื่นควรใช้ควรฟัง ตามแต่ราคาแห่งข้อความอันจะมีปรากฏ ประกอบกับคำพระยานอื่นอันควรฟังนั้นต่อไป ให้ข้อความที่คัดค้านด้วยหนังสือต้องเป็นยุติตามคำตัดสิน.

ซึ่งพิจารณาได้ความว่า เดิมพระยอดเมืองขวางจำเลยผู้ได้ถูกรับอำนาจเป็นข้าหลวงรักษาราชการในเมืองคำเกิดคำมวญ ซึ่งเป็นหัวเมืองด่านปลายพระราชอาณาเขตมานานได้ ๘ ปีมาแล้ว ครั้นวันที่ ๒๓ เดือน พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๒ มีนายทหารฝรั่งเชื้อชื่อมองดีเออร์ดูต เป็นหัวหน้าคุมทหารญวนมบนเข้ามาด้อมดักค่ายบ้านที่จำเลยตั้งอยู่ จับตัวจำเลยและชนหมื่นไพร่พลที่อยู่ในบังคับ แด่เก็บริบเอาทรัพย์สินวัตถุเครื่องศาสตราวุธเสียสิ้น แต่ในเวลานั้นจำเลยหาได้ทำการต่อสู้ไม่ เพราะยังคิดว่ากรงฝรั่งเชื่อกับกรง สยามยัง เป็น ทางพระราชไมตรีกันอยู่จริง (ตามคำจำเลย) เป็นแต่เขียนหนังสือแสดงการที่ฝรั่งจะมาทำการหักหาญต่าง ๆ และขอมมีคำอายัดทรัพย์สินสิ่งของและราชการบ้านเมือง ไว้แก่มองดีเออร์ดูต ผู้ท

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๐๗

จำเลยเชื่อว่า ถ้อยคำจากกรุงฝรั่งเศสมาทำเช่นนั้น กว่าจะจำเลยจะได้ รับคำสั่งของข้าหลวงใหญ่ให้ทำอย่างไรต่อไป หรือกว่าที่กรุงเทพ ฯ และกรุงฝรั่งเศส จะได้อีกคำใดกันต่อไป (ตามคำร่างหนังสือจำเลยถึงมอติเออร์ลุส) แล้วมอติเออร์ลุสจึงบังคับขับไล่ให้จำเลยพาพวกผู้อยู่ในบังคับไปเสียให้สิ้น ฝ่ายจำเลยถือว่าเขตต์แขวงเหล่านั้นเป็นของกรุงสยาม และจำเลยเป็นเจ้าของหน้าที่รักษาอยู่ก็ไม่ยอมไปมอติเออร์ลุส จึงสั่งให้มอติเออร์ครอดกูว์ กับทหารญวน ๒๐ คน คมตัวจำเลยไปส่งให้ถึงเมืองท่าอุเทน อ้างว่าจำเลยเป็นที่เกลียดชังของราษฎร เกรงจะได้ความลำบากจึงให้ทหารไปส่งให้พ้น ในเวลานั้น มอติเออร์ลุสได้บังคับจำเลยและพวกให้ตั้งทรัพย์สินมัตต์ของตัวลงต้นต่อหน้ามอติเออร์ลุส เพื่อจะได้นำไปส่งพร้อมกับสิ่งของที่ได้เก็บไว้ เมื่อพวกจำเลยไปถึงที่ ๆ ไปส่ง อ้างว่าเพราะจะป้องกันมิให้มีคำกล่าวร้ายถึงว่า พวกทหารที่คุมไปได้แย่งเอาเสียกลางทาง (ตามคำมอติเออร์เดอตาเนซของ) ครั้นณวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๒

๒๐๘ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

มองดีเออร์ครอดกรุงกับพวกทหาร ได้คุมตัวพวกจำเลย
ออกจากเมืองคำมวญเดินทางมาได้ ๒ คืน ๓ คืน ถึงตำบล
บ้านนาหัดหิน ซึ่งเป็นที่ด่านปลายแดนเมืองท่าอูเทน
ต่อกับปลายเขตแดนแขวงเมืองคำมวญ มองดีเออร์
ครอดกรุงก็จะให้จำเลยมาตามดำพัง มองดีเออร์ครอด
กรุง ก็พาพวกทหารเดินล่วงหน้าไปก่อนเลยไปพักอยู่ที่
บ้านแก่งเจ็ก พวกจำเลยก็พากันไปพักอยู่ที่ท่าเนียบเก่า
มีผู้มาแจ้งความกับมองดีเออร์ครอดกรุงว่า จำเลยจะ
คิดตอรับ ได้ให้คนไปเที่ยวหาเครื่องมือจะทำค่าย
อยู่มาได้ ๒ วัน มองดีเออร์ครอดกรุง จึงพาดำกับ
ทหาร ๓๐ คน ไปถึงที่จำเลยอยู่ จะจับเอาตัวหลวง
อนุรักษ ผู้ช่วยราชการของจำเลยต่อหน้าจำเลยนั้น อ้าง
ว่าหลวงอนุรักษได้เคยกล่าวคำชู้ราษฎร แต่เมื่ออยู่เมือง
คำมวญ ว่าไทยจะกลับไปตอรับอีก แต่หลวงอนุรักษ
ไม่ยอมมาโดยดี มองดีเออร์ครอดกรุงและทหาร ต้อง
ปล้ำปลุกจุดดากเอาตัวผู้ต้อง จับไป ชั่งไว้ใน ห้อง เรือน ที่
พวกมองดีเออร์ครอดกรุงตั้งอยู่ในเวลานั้น จำเลยก็หาได้

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๐๕

ว่ากล่าวประการใดไม่ ครั้นเวลาบ่ายต่อมา จำเลย
ได้ให้คนใช้ไปขอตัวหลวงอนุรักษ์กตัตินมา และคนใช้
นั้นได้แจ้งแก่มองดีเออร์ครอดส์กุงว่า จำเลยตั้งมาว่า
ถ้าไม่ยอมให้ ก็จะต้องขาดทางพระราชไมตรีกัน มอง
ดีเออร์ครอดส์กุง ก็หาได้ยอมปล่อยตัวหลวงอนุรักษ์ให้ไม่
ได้กล่าวตอบแต่ว่า หลวงอนุรักษ์อยู่นี้ ก็ด่าบดแล้ว
(ตามคำพยานบนจันดาม) ในคำวินิจฉัยนี้มีผู้มาบอกกับ
จำเลยว่า มองดีเออร์ครอดส์กุงคิดจะมาจับจำเลย และ
พวกจำเลยอีก จำเลยเห็นว่า การที่มองดีเออร์ครอดส์
กุงทำแก่หลวงอนุรักษ์นั้นเป็น การ หัก หายญ เหลือเกินนัก
เห็นว่าจะอยู่ในที่นั้นไปก็ต้องเป็นเหมือนกัน จึงได้พา
พวกฟ้องตงเรือถอยต้องนำมาพักอยู่ที่เวียงกระแด่น ทาง
ห่างกับที่เดิมประมาณ ๕ ชั่วโมง ๕ ชั่วโมง ในคืนวันนั้น
แต่เมื่อมาตามทางได้พบพวกเมืองท่าอูเทน ประมาณ ๕๐ คน
คุมเล่บั้งไปส่ง จำเลยก็เรียกเขาพวกนั้นถอยกตัตินไปด้วย
ครั้นมาถึงเวียงกระแด่นพบนายทุย นายแปดก นายทหาร

๒๑๐ คำพิพากษาศาลพิเศษรับสั่ง (ครั้งที่ ๑)

คุมทหารไทยประมาณ ๕๐ คนขึ้นไปถึง นายทหารทั้ง
สอง แจ้งข้อราชการว่าหลวงวิจิตรธรรมาธิบดี ผู้บังคับ
ราชการเมืองท่าอุเทน ได้ทราบข่าวพวกฝรังเศสคุมทหาร
เข้ามาชิงเอาเมืองคำมวญ และจับเอาตัวจำเลยและพวกไว้
จึงให้ให้นายท่วยนายแปลก คุมทหาร ๕๐ คนรีบขึ้นมาช่วย
แก้ไขเอาพวกจำเลย ให้พ้นอำนาจพวกฝรังเศส และให้
จับได้พวกทหารฝรังเศสออกไปเสียให้พ้นราชอาณาจักร
และตั้งความมาอีกว่า ถ้าจำเลยและพวกพ้นอำนาจฝรังเศส
มาได้แล้วก็ให้ช่วยกันคิดอ่านจับได้พวกฝรังเศส ออกไป
ให้พ้นพระราชอาณาเขตจึงได้ จำเลยจึงได้แจ้งข้อราชการ
ที่๗๗ มาแก่นายทหารทั้งสอง และได้เห็นพร้อมกันว่า
หลวงอนุรักษ์ผู้ช่วย ยังต้องกักขังอยู่ใน อำนาจฝรังเศสอีก
คนหนึ่ง ควรจะต้องไปคิดอ่านว่ากล่าวเอาตัวคืนมาให้ได้
ก่อน จึงค่อยคิดการต่อไป จำเลยกับพวกจำเลยแต่มีได้
แต่งตัวเป็นทหารประมาณ ๑๘-๑๙ คน ถือปืนเป็นอาวุธ
๒ คน ก็พานายท่วย นายแปลก กับทหารที่คุมมา กลับ
ไปถึงที่หลวงอนุรักษ์ต้องกักขังอยู่ จำเลยกับนายทหาร

คำพิพากษาศาลพิเศษรับสั่ง (ครั้งที่ ๑) ๒๑๑

จึงแต่งให้ขุนวังซึ่งเป็นพวกข้าหลวงเมืองท่าอุเทนนายหนึ่ง
เป็นผู้เข้าไปว่ากล่าวเพื่อจะขอตัวหลวงอนุรักษ กับพวก
มองดีเออร์ครอดส์กรัง แต่จำเลยและนายทหารและทหาร
หยุดพักพักการอยู่ทาง เรือนที่ หลวงอนุรักษ ต้องกักขังอยู่
นั้นประมาณ ๗ วัน (ตามจำเลยและพระยานจำเลย) และ
เมื่อความเด่นต่อไปคำพระยานฝ่ายโจทก์ฝ่ายจำเลย แยก
ต่างกันไปมากบ้างน้อยบ้าง เพราะฉะนั้นจำต้องกล่าว
ตามความทั้งสองข้าง และเลือกฟังเอาแต่ที่น่าเชื่อ และ
ควรฟังได้ แต่เดิมบนจึงให้การต่อมองดีเออร์ว่า
เมื่อเวลาพวกทหารยกไปถึงนั้น มองดีเออร์ครอดส์กรัง
ป่วยเป็นไข้ไม่ได้สติ และถูกชนจากที่นอนมิได้ พระยานเป็น
ผู้ออกมาได้ถามพวกทหารไทย และเอาความกลับเข้าไป
แจ้งแก่มองดีเออร์ครอดส์กรัง ที่ในห้องนอน จนถึงเวลา
มองดีเออร์ครอดส์กรัง ต้องป็นตาย แต่เมื่อบนจึงพระยาน
ผู้ มาให้การต่อหน้าเราในศาลนี้ ก็กลับให้การต้องคำ
กันกับจำเลยและพวกจำเลยว่า เมื่อเวลาพวกทหารไทย
เข้าไปใกล้เรือนนั้น มองดีเออร์ครอดส์กรังได้ออกมายืน

๒๑๒ คำพิพากษาศาลพิเศษรับสั่ง (ครั้งที่ ๑)

อยู่หน้าเรือน ทั้งข้างนอกตรงบันไดเรือนข้างบน ตัว
พระยานตม้ายื่นแปลคำพูดกับขุนวังผู้ไปขอตัวหลวงอนุรักษ
ทพณดิน ตรงหน้าบันไดเรือนข้างล่าง พระยานได้แปลถ้อย
คำที่ขุนวังพูด และมองดีเออร์ครอดส์กรังตอบ ไม่ยอม
ปล่อยตัวหลวงอนุรักษ แล้วขุนวังขอทรัพย์สินสิ่งของ ๆ
พวกจำเลย ที่พวกฝรั่งเค่สริบเขาไป และบอกให้มอง
ดีเออร์ครอดส์กรัง ถอยกลับไป มองดีเออร์ครอดส์กรัง
ตอบว่า สิ่งของไม่ได้อยู่กับตัว และไม่ยอมที่จะถอยกลับไป
ทันใดนั้นจำเลยจึงร้องเรียกหลวงอนุรักษให้ออกมาหา
(คำพระยานโจทก์จำเลยต้องกัน) แต่ที่ตรงนี้ คำบนัน
พระยานโจทก์ต่างกับคำจำเลยไปอีกว่า ทันใดนั้นมอง
ดีเออร์ครอดส์กรังกลับเข้าไปเสียในห้อง พระยานก็เดินตาม
เขาไปด้วย แล้วพระยานก็ไต่บันไดขึ้นไปถึงชั้นหน้าเรือน
พระยานนึกเขาว่าเป็นพวกไทยยิ่ง เพราะข้างหน้าเรือนนั้น
มีแต่พวกไทยเท่านั้น ไม่มีพวกทหารญวน เพราะยัง
เรียกรายกันอยู่รอบเรือน และหาได้เตรียมการที่จะต่อ
สู้ไม่ ฝ่ายคางเยนวันถัน ทหารญวนพระยานโจทก์ให้การ

คำพิพากษาศาลพิเศษรับสั่ง (ครั้งที่ ๑) ๒๑๓

ว่า เวลามีเหตุชาวไทยมาถึง พระยานันรักษายามอยู่ที่
หน้าบันไดเรือน และว่าพอพวกไทยมาถึงก็ยิงปืนทีเดียว
พวกพระยานก็ยิงต่อสู้บ้าง แต่ในคำพระยานนั้นหาได้มีข้อความ
ถึงที่ได้พูดจาว่าถ้าวกัณก่อนประการใดไม่ และมีข้อความ
ต่อไปอีก แต่ว่าพระยานดังที่ได้ว่า พระยานเห็นพวกไทย๖คน
ขึ้นไปบนบันไดเรือน ทันใดนั้น ก็ได้ยินเสียงบนคางเขน
ภายในเรือน แต่ฝ่ายคำให้การจำเลยและพระยานจำเลย
นายทหารไทยให้การต้องคำกัณนั้นคง ตลอดเวลาที่
ชักสอมไปมาโดยไม่พลาด เจอคำกัณว่า เมื่อเวลาที่จำเลย
เรียกให้หลวงอนุรักษมาหานี้ ถ้ามักร้องเป็นภาษาไทย
ที่พระยานไม่เข้าใจ ทันใดนั้นมองดีเออร์ครอดส์กรัง ก็
จับเอาข้อมือหลวงอนุรักษไว้ แล้วตัวก็ก้าวเข้าไปในเรือน
ถ้ามและนายทหารญวนผู้หนึ่งก็วิ่งขึ้นบันได เข้าไปในเรือน
ด้วย ทันใดนั้นหลวงอนุรักษก็ดับมือหลุดจากมือ มอง
ดีเออร์ครอดส์กรัง โดดหนีลงจากเรือน จะวิ่งมาหาจำเลย
พอมีบันยงมาแต่ในเรือนต้องทหารไทยผู้หนึ่งซึ่งอยู่ข้างหน้า
จำเลยตาย และเสียงบนในเรือนก็ยังซ้ำออกมาอีกต้อง

๒๑๔ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

ตามนัด ต้องทหารไทยด้มลงอีก นายทู้ นายแปด
นายทหารจึงร้องหาหรือจำเริญว่า ทหารเราต้องบนตายลง
หลายคนแล้ว จะต้องยังต่อสู้บ้างแล้ว นายทหาร
ทั้งสองและจำเริญก็พร้อมกันร้องสั่งให้ยังต่อสู้ ทหาร
ญวนที่ยืนเข้าแถวพร้อมกันอยู่หน้าเรือนและข้างหลังเรือน
ก็ยิงโต้ตอบต่อสู้กันอยู่ในเวลาที่ยิงกันอยู่นั้น พะยาน
เห็นไฟติดชนข้างหลังเรือนตกแรงชน เมื่อไฟไหม้ได้
ประมาณกึ่งหลังพะยานเห็นบนจันทน์ดำมั่งดังเรือนมา และ
ร้องเรียกหลวงอนุรักษขอให้ช่วยชีวิตด้วย จำเริญและ
หลวงอนุรักษก็ไปรับพยนต์มาในเวลานั้น บนที่ยิงโต้ตอบ
กันก็หยุดลง พะยานได้ยินจำเริญร้องสั่งให้ตนเที่ยวค้นหา
ศพจนทั่ว ผู้ที่เป็นเหตุเข้าไปพดการและต้องอาวุธตายใน
ที่นั้น และให้เก็บเอาอาวุธราวุธคนที่ตายทั้งปวงด้วย พะยาน
เห็นพวกทหารเก็บได้อาวุธของพวกทหารญวน ที่ตายใน
เวลานั้น ได้ปืนมา ๕ กระบอก และพะยานตรวจจุดพวก
ทหารฝ่ายไทยที่ตบ่นตาย ๕ คน เป็น ๖ คนทั้งนั้น
ผู้เป็นเหตุด้วยกัน ที่ต้องอาวุธเจ็บป่วยอีก ๕ คน จำเริญ

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๑๕

และพระยาน ก็พากันมา ดงเรือ กลับมา ที่พัก เวียง กระเด็น
เวดานนท์บนจันด้วย แต่บนจันว่า เวดากี่ถึงกันอยู่นั้น
ตัวบนจันถูกถูกปืนที่หลังมาออกที่ไหล่ถูกหนึ่ง พระยาน
ได้เห็นมองดีเออร์ครอดกรุงนั่งประจัน ๖ นิตของเขายู่
พระยานก็ได้เอาปืนยิงนกของเขามายิงได้ห้าตัวหกตัว และ
ภายหลังพระยานได้ถูกถูกปืนอีกหลายลูก และได้เห็นมอง
ดีเออร์ครอดกรุงถูกปืนที่ศีรษะก็ล้มลงตาย ในเวดานนท์
พระยานเห็นพวกไทยหลายคนขึ้นไปบนเรือน พระยานรู้จัก
ตัวว่าชื่อ ขุนจำนงค์ ถอดขวานฟันหีบของพระยานเก็บเอา
เงิน ๘๒ เหรียญ ที่อยู่ในหีบนั้น เก็บทรัพย์สินของอื่นๆ
อีกรวมราคา ๒๕๐ เหรียญของพระยาน และเอาหีบของ
มองดีเออร์ครอดกรุงไปด้วย ภายหลังพระยานได้เห็นคน
ไทย เอาไฟจุดเรือนใหม่ขึ้นมาเกือบครึ่งหลัง พระยาน
ทนความร้อนมิได้ จึงได้หนีลงจากเรือน พวกทหาร
เห็นยกปืนจะยิง แต่ตัวนายได้ห้ามไว้ว่า จะจับเขาไป
เป็นๆ แล้วหลวงอนุรักษ์มอหนึ่งถือดาบ มือหนึ่งมาจับ
แขนซ้ายพระยาน ตัวจำเริญมาจับเอาแขนขวาพระยานไว้

๒๑๖ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

แต่ห้ามความปรากฏว่าได้ถืออันใดไม่ แต่ค้างเอนวันกัน
ทหารญวนพะยานอีกคนหนึ่ง ให้การว่าเมื่อพะยานต้อง
กระสุนปืนล้มตงแล้ว พะยานคลานไปแอบอยู่ริมกอไม้
ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ ในที่นั้น หาได้มีผู้ใดเห็นและทำอันใดแก่
พะยานไม่ ต่อไปอีกถึง ๔ วัน จึงมีผู้พบและจับตัวมาส่ง
ยังข้าหลวงต่อภายหลัง แต่คำให้การและคำพะยานจำเลย
เบิกความตรงกัน ว่าพะยานได้เห็นเพลิงติดชนแต่กำลังยัง
ยิงโต้ตอบกันอยู่ ต่อเพลิงไหม้มากเกือบครึ่งหลังแล้ว
จึงได้เห็นบนจันตงเรือนมาร้องขอชีวิต และหยุดการต่อสู้
เมื่อเวลาที่หยุดยิงตงนั้นไฟก็ไหม้เรือนเสียมากแล้ว หาได้
มีผู้ใดใดชนไปเก็บเอาทรัพย์สินสิ่งใดบนเรือนไม่ และในเวลา
นั้นเพลิงก็กำลังจดับกัน แม้ใครจะขึ้นไปก็เห็นจะชนมิได้
ด้วยความร้อนจัดนัก และพอบนจันตงมาหาและหยุดยิง
กันตง จำเลยและพะยานก็รีบกลับมา ตงเรือโดยเร็ว
แต่เมื่อกำลังไฟยังไหม้แรงอยู่ จึงหาได้ทันรู้ว่าฝ่ายทหาร
ญวนจะป่วยตายมากน้อยเท่าใดไม่ ต่อกลับมาถึงที่ค่าย
เวียงกระแต่นแล้ว จำเลยจึงได้แต่งคนให้กลับไปจัดการ

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๑๓

ฝั่งศพมองดีเออร์ครอดส์กรัง และตรวจเก็บศพผู้ตายทั้ง
ต้องฝ่าย ทำการฝังเสีย ต่อผู้ไปตรวจนั้น กลับมาแจ้ง
ความ จึงได้ทราบทั่ว ทหารฝ่ายญวนตาย ๓๑ คน ๓๒ คน
และนำทหารญวนที่ป่วยมาด้วยคนหนึ่ง กับปืนของทหาร
ญวนที่ตายอีก ๕ กระบอก และภายหลังพวกชาวบ้านจึง
นำทหารญวนป่วย ที่หนีเดินไปได้ทางไกลนั้นมาส่งอีก
คนหนึ่ง จำเลยก็ได้บอกส่งอาวุธทั้งปวง ที่เก็บได้มา
กับคนป่วยเจ็บทั้ง ๓ ไปยังข้าหลวงใหญ่ แต่ตามเวลาที่
ได้มานั้นรวมใจความที่เป็นสำคัญ ตามที่เห็นว่าเกี่ยวกับ
พระยอดเมืองขวางจำเลย ผู้ต้องคำหาตามพิพจน์ได้
ในความเรื่องนี้ ดังได้กล่าวมาแทน จึงได้พร้อมกัน
เห็นว่า ข้อความจะต้องคัดค้านนั้น ควรจะนับ เป็น ข้อปัญหา
& ข้อตั้ง

(๑) มองดีเออร์ครอดส์กรัง กับพวกญวนที่มาด้วย
และจำเลยกับพวกทหารที่ได้ทำการวิวาทรบพุ่งแก่กัน ผู้ใด
ฝ่ายใด ได้ต้องอันตรายจริงเพียงใด และทรัพย์สินสิ่งของ
ของมองดีเออร์ครอดส์กรัง และพลทหารต้องเสียหาย

๒๑๘ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

อย่างใดบ้าง.

(๒) พระยอเมืองขวางจำเลยได้ฆ่าเองหรือสั่งให้ผู้อื่นฆ่า มงดีเออร์ครอดส์กรังและพวกญวนเหล่านั้นให้ตาย.

(๓) และทำเองหรือสั่งให้ผู้อื่นทำ ให้นันจันดามและทหารญวนให้ต้องบาดเจ็บสาหัสด้วยความรู้และคิดทำร้าย จำเลยได้เก็บริบเอาทรัพย์สินสมบัติของมงดีเออร์ครอดส์กรัง กับนันจันดามและทหารญวนเอง หรือให้ผู้อื่นทำ หรือห้ามมิได้ ด้วยความปรารถนาชั่วของตัวเอง อันเป็นโทษผิดตามพระราชกำหนดกฎหมาย จึ่งทั้งหมด หรือแต่ข้อหนึ่งข้อใด หรือห้ามมิได้.

(๔) ถ้าและมีความผิดจริงทั้งหมด หรือข้อหนึ่งข้อใด หรือหาความผิดมิได้ ควรค่าจะปรึกษา วางบท และบังคับจำเลย นั้นใด จึ่งจะชอบด้วยยุคติธรรมและกฎหมาย และถูกต้องตามพระราชบัญญัติพิเศษนี้.

เราทงปวงได้พิจารณาตรวจค้นในคำหาให้การและหนังสือต่าง ๆ นทงต้องฝ่ายส่งมาเป็นพะยาน และได้

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๑๕

ชักใช้ล้อมถามพะยานที่ได้มาให้การต่อหน้าเราเอง และ
ได้พยายามจกจำล้อยคำที่ทนายผู้หาผู้แก้ ได้ว่ากล่าว
ตักเตือนแนะนำทั้งหมด มาโดยความเพียรอันละเอียด
ตลอดจนสิ้นกระแสความแล้ว และเราทั้งหลายได้เชื่อว่า
ความจริงในปัญหาข้อนี้ทั้งสองฝ่าย ต้องอันตราย
จริงน่ะ เป็นดังนี้.

ในปัญหาคำถามนี้ คือมองดีเออร์ครอดส์กัว และ
พวกทนายได้ต้องอันตรายเพียงใดนั้นมีในคำหาว่ามอง—
ดีเออร์ครอดส์กัว (๑) กับพวกทนายญวนแต่ ๑๖ ถึง ๒๔
ต้องป็นตาย บุนจันดามเขมร ๑ ญวนวันถันทนายญวน ๑
ต้องอาวุธปืนป้วยเจ็บดำหัด รวมผู้ต้องหาต้องอาวุธตาม
คำหาเป็น ๒๗ คนด้วยกัน แต่ตามคำให้การจำเลยและคำ
พะยานทั้งสองฝ่ายประกอบเข้าความกัน ควรเชื่อว่าเป็น
ความจริงได้ดังนี้ คงได้ความว่ามองดีเออร์ครอดส์กัว ๑
กับพวกทนายญวน ๑๑ คน ๑๒ คน ได้ต้องอาวุธตาย กับ
บุนจันดามกับญวน ๒ คน ต้องอาวุธป้วยถึงดำหัดที่ตำบล
บ้านแก่งเจ๊ก ในเวลาที่ได้อาวุธยิงปืนต่อสู้กันกับทนาย

๒๒๐ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

ไทย ในวันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๒ นั้น และฝ่ายข้าง
ทหารไทย ขุนวิงษ์เป็นผู้ไปพบการชนกันคนหนึ่ง กับ
พลทหารต้องอาวุธตายในเวลาที่เกิดวิวาทนั้นรวมกัน ๖ คน
พลทหารไทยต้องอาวุธป่วยเจ็บ ๕ คน ดังนี้ แต่ในคำหา
ว่าพลทหารญวนต้องถูกตายในที่เกิดวิวาทแต่ ๑๖ ถึง ๒๕ คน
ความข้อนี้ คำหาว่าพลทหารญวนตายมากกว่าที่
พิจารณาได้ถึง ๑๒ คน แต่ก็เป็นคำที่ผู้หาแต่สงสัย ไม่
ยืนยันได้ว่าต้องตายเป็นแน่เสียแล้ว (ก็ ๘ คน) และในคำ
ของมองดีเออร์ดูต ผู้ที่ได้นำทหารเข้ามาในที่เกิดวิวาท ก็ว่า
ได้ใช้มาแต่ ๒๐ คน ต่ำกว่าคำหาที่ตั้งถึง ๕ คน ๆ
ทั้ง ๕ คนนี้ ควรฟังเป็นแน่ได้ว่าไม่มีตัวมาจริง และใน
คำพระยานโจทก์ทั้ง ๒ ปาก ก็บอกความว่า ทหารญวน
ผู้คิดเห็นว่า น้อยตัวกว่าฝ่ายไทยแล้วไม่ยู่ต่อสู้ หนีตัว
ไปเสียก็มี และไม่มีคำพระยานใด ปฏิเสธว่าไม่มีใครหนี
มาได้ และคนญวนที่เป็นแต่ต้องอาวุธ บ่วย ไม่ได้ตาย
ในที่เกิดวิวาทก็ ๒ คน คิดคนทีพระยานโจทก์ทั้งสองอันอยู่
ต่างที่กัน ในเวลาวิวาทได้รู้เห็นว่าหลบหนีรอดพ้นไปได้

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๒๑

ทั้งสองคนนั้น คงจะไม่น้อยกว่า ๒ คนไปได้ คงเป็น
ควรฟังได้ว่าพลทหารญวนที่ต้องตายในวันวิวาทนั้น ไม่
เกิน ๑๖ คนไปได้ มีแต่จะน้อยกว่านั้นได้อีก เพราะบางที่
ทหารญวนเหล่านั้นจะหนีไปไม่มีใครเห็นอีกก็ได้ ด้วยได้
ความปรากฏชัดว่า เมื่อเลิกวิวาทแล้ว ฝ่ายไทยมิได้
คิดติดตามจับกุมอันใดเลย แต่คนที่ต้องอาวุธเจ็บป่วยแล้ว
ยังหนีไปไม่ได้เป็นหลายเวลาต่อไป ดังนั้นถึงดังนั้นก็
ได้ต่อมา แต่เมื่อภายหลังไม่มีผู้ใดฝ่ายไทยได้จับมาได้
เมื่อมาถึงอยู่เลยดังนี้ เพราะฉะนั้นคำทำจำเลยให้การ
ยืนยันว่า ได้แต่งคนไปตรวจศพ และทำการฝังศพอยู่
ผู้ที่ต้องตายทั้งสองฝ่าย ได้หาพบ ได้พบศพญวน ที่ต้อง
อาวุธตายแต่ ๑๑ คน ๒๒ คน ก็พอสมควรจะเชื่อว่าเป็นความ
จริงอยู่.

ส่วนในปัญหาตอนปลายที่ว่า ทรมายสิ่งของของ—
ดีเออร์ครอดส์กรัง และพลทหารต้องอันตรายจริงเพียงใด
นั้น เราได้ตรวจดูในคำหาว่าจำเลยได้ปล้นเองหรือตั้ง
ให้ผู้ปล้นนั้น เก็บเอาเครื่องศาสตราวุธกระสุนดินดำ

๒๒๒ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

และทรัพย์สินของมอติเออร์ครอดกรัง และบุญจันทร์
ไป และได้เผา หรือได้สั่งให้ผู้อื่นเผา เรือนซึ่งมอติเออร์
ครอดกรังและพลทหารพักอยู่ และสิ่งของอันอยู่ในนั้น
ให้ไฟไหม้เสียสิ้นหน ความทรงสลดของชน คงพิจารณา
ได้ความที่ไม่มีคำคัดค้านปฏิเสธ ต่อแต่เพียงว่า จำเลย
ได้สั่งให้ทหารเก็บเอาปืนของพวกญวนที่ตอง อาวุธตาย ๓๐
กระบอก และเกิดไฟติดชนที่เรือนซึ่งมอติเออร์ครอดกรัง
อาศัยอยู่ เมื่อกำลังวิวาทจนหมดสิ้น แต่ยังมีคำต่อ
เถียงกันอยู่ต่อผู้ใด “จุดไฟ” ซึ่งมีได้เกี่ยวข้องกับปัญหา
ชน ในทนายจะตองวินิจฉัยแต่ว่า ทรงสลดฝ่าย ว่าฝ่ายใด
ต้องอันตราย และเสียหายเพราะการวิวาทรบสู้กันทงน
เป็นแน่จริงเท่าไร คงได้ความที่ควรฟังเป็นจริงได้ว่า
พวกทหารไทยได้เก็บเอาอาวุธปืนที่ทหารญวนผู้ตายถือมา
ได้ ๒ ครั้ง เป็นปืน ๓๐ กระบอก กับทรัพย์สินของมอติ
เออร์ครอดกรังและด้ามที่มามารกน้อยเท่าใด ไม่ปรากฏ
แน่ได้และบางทจะมีทรัพย์สินของ ๆ จำเลย และพวกจำเลย
ซึ่งพวกฝรั่งเศสได้เก็บจับเอาไว้นั้นติดมาด้วย เพราะในคำ

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๒๓

มองดีเออร์ดูต ได้กล่าวยืนยันเป็นคำชัดว่า จะได้ค้นถึง
ของ ๆ จำเลย และพวกจำเลยที่ได้เก็บเอาไว้ให้เมื่อเวลา
ไปถึงที่ที่จะไปตั้งนั้น และถ้าคำมองดีเออร์ดูตพูดนั้นเป็น
ความจริง ทริพย์ดังของทั้งปวงที่สุดที่เป็นของตัวจำเลย
เองแท้ ๆ ก็คงจะได้มีในหมู่ของทมิของดีเออร์ครอดส์กรัง
นำมาด้วย แต่ไม่ปรากฏมากและน้อยได้ ต้องอันตราย
เสียที่ไฟไหม้นั้น หรือบางทีจะมีผู้ได้ไปในเวลาที่วิวาท
หรือเมื่อภายหลังบ้างก็เป็นได้ เพราะฉะนั้นคำตอบปัญหา
ข้อนี้ของตอบว่ามองดีเออร์ครอดส์กรัง ๑ กับพลทหารญวน
๑๑ คน ๑๒ คน ขุนวงคนเมืองท่าอุเทนซึ่งเป็นทศ ๑ คน
ทหารไทย ๕ คน ได้ต้องอาวุธบนตายในที่วิวาทนั้น รวม
กันทั้งสองข้างเป็น ๑๘ คนด้วยกัน กับบุญจันดาม ๑ ทหาร
ญวน ๒ ทหารไทย ๔ คน ต้องกระสุนปืนเจ็บป่วยในเวลา
วิวาท รวมทั้ง ๒ ข้าง เป็น ๗ คนด้วยกัน กับทหารไทย
ได้เก็บเอาปืนของทหารญวนที่ตาย ส่งไปยังข้าหลวงใหญ่
ฝ่ายไทย ๑๐ กระบอก กับบุญจันดามได้ทำตายแผนที่ของ
มองดีเออร์ครอดส์กรังแผ่นหนึ่ง และทริพย์ดังของมอง

๒๒๔ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

ดีเออร์ครอดสู้รกับบนจันดามะและพลทหาร หรือบางที
ทรัพย์สินของจำเลย ที่มองดีเออร์ครอดสู้จะส่งคืนให้จำเลย
ไม่ทราบกำหนดมากและน้อยได้ ต้องอันตราย คัวมี
คนลักเอาไปหรือต้องไฟไหม้อันตรายสูญเสียไปสิ้น ได้
ความดังนี้.

แต่ในปัญหาที่ ๒ ว่า พระยอดเมืองขวางจำเลย ได้
ทำความร้ายตามคำหาทง ๕ ข้อนั้น โดยความรู้และจงใจ
ด้วยความประมาทชั่ว อันเป็นโทษผิดต่อพระราชกำหนด
กฎหมายจริงทั้งหมด หรือแต่ข้อหนึ่งข้อใด หรือหามิได้
นั้น เราได้พิจารณาตรวจตราใน คำหา คำให้การ และ
คำพระยานฝ่ายโจทก์จำเลยและคำคัดค้าน ตลอดจนท้วง
ท้วงอย่างแล้ว ก็หาได้พบปะข้อหนึ่งคำใด ซึ่งจะเป็นคำ
ยืนยันว่าจำเลยได้ทำการร้ายทั้ง ๕ ข้อนั้น แต่อย่างใดแห่งใด
ไม่ แม้แต่ในคำที่กล่าวหาที่ต้องยกเอา มา เป็นกระทู้ปัญหา
เอง ก็ไม่กล่าวว่าเป็นคำยืนยันมั่นคงได้ เป็นแต่
กล่าวหาแต่จกถับดงท้ายเป็นคำสงสัยเสียว่า หรือตั้ง
ให้ผู้อื่นกระทำความผิดทั้ง ๕ ข้อ และในคำทนายโจทก์ที่

คำพิพากษาศาลพิเศษรับสั่ง (ครั้งที่ ๑) ๒๒๕

เจรจาเวลาเสร็จการพิจารณานี้ ก็ไม่มีคำสั่งดัดสันโด
เดย ในความชันน และในความเห็นของศาลนี้เอง
ก็เห็นพร้อมกันว่า ไม่มีข้อเหตุอันใดที่รับรู้ได้ ยินมาแล้ว
ในการพิจารณาความนี้ จะแนะนำแม้แต่ให้ส่งดัดในความ
ชันน เพราะฉะนั้นเราทั้งหลายต้องกล่าวโดยคำอันชัดว่า
จำเลยมิได้ทำการร้ายทั้ง ๕ ข้อด้วยตนเองเลยเป็นแน่แท้ๆ
แต่ชนทในคำหาว่าหรือใช้ ให้ผู้อื่นทำนนั้นเถา เมื่อมีคำหรือ
มานำหน้าเข้าก็พาเอาคำนั้นอ่อนไป ไม่เป็นคำยืนยันอัน
มั่นคงได้ เราทั้งหลายได้ตรวจดูคำพะยานต่าง ๆ ทั้ง
หมดด้วยกัน ก็ได้พบคำที่แต่แรกบางที่จะเป็นคำที่หา
ให้เกิดคำหาเหล่านั้นบ้าง คือคำพะยานบนจันด้ามพะยาน
ฝ่ายโจทก์ ซึ่งได้คิดตั้งมาว่าเป็นคำที่พะยานให้การต่อ
มองดีเออร์ว่าราชทูตฝรั่งเศส เมื่อพะยานกำลังได้ถึง
การทวงถามต่อผู้ทักอยู่นั้น พะยานให้การต่อไปว่า พะยาน
เห็นพระยอด เมือง ขวาก อยู่ข้างหลัง หมู่ทหาร แด
พะยานได้ ยินเขายุททหารของเขาอยู่เดิมมอ เพราะฉะนั้น

๒๒๖ คำพิพากษาศาลพิเศษรับสั่ง (ครั้งที่ ๑)

บางทีผู้หาจะถือว่าคำที่ขุนนักเหมือนกันกับคำสั่ง แต่อันที่
จริงคำทั้งสองมีความหมายต่างกันทั้งผลและความ รับผิดชอบ
ของการนั้นก็ไม่เหมือนกัน แต่เราก็ไม่จำเป็นต้อง
กล่าวยืดยาวในความช้อนอกด้วย บุนจันพะยานคนนั้น
เมื่อมาศาลขอให้การในศาลนี้ ก็ละทิ้งความนิน্দะ
หาเบิกความถึงไม่ ทนายฝ่ายโจทก์จึงกล่าวหักหลัง
ถามพะยานถึงคำ ๆ นั้นที่ พะยานให้ การต่อ มองดีเออร์ว่า
พะยานก็ตอบโต้เสียว่า พะยานหาได้ยืนยันใดๆเลยกล่าวว
อย่างใดไม่ และได้อธิบายต่ออีกว่า พะยานอยู่ไกล
ไม่สามารถจะได้ ยืนยันคำที่จำเลยกล่าวอย่างใดในเวลา
นั้น ในความสงสัยในช้อนก็เป็นอันยุติกันเท่านั้น และคำ
พะยานฝ่ายโจทก์อื่น ๆ ก็มีได้ มือกอย่างใดในความ
ช้อน เว้นแต่จะเกิดมาแต่ทางพิเคราะห์เป็นหลายชั้นออกไป
ดังว่าจำเลยเป็นหัวหน้ามีบรรดาศักดิ์สูงในคนหมื่นนั้น
เมื่อคนหมื่นนั้นทำการอันใด ก็จำเป็นต้องเข้าใจว่า เพราะทำ
ตามคำสั่งจำเลยนั้น แต่ความคาดคะเนดังนั้นบางทีจะเป็น
ความสำคัญควรฟังได้ แต่ในทนายคำพะยานมาชี้แจงเหตุ

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๒๗

ผล ให้ความสำคัญในความคาดหมายอย่างนั้นหาหน้าหนัก
มิได้ โดยเหตุต่าง ๆ มาประกอบกันดังจะได้ชี้แจงต่อไป
ในข้างหน้า เมื่อถึงเวลาจะต้องกล่าวถึงข้อความเหล่านั้น
ในที่นี้จะต้องสอบสวนพิจารณาด้วยคำพยานที่เป็น คำยืนยัน
โดยตรง ๆ ให้สันนิษฐานความเสียก่อน แต่คำพยาน
ใจที่ทั้งปวงก็ห้ามคำใดที่จะเป็นคำยืนยันว่า ได้รู้เห็นหรือ
ได้ยินว่าจำเลยได้สั่งได้ใช้ผู้ใดให้กระทำการ ตามข้อหา
ทั้ง ๕ อย่างนั้นแต่อย่างใดไม่ แต่มาปรากฏขึ้นใน คำพยาน
นายทู้ นายทหารพยานจำเลยอีกแห่งหนึ่งว่า พยาน
ได้ยินจำเลยสั่งให้ทหารเก็บเอาปืนของพวกทหารญวน ที่
ต้องอาวุธตายอยู่ในที่รบไปด้วยอีกแห่งหนึ่ง ในคำให้การ
ของจำเลยเองให้การรับว่าเมื่อทหารไทยต้องปืนที่ยิงมา
แต่ในเรือนที่มืองดีเออร์ครอดกรุงอยู่ถึงมดอีก ๒ คน จำ
เลยกับนายทู้นายแปลก ก็สั่งให้ทหารยิงโต้ตอบต่อสู้
บ้าง แต่ในความข้อนี้ในคำพยานนายทู้นายแปลก นาย
ทหารเบิกความแตกไปว่า เมื่อพยานเห็นทหารต้องปืน
ถึงมด พยานจึงพูดปรึกษากับพระยอดฯ ว่าเมื่อฝรั่งเสีย

๒๒๘ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

ยิ่งเอาทหารตายลงไปเป็นหลายคนละนั้น ก็จำเป็นจะต้อง
ตั้งให้ทหารยิงต่อสู้บ้าง จำเลยก็เห็นชอบด้วยนายทหาร
ทั้งสอง จึงได้ตั้งให้ทหารยิงต่อสู้ แต่พยายามหาได้
ยินจำเลยตั้งด้วยไม้ม้า คำพยานนายทหารทั้งสองจึงเห็นว่า
จะเป็นความจริงมาก ด้วยเห็นการสู้รบกับเหตุผลที่ควร
จะเป็นจริง เพราะตัวจำเลยเวดานั้น เป็นแต่ทပ်รักษา
เท่านั้น มิได้เป็นผู้บังคับทหาร และมีได้มีอำนาจหรือหน้าที่
ที่ ๆ จะทำการดังที่มารบนั้น และการที่จำเลยให้การรับ
ตงนั้นก็เห็นได้อยู่ว่า เพราะโดยจะรอดตัวมาได้บ่ปล่อยให้
นายท่วย นายแปดก รับผิดชอบผู้เดียวในการที่ไปทำอยู่
ด้วยกันเท่านั้น แต่ถึงจะจริงอย่างไรก็ดี เมื่อจำเลย
มาให้การรับต่อศาลตงนั้น ศาลก็จำจะต้องฟังเอาว่า เป็น
คำรับตามที่จำเลยให้การไว้เท่านั้น แต่จำจำเป็นที่จะต้อง
พิจารณาตามผลแห่งการทรมแต่คำตั้ง ซึ่งจำเลยรับนั้น
ว่าจะมีผลได้ประการใด และการที่ตั้งนั้นจำเป็นผิดและ
ชอบเพียงไร ฟังเอาตามคำให้การและพยานที่มหัก
ว่าเป็นความจริงนั้น ในเวดานั้นตัวจำเลยแม้เป็นข้าราชการ

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๒๕

การมีบรรดาศักดิ์สูงกว่านายทหารทั้งสองก็จริง แต่ก็มีอำนาจและหน้าที่แต่ที่ในเขตต์แขวงเมืองกำเกิดคำมวญเท่านั้น ถ้าจำเลยจะได้ทำการตั้งนั้นในเมื่อมองดีเออร์ลด์แรกมา ก็จะได้รับผิดชอบเต็มตามที่ได้ทำนั้น แต่เมื่อพระยานเกด็อกจะยอมตัวให้พวกทหารญวนจับได้และคุมมาตั้งจนถึงแขวงและหน้าที่ของตนแล้ว แม้ว่าจะรอดพ้นอำนาจมองดีเออร์ครอดก็จริงไปได้และไปอยู่ที่ใด ก็เป็นแต่ผู้อาศัยกำลังและอำนาจผู้อื่น มีนายทุนนายแปลกเป็นคนแทนนั้น และว่าตามคำสั่งหุดวงวิชิตต์รดาตร ผู้ถืออำนาจบังคับการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนในแขวงเมืองท่าอุเทนซึ่งเป็นทิวาทรบดู้กันอยู่นั้น และทั้งแขวงเมืองคำมวญที่จำเลยรักษายู่แต่ก่อนด้วยกัน ก็มีความชัดว่าให้นายทหารทั้งสองเป็นผู้ถืออำนาจที่จะทำการตามคำสั่งนั้น ตลอดจนความเข้าใจว่าเวदानั้นจำเลยจะยังเป็นชะเลยอยู่ และท้ายคำสั่งทชยายความออกไปว่า ถ้าจำเลยออกจากอำนาจฝรั่งเศสได้แล้ว ก็ให้ปรึกษาหารือกันคิดอ่านจับได้ฝรั่งเศสให้ออกไปให้ พัน พระ ราช อาณา

๒๓๐ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

เขตต์ได้ตามคำสั่งนี้ ก็ให้จำเลยเป็นแต่เพียงที่ปรึกษาเท่านั้น เพราะเหตุที่จำเลยได้รู้จักผู้คนแล้ว เหตุผลและการงานในแถบนั้นมากกว่านายทหารทั้งสองจะรู้ได้ และโดยความที่เป็นจริงในการที่ไปทำการทงนั้น จำเลยก็เป็นแต่เพียงผู้นำทางและที่ปรึกษาไปเท่านั้น เขตต์กำลังทหารที่ไปก็เป็นคนในบังคับนายทหารทงนั้น พวกจำเลยมีไปเพียง ๑๘ คน ๑๘ คน และมีอาวุธปืนไปแต่ต้องกระบอกพอเป็นเพื่อนตัวเท่านั้น เพราะฉะนั้นแม้ว่าจำเลยจะได้มีคำสั่งจริง ดังคำให้การก็ดี ในเวลานั้นจะมีผู้ที่จะทำตามบังคับได้ก็แต่สองคน และก็ไม่ได้ความว่าคนทั้งสองนั้นหรือผู้ใดได้ทำตามคำสั่งของจำเลยนั้น คนที่ทำการก็แต่พลทหาร ที่ทำตามคำสั่งของนายทหารเท่านั้น และในที่สุดแม้ว่าจำเลยจะต้องรวมการรับผิดชอบกับ นายทหารทั้งสองในการที่ยังต่อสู้กัน ก็เป็นแต่เพียงทำการตามบังคับ ของข้าหลวงใหญ่เพื่อจะรักษาราชการและรักษาอาณาเขตต์ของบ้านเมืองตน ตามหน้าที่พนักงานของตัวที่ต้องจำทำเช่นนั้น จำเลยและนายทหารทั้งสองก็ได้

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๓๑

ทำการโดยโอบอ้อมอดทน ใต้ตั้งให้ขุนวังไปขอเจรจา
ว่ากล่าวข้แจ้งร้องขอแต่โดยดี เพราะมิได้มีความ
ปรารถนาจะให้เกิดการวิวาทจนถึงต้องรบสู้แก่กัน ถ้า
หากมองดีเออร์ครอดกรุงพุดจาผ่นฉนั้น แม้แต่จะให้
หลวงอนรักษได้กดับไปแต่โดยดี การที่ต้องเกิดฆ่าฟัน
กันในวันนั้น แม้ที่สุดก็ยังไม่วุ่นมิได้ ในทันใดนั้นแต่เป็น
กรรมของคนเหล่านั้น เผลอญให้คาดคิดผิดไปว่าพระ
ยอดเมืองขวางคงจะเป็นผู้ใหญ่ถืออำนาจได้บังคับคนนอก
นั้น จึงสำคัญเขาตามเคยว่าคงจะไม่กล้าต่อสู้เหมือนดัง
เช่นที่เคยเห็น จำเลยเคยยอมให้ชมขมาแต่ก่อน เมื่อครั้ง
เมืองคำมวญเป็นต้น เมื่อจับหลวงอนรักษเป็นที่สุด
และมีความเชื่อมั่นเลยว่าถึงอย่างไร ไทยคงจักไม่กล้า
สู้ดังเช่นเคยนักเคยเชือมาแต่ก่อน ตามคำพะยานญวน
และบนจันให้การไว้นั้น แม้เมื่อได้ยินจำเลยเรียกหลวง
อนรักษให้ ไปหา ก็ยังคิดเห็นไปโดยนิสสัยทำใจกล้า
ว่าถึงพวกไทยจะทำการหักหาญอย่างไร ถ้าขึงยงเดี่ยว
ให้ตายสักคนหนึ่งสองคน คนอื่น ๆ ก็คงจะพากันแตก

๒๓๒ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

ตื่นตกใจกลัวหนีไปหมด อนึ่งเคยเชื่ออยู่ว่าถ้ายังได้ตัว
หลวงอนุรักษ์ไว้ในมือเท่าใด พวกไทยก็คงจะยังไม่
กล้าทำหักหาญ เพราะต้องเห็นแก่กัน ครั้นเห็นหลวง
อนุรักษ์ดับหลุดมือไปได้ ก็ตกใจว่าไทยذنทกค คงจะ
กำเริบต่อสู้ในทันทีนั้น จึงได้รีบวิ่งป็นมาปรารภณา
จะให้จำเลย และคนเหตานั้นตกใจกลัวตายบ้าง จะ
ได้หนีไป แต่ความคิดต้งนั้นผิดไปด้วยผู้บังคับการในเวดา
นั้น หาใช้จำเลยไม่ เมื่อนายทหารทั้งด้องเห็นทหาร
ตายลงหลายคนแล้ว ก็เป็นหนาทของทหารที่จะจำต้อง
ต่อสู้ อนึ่งกรอຍว่าป็นเป็นทางยาว แต่เห็นผู้มอ
มองดีเออร์ครอดักรงประกษอยกับตา ถ้าจะนั่งอย
หรือจะหนีก็คงจะต้องตายตงอกมากกว่า จึงได้ตั้งให้
ทหารต่อสู้ ทหารไทยมากตัวกว่า ผลแห่งการต่อสู้
รบกัน ก็จำต้องเป็นตงเช่นได้เป็นไปแล้ว โดยธรรมดา
โดยไม่ใช้ความผิดของฝ่ายจำเลย หรือพวกจำเลยตง
ต้น เพราะฉะนั้นจึงได้เห็นพร้อมกันว่า การที่จำเลย
และนายทหารทั้งด้องตงจำทำนั้น โดยการจำเป็นที่ทหาร

คำพิพากษาศาลพิเศษรับสั่ง (ครั้งที่ ๑) ๒๓๓

และข้าราชการทั้งปวงต้องจำทำ และในการเวรนั้นแม้จำ
เลยได้ออกปากสั่งการพร้อมกับนายทหารทั้งสองจริง ก็ดี
คำของจำเลยนั้นก็มีได้เป็นผลอันใดให้ยิ่งและหย่อนไปกว่า
ที่การจะต้องเป็น เพราะฉะนั้น จำเลยสมควรจะได้รับ
ความผิดหรือชอบในการนั้น.

แต่ในการชี้แจงที่ทนายแผ่นดิน ได้กล่าวอธิบาย
เมื่อภายหลังนั้นเป็นคำยืนยันว่า ตั้งแต่ต้นมาจำเลยได้
ยินยอมยกมอบเมืองคำมวญให้แก่ฝรั่งเศส ด้วยหนังสือ
ที่จำเลยมีถึงมองดีเออร์ลุต์ ก็เหมือนเป็นการเข้าใจว่า
ได้พูดจากันเข้าใจ จะไม่มีการวิวาทรบสู้กันใด และ
เพื่อเดินทางมา พวกจำเลยกับพวกทหารที่คุมรักษามา
ตั้งก็ได้มาด้วยกันโดยทางไมตรี ครั้นจำเลยมาได้ก่
ขึ้นกลับคิดทำอันตรายแก่มองดีเออร์ครอดส์กังดังนี้ เป็น
การดัดแปลงมาทำร้าย แต่ฝ่ายทนายจำเลยเถียงว่า จำเลย
มิได้ยินยอมอย่างไร แต่ต้นมาหนังสือที่จำเลยมีถึง
มองดีเออร์ลุต์ เป็นแต่การกล่าวโทษพวกทหารฝรั่งเศส
ทั้งนั้น และคำทนายยอมมอบเมืองให้ นั้น ความประ

๒๓๔ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

ตั้งค์หาตรงกันไม่ จำเลยได้มอบอายัดแต่ทรัพย์สินมรดก และการรับผิดชอบในการรักษามันเมือง ในเวลาที่ตัว จำเลยต้องข่มขืนด้วยกำลังมิให้มีโอกาส จะรักษาราชการตามหน้าที่ของตัวได้เท่านั้น.

ฝ่ายเราผู้พิจารณาเห็นความว่า ความในหนังสือ ที่จำเลยมีถึงมองดีเซอร์ดูนั้น เป็นคำอายัดซึ่งตรงกัน กับธรรมเนียมอย่างดงาม เมื่อผู้ใดต้องการความข่มขืน แยกทรัพย์สิน ดังใด ซึ่งผู้ต้องการข่มขืนเห็นว่าเป็นการได้ ชอบธรรม และผิดต่อกฎหมาย จะคิดว่าการล่วงรั้ง พ้องเอาคืนแต่เกรง ผู้ใดจะไปทำอันตรายให้ทรัพย์สินเหล่านั้นสูญหายถูกดับกลาย ด้วยเข้าใจว่าผู้ต้องแย่งยึดได้ ยอมให้ จึงทำคำอายัดทรัพย์สินดังเหล่านั้นไว้แก่ผู้ที่สามารถ จะคุ้มครองรักษาหรือทำอันตรายแก่ของเหล่านั้นได้ เพื่อ จะบอกกล่าวให้เป็นการมั่นคง ว่าตัวมิได้ยินยอมตาม การที่ได้ ทำนั้น หากจะว่ากล่าวต่อไปขออย่าเพื่อให้ผู้ใด ถอนทรัพย์สินนั้นเป็นสิทธิ์ ถ้ากระทำให้พิบัติผิผินไปเสีย ก่อนเวลาอันจะว่ากล่าวไต่ถาม ซึ่งเป็นธรรมเนียมอันได้

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๓๕

ใช้ และเข้าใจกันอย่างเชื่อน่ามานี้ ทวทั้งแผ่นดินสยาม
รู้และเข้าใจกันอยู่ด้วยกันเป็นอันมาก และในการเรื่อง
นี้เห็นว่าพระยอดเมืองขวางรู้สึกตัวอยู่ว่า ตน เป็นเจ้าหน้าที
ไต่สวนและป้องกันเมืองปลาย พระราช อาณาเขตต ทศ
ต่อกับเขตแดนต่างประเทศ ครั้นเมื่อมีผู้มาแย้งซึ่งขับ
ไล่ตนเห็นว่า ไม่มีกำลังพอ หรือไม่มีความกล้า
ด้ามารดจะรักษาหน้าทแห่งตน ด้วยการต่อสู้ด้วยกำลัง
และฝีมือได้ จึงคิดเห็นเป็นความฉลาดที่จะทำคำอาัยค
ทพัยสมบัติ และราชการที่ตนไม่ด้ามารดจะรักษาไว้ได้
ด้วยกำลังนั้นต่อไป ในทางความและกฎหมายแก่ผู้ทตน
ถือว่ามายอแย้ง โดยการที่ผิดนั้น เพื่อจะได้ว่ากล่าวเอา
กลับคืนโดยทางราชการต่อไปเท่านั้น.

เพราะฉะนั้น ถ้าทนายฝ่ายโจทก์จะถือว่าเวลานั้น
จำเลยมิได้ คิดจะทำการต่อสู้ด้วยกำลังอาวุธแล้ว จึงได้
ทำหนังสือมอบหมายนนักควรอยู่ แต่ซึ่งจะถือว่าเป็น
การยินยอมยกให้เหมือนหนังสือสัญญาแล้วและอำนาจ อัน
ควรจะว่ากล่าวโดยทางไมตรีหรือรบสู้ต่อกันที่ เหล่า นั้น

๒๓๖ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

คืบ ของแผ่นดินจะพลอยเป็นหมดขาดไปด้วยนั้น ก็เป็นการที่เข้าใจผิดแท้ หากทางแก้มิได้ ความที่จริงควรจะเข้าใจว่าหนึ่งดื้อนั้นจำเลยได้มีเพื่อประสงค์จะแสดงการไม่ยินยอม และคิดจะว่ากล่าวเอาคืน เมื่อมีโอกาสดังกล่าวได้จึงจะชอบ แม้หากว่าจะป็นสัญญายินยอมจริง พระยอดเมืองขวางก็ไม่มีอำนาจอันใด จะไป ทำ ยอม แทนแผ่นดินได้ เพราะฉะนั้นการที่จะอ้างเอาหนึ่งดื้อฉบับนั้นว่าเป็นประกันการต่อสู้ ซึ่งจะมีต่อไปหรือว่าเป็นการยกอำนาจที่กรุงเทพ ฯ ยังเป็นเจ้าเป็นใหญ่ในที่นั้นไปให้แก่ฝรั่งเศสโดยอำนาจอันใดไม่ได้เลย หนึ่งดื้อฉบับนั้น คงพึงเป็นใช้ได้เพียงเดี๋ยวนั้น คำอาัยต์ ตามกฎหมายเช่นเคยใช้กันอยู่ทั่วไปทั้งแผ่นดินสยาม ดังได้แสดงมาแล้วเท่านั้น.

เพราะฉะนั้นซึ่งจะกล่าวหาว่า จำเลยได้คิดพยายามจะล่อลวงทหารฝรั่งเศส ทหารญวนเข้ามาเพื่อจะทำอันตรายอันใดนั้นหาผิดและพะยานมิได้ มีแต่พะยานที่จะประกอบให้เห็นปรากฏว่าจำเลยมิได้คิด และมีได้

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่๑) ๒๓๓

ปรารถนาจะวิวาทหรือแม้แต่จะต้องเกี่ยวข้องกับใคร และ
การที่ต้องกลับไปในทิวาท์ ก็เพราะความจำใจที่จะต้อง
ไปตามคำสั่งเท่านั้น การใดที่ทำตามใจจำเลยแล้ว ก็มี
แต่จะคิดออกห่างให้พ้นพวกฝรั่งเสีย และญวนไปโดย
เร็วและไกลเท่านั้น เพราะฉะนั้นเราทั้งหลายเชื่อว่าการทั้ง
หลาย ที่ไต่เป็นไปแล้วไต่เป็นไปโดยความจำเป็น และผิด
พลาดจากความคิด และความมุ่งหมายของจำเลยทั้งสิ้น.

ข้อ ๓ ส่วนปัญหาที่ว่า จำเลยได้สั่งให้ปล้นริบเฮา
เงินตราและทรัพย์สินมรดกของมองดีเออร์ครอดักรุง หรือ
บุญจัน หรือพวกญวนที่มาด้วยผู้ใดนั้น หรือจำเลยได้มี
คำสั่งให้เอาไฟเผาเรือนก็ดี ในข้อความทั้งต้องขอเรา
ได้ตรวจตราโดยตลอดแล้ว ก็ได้เห็นว่า คำพระยานอัน
มีเกี่ยวข้องกับจำเลยแต่ ข้อหนึ่งคำใด แม่ แต่เหตุที่จะ ควร
สงสัย ว่าจำเลยน่าจะได้นำคำสั่งนั้นด้วยเหตุใดก็หา
มิได้ จะทำการตอบดักเอาทรัพย์สินดังของอันใดหรือเอา
ไฟจุดเรือนจนจริง แต่จำเลยมิได้รู้เห็นด้วย ก็เขา
เป็นความผิดแก่จำเลยหรือว่าจำเลยได้ทำเอง หรือให้ผู้

๒๓๘ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

โตทำ ก็มีได้ และโดยความสัตย์จริงที่พิจารณาได้
ที่คำยืนยัน ก็แต่บนจันพะยานว่าพะยานได้เห็นคนไทยจุด
ไฟขึ้น แต่พะยานก็ว่าจำหน้าจำตัวมิได้ พะยานทน
ความร้อนมิได้ จึงได้กระโดดลงมา แต่พะยานเล่า
จำเคยปฏิเสธว่า ไม่เห็นใครขึ้นบนเรือนเคย เห็น
แต่ไฟติดขึ้นข้างหลังเรือน แต่ไม่แจ้งว่าผู้ใดจุด และ
ความจริงข้อนี้คำตกไม่มื้ที่อาศัยอันใดนอก จาก คำบนจัน
ผู้เจ้าของทรัพย์ปากเดียว ซึ่งมีคำพะยานจำเคยเท็จ
คำคัดค้านแย้งไม่ตรงกัน คงฟังเป็นจริงได้แต่ที่คำพะยาน
มิได้แตกต่างกันว่า ได้เกิดไฟลุกขึ้นจริง ในเวลาเมื่อ
กำลังยิงโต้ตอบกันอยู่ และเมื่อหยุดยิงกันไฟลุกลาม
แรงกล้าเสียแล้ว ผู้ใดจะขึ้นไปเก็บหาอันใดมิได้ จึง
พิเคราะห์เห็นว่าคำที่บนจันว่า เห็นคนขึ้นไปเก็บของแต่
ก่อนไฟไหม้ ถัดนั้นก็เป็นเวลายังกันอยู่ ดูก็น่า
มีใครจะกล้าขึ้น อนึ่งถ้าพวกข้างชนะขึ้นเรือนได้แล้ว
จะจุดไฟขึ้นด้วยประสงค์อันใด เพราะที่เหตุที่ควรจะ
จุดไฟก็แต่เพียงจะทำให้คนที่แอบบังอยู่บนนั้นไม่อยู่ได้ดัง

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๓๕

เช่นบนจันต้อง โตดตมานั้น แต่ความที่แตกต่างเหล่านี้
จะจริงข้างใคร ทพย สิ่งของที่อยู่บนเรือนนั้น ก็
ต้องอันตรายเพราะไฟไหม้เสียก็มาก และสิ่งของที่อยู่
บนเรือนนั้น ก็น่าจะเป็นทพย สิ่งของ ๆ พวกจำเลย
เองเป็นอันมากกว่าสิ่งของ ๆ ของดีเออร์ครอดส์กรัง และ
บนจันเสียอีก เพราะ บนจัน เองได้ ให้การ ข้างต้นว่า
เมื่อก่อนตัวจะมาได้มอบฝากสิ่งของ ๆ คนไว้มากหลาย ฝรั่ง
เศ็ด ซึ่งรับรักษาไว้ ที่ค่ายชนองม้าเมื่อก่อนจะมานั้น และ
มีคำมองดีเออร์ดุได้กล่าวความชัด ว่า ได้เก็บเอา
ทพย สิ่งของ ๆ หลวง และของจำเลยพวกจำเลย
ทั้งไว้มากเพื่อ จะ ส่งให้ แก่ จำเลย เมื่อไป ถึงที่ซึ่ง จะ
ให้ไปส่ง โดยประสงค์จะมีให้มีความกล่าวหาทนายนวน
ได้แย้งซึ่งในกลางทางเมื่อภายหลัง ถ้าและมองดีเออร์ดุ
ได้พูดโดยความจริง ก็คงจะได้มอบสิ่งของ ๆ จำเลยและ
ของทั้งหมดให้ให้ไปแก่มองดีเออร์ครอดส์กรัง เพื่อจะได้
มอบคืนให้แก่จำเลย เมื่อได้ไปถึงที่ที่ได้อธิบายเขา
ถ้าเป็นดังนี้ สิ่งของที่ไฟไหม้เสียนี้ คงเป็นสิ่งของทั้ง

๒๔๐ คำพิพากษาศาลพิเศษรับสั่ง (ครั้งที่ ๑)

ต้องฝ่ายใด และมีของจำเลยพวกจำเลยเองด้วยโดยมาก
ซึ่งคนเหล่านั้นไม่น่าจะจุดไฟเผาเสีย เมื่อเวลาเห็นแล้วว่า
จะได้ความชนะเป็นแน่แท้ แต่ถ้างั้นไฟจะได้ไหม้เรือน
และสิ่งของโดยเหตุอย่างเดียวกันเช่นที่บนจันคิดทำตาย
แผนที่ ที่เขาให้การเองว่าได้ฉกทำตายเสียเอง เมื่อเห็น
ว่าของเหล่านั้น จะได้ตกถึงมือพวกไทย หรือจะเป็น
โดยเหตุพลั้งพลาดอย่างอื่นก็ได้ ด้วยไม่มีคำใด
ที่จะถือเขาเป็นแน่ในข้อความเหล่านั้น นอกจากความคาด
คะเนโดยทางพิเคราะห์เท่านั้น แต่ถึงกระนั้นคดี ยังเป็น
ที่เห็นได้ชัดว่า ถ้อยคำที่บนจันให้การยืนยันว่าพวกจำเลย
ได้ปล้นริบเอาทรัพย์สินดังของและจุดไฟเผาเรือนชนนั้น มิได้
มีเหตุผลอันใดที่จำเลยจะต้องรู้เห็นเป็นใจให้ทำ หรือ
มีคำสั่งให้ผู้ใดทำการดังต้องอย่างนั้น นอกจากการที่สั่ง
ให้เก็บอาวุธของพวกทหารญวนที่ตายในที่รบ โดยเหตุ
ที่บนจันการจำเป็น ที่จะต้องนำไปส่งยังผู้เป็นใหญ่ เพื่อ
เป็นพยานแก่การที่พวกเหล่านั้น ได้ทำบังอาจควบคุม
กักขังเครื่องดำตราวุธเข้ามาขัดแย้งเอาเขตต์แขวงบ้านเมือง

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๔๑

และบกรกเข้าทำการอันร้ายกาจ ถึงภายในพระราชอาณา
เขตคชนใน และเพื่อเป็นการแสดงการที่พลทหารได้ทำ
การต่อคมีชนน และการที่จำเลยได้สั่งตั้งของเหต่าน
เข้าไปยังข้าหลวงผู้ใหญ่ตามประเพณีในราชการ และมี
ได้ถือเอาทรัพย์สินดังใดเป็นประโยชน์แก่ตน หรือให้พวก
พ้องผู้ใดจะกล่าวว่าการนั้น เป็นการด่าทอหรือแย้งซึ่ง
ผู้ใดนั้นได้ เพราะเหตุที่ทรงฟังทักถวามาแล้วแต่ต้นจน
บัดนั้น ตลอดจนทุกข้อมานั้น ได้ชักนำให้เราทั้งหลายเชื่อโดย
ใจสุจริตว่า จำเลยมิได้มีความผิดแต่อย่างหนึ่งอย่างใด
ตามคำหา ๕ ข้อ แม้แต่ส่วนหนึ่งขึ้นไป และเราจำต้อง
กล่าวบัดนี้ว่า พระยอดเมืองขวางจำเลยผู้หาได้มีความ
ผิด ดังคำที่ทนายแผ่นดินกล่าวหาแต่อย่างใดไม่.

เพราะฉะนั้นข้อ ๔ ในปัญหาข้อสุดท้ายซึ่งถามว่า ถ้า
จำเลยมีความผิดจริงทั้งหมดหรือแต่ข้อใดหรือหาความผิด
มิได้ ควรค่าจะปรึกษาวางบทและบังคับแก่จำเลยนั้นใด
จึงจะชอบด้วยยุติธรรมและกฎหมาย และถูกต้องตาม

๒๔๒ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

พระราชบัญญัติศาลรับสั่งพิเศษ ดังนนั้น เราทงปวง
เห็นพร้อมกันว่า เมื่อเราทงหลายได้พิจารณามาแล้วโดย
ละเอียด ก็ได้แต่เห็นว่า จำเอยไม่มีความผิดในข้อหนึ่ง
ข้อใด เมื่อเป็นฉนั้นกัควรทจำเอยจะได้รับพระราชทาน
พระมหากรุณาบารมีอันได้โปรดเกล้าตราไว้ในพระราช
บัญญัติศาลพิเศษ ในข้อ ๒๔ ซึ่งมีความว่า คำตัดสินนั้น
ให้เรียงลงไว้และให้ลงชื่ออธิบดีผู้พิพากษาฯ รอง ๖ นาย
กัยกระบัตรศาลด้วย จะต้องมีคำวินิจฉัยวินิจฉัยนาปัญหา
ทงหลาย ทเกยวของแกผู้ต้องหาทงปวงนตามความ
อย่างนี้

๑. ผู้ต้องหาว่า มีผิดทกระทำความร้ายผิดกฎหมาย
ซึ่งกล่าวหาขอเดยวกดหลายข้อกตินน หรือไม่มีผิด

๒. ถ้าว่ามีคำร้อง ยกเหตุอันควร ทวโทษต่อผู้
ต้องหา หรือว่ามีคำยกเหตุอันควรลดหย่อนโทษ แก่ผู้
ต้องหากัด ผู้ต้องหานั้นจะได้กระทำความร้ายผิดกฎหมาย
ในเหตุการอย่างเช่นว่านหรือไม

๓. ถ้าว่ามีคำให้การแก้แทนผู้ต้องหาวว่ามีข้อทกฏ-

คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑) ๒๔๓

หมายยอมยกเว้นโทษให้เป็นการแก้ตัวได้แล้วประการหนึ่ง
ความจริงที่กล่าวอ้างเป็นการแก้ตัวนั้นเป็นอันได้พิสูจน์เห็น
จริงแล้วหรือไม่อีกประการหนึ่ง ถ้าได้พิสูจน์เห็นจริงแล้ว
ความจริงอันนั้นเป็นอันยกหมายยอมยกเว้นโทษให้เป็นการ
แก้ตัวได้หรือไม่.

ถ้าตามคำวินิจฉัยของข้าพเจ้าข้อปัญหาที่กล่าวมาแล้วข้าง
ต้นนี้ ปรากฏว่าผู้ต้องหาไม่มีผิดในความร้ายผิดกฎหมาย
แล้ว เมื่อคำตัดสินนั้น ในที่สุดจะได้แสดงว่า ผู้ต้องหา
พ้นผิดและให้ปล่อยตัวไป.

เพราะฉะนั้นบทพินิจของข้าพเจ้าทางคดี ท
จะต้องทำการตามพระราชบัญญัติโปรดเกล้า ฯ ตามหน้าที่
พินิจของเรา ในที่สุดคำพิพากษานี้ พระยอเมือง
ขวางจำเดิมมิได้กระทำความผิดอันใด ตามข้อหาที่ทนาย
แผ่นดินได้กล่าวหาทั้ง ๕ ข้อ ๓๐ กระทง อันมีปรากฏใน
ในคำฟ้อง ตั้งต้นแต่ว่าได้เตรียมไว้ และจงใจฆ่ามอง
ตีเซอร์ครอสส์กรังตายด้วยตนเองไปตลอดทั่วทุกกระทง จน
ถึงข้อที่ว่าหรือใช้ให้ผู้อื่นเอาไฟเผาเรือนโรง ซึ่งมอง

๒๔๔ คำพิพากษาศาลรับสั่งพิเศษ (ครั้งที่ ๑)

ดีเออร์ครอดส์กรัง และ พวกของเขาอยู่ให้ใหม่เสีย เป็นอันที่
ตื้นนั้น.

เพราะฉะนั้นให้หลวงรัตนัญปัตย์เป็นยกกระบัตรศาล
แต่ตั้งการที่จำเลยเป็นอันหลุดพ้นจากอำนาจศาลรับสั่งพิเศษ
นี้ แต่ในเวลาที่เราได้กล่าวคำตัดสินนั้นเป็นเสร็จจริง และ
ให้หลวงรัตนัญปัตย์กระบัตรศาลทำการทุกอย่าง เพื่อ
จะให้การทวงปวงเป็นดั่งเร็วตามคำพิพากษาคิดนั้น.

พิพากษาเสร็จณต้นนามสถิตยยุติธรรม เมื่อวันที่ ๑๗
มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๓๒.

(ลงพระนาม)	กรมหลวงพิชิตปรีชากร	อธิบดีผู้พิพากษา
(ลงนาม)	พระยาดำรงราชเดโชไชย	ผู้พิพากษารอง
(ลงนาม)	พระยาอภัยรณฤทธิ	ผู้พิพากษารอง
(ลงนาม)	พระยาเทเวศวงศ์วิวัฒน์	ผู้พิพากษารอง
(ลงนาม)	พระยาธรรมสารนิค	ผู้พิพากษารอง
(ลงนาม)	พระยาธรรมสารเนติ	ผู้พิพากษารอง
(ลงนาม)	พระยาฤทธิรงค์วิเศษ	ผู้พิพากษารอง
(ลงนาม)	หลวงรัตนัญปัตย์	ยกกระบัตรศาล

คำอธิบาย

ศาลรับสั่งพิเศษ

ว.ศ. ๑๑๒

ตุลาการ

๑. อธิบดีผู้พิพากษา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง-
พิชิตปรีชากร พระองค์เจ้าคดี-
ฉางคัยคดี.

๒. ผู้พิพากษารอง พระยาอภัยรณฤทธิ์(เวก ยมาภัย)

๓. ผู้พิพากษารอง พระยาลี้หราชเดโชไชย ต่อมาได้
เลื่อนบรรดาศักดิ์ เป็นเจ้าพระยา
สุรวงค์วิวัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค).

๔. ผู้พิพากษารอง พระยาเทเวศร์วงค์วิวัฒน์ ต่อมา
ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ เป็นเจ้า-

ใบแซกหน้า ๒๔๕ ข

พระอาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์(ม.ร.ว.
หัตถานุกฤษ).

๕. ผู้พิพากษารอง พระยาธรรมสารนิติ (แดง วิศรุต
รัตน์).

๖. ผู้พิพากษารอง พระยาธรรมสารนิติ (เห็ด)

๗. ผู้พิพากษารอง พระยาฤทธิรงค์ศรีธนเนท (ศุข
ชู-โต).

๘. ยกกระบัตรศาล หาดวงรัตนานุปัต ภายหลังเลื่อน
เป็น ขุนหาดวงพระยาไกรสิทธิ์ราช-
สภาวดี (เปล่ง เวภาร).

๙. ตำม ดอกเตอร์ฟรังค์เตอร์ บรรณา-
รักษหอบพระสมุทวชิรญาณ.

๑๐. ตำม มิคเตอร์ มอร์แรนต์ คือ เบอโร
เบอคมอแรนต์ พระอาจารย์

ใบแซกหน้า ๒๔๔ ค

โรงเรียนราชกุมาร ผู้แต่งบันได
อังกฤษ.

๑๑. ดำม มีศเคอรส์โกศครัม กระทบ
การต่างประเทศ.

๑๒. เล่มียนผู้จดชวเดชที่ ๑ นายช่วง คือพระสุนทรวิจิณัย
(ช่วง ชุมะโชติ).

๑๓. เล่มียนผู้จดชวเดชที่ ๒ นายตาบ คือพระบำนาญวรวัจน์
(ตาบ ฝนชะ).

คณะโจทก์

๑. ทนายแผ่นดินที่ ๑ หดวงสุนทรโกษา ต่อมาได้เลื่อน
บรรดาศักดิ์ เป็นพระยาประติพัทธ
ภูบาล (คอยู่เหต ณะรอง).

๒. ทนายแผ่นดินที่ ๒ นายหัดบำเรอ ต่อมาได้เลื่อน
บรรดาศักดิ์ เป็นเจ้าพระยาสุธรรม
ไมตรี (ปดิม สุจริตกุล).

ใบแชกหน้า ๒๔๔ ฅ

๑. จำเอย พระยอ๑ดเมืองขวาง (จำ).
๒. ฅนายจำเอยคนที ๑ มิค๑เตอรเป็๑ต พระบำ๑นาญวรวิ๑จัน
(บอกจำ๑ฟเจ้าว่า ช๑อมิค๑เตอร
เป็๑ก๑ดเป็๑ต) เน๑ติ๑บ๑ณ๑ท๑ค๑อง๑กฤ๑ษ.
๓. ฅนายจำเอยคนที ๒ มิค๑เตอร เ๑ด๑ก ค๑็๑พระย๑อร๑ร๑ก
การ๑ประ๑ด๑ิ๑ท๑ช๑ (เ๑ด๑ก ค๑ุ๑ณ๑ะ๑ด๑ิ๑ด๑ก)
เน๑ติ๑บ๑ณ๑ท๑ค๑อง๑กฤ๑ษ.
๔. ฅนายจำเอยคนที ๓ นายมี เน๑ติ๑บ๑ณ๑ท๑ค๑ ว๑า๑ท๑ร๑า๑ช๑มน๑ตร
ค๑็๑ ห๑ด๑วง๑ด๑ำ๑รง๑ชร๑รม๑ด๑ำร (มี
ชร๑รม๑มา๑ช๑วะ).
๕. ฅนายจำเอยคนที ๔ นายเ๑ก๑ด เน๑ติ๑บ๑ณ๑ท๑ค๑.

รายงานการพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

ความนำ

การที่ศาลรับตั้งพิเศษคดีนี้ว่า พระยอดเมืองขวาง
ไม่ได้กระทำความผิดร้ายต่อกฎหมาย ในการรบกับมองดีเออร์
ครองกรุง นายทหารฝรั่งเค็ดที่บ้านแก่งเจ๊กตั้งคำฟ้อง
ของทนายแผ่นดิน และให้ปล่อยพระยอดเมืองขวางเสีย
นั้น รัฐบาลประชาธิปไตยฝรั่งเค็ดไม่ยอมตามคำตัดสิน
จึงขอตั้งศาลขึ้นใหม่เพื่อจะชำระพระยอดเมืองขวางอีก
ครั้งหนึ่ง ตามหนังสืออนุญาต (คอนเวนชัน) ซึ่ง
กรุงสยามได้ทำไว้กับกรุงฝรั่งเค็ด.

ศาลครั้งที่ ๒ ซึ่งได้ตั้งขึ้นนี้เรียกชื่อว่า ศาลผสมกัน
(มิกซ์คอต) มีผู้พิพากษา ๕ นาย คือผู้พิพากษาฝรั่งเค็ด
๓ นาย ผู้พิพากษาไทย ๒ นาย.

ผู้พิพากษาฝรั่งเค็ด ๓ นายนั้นคือ มองดีเออร์
มอนคอต ซึ่งเป็นอธิบดีผู้พิพากษาในศาลอุทธรณ์เมือง

๒๔๖ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

ฮานอย (ต้งเกีย) ๑ มงต์เออร์กัมมัตต์ ผู้พิพากษารอง
ในศาลอุทธรณ์เมืองไซ่ง่อน ๑ มงต์เออร์ฟุนด์ อธิบดี
กรมอัยการฝรั่งเศสในเมืองมิโก ๑.

ผู้พิพากษาไทย ๒ นายนั้นคือ พระยามหาอำมาตย์ ๑
พระเกษมศุขการ อธิบดีผู้พิพากษาศาลแพ่งเกษมราช
สถาวดี ๑.

รัฐบาลประชาธิปไตยฝรั่งเศสตั้งให้มงต์เออร์ เดอ
เวลด์ อธิบดีกรมอัยการฝรั่งเศสในเมืองไซ่ง่อน เป็น
ทนายของรัฐบาล ประชาธิปไตย ฝรั่งเศส พ้อง กล่าวโทษ
พระยอดเมืองขวางต่อศาลฝรั่งเศส.

มงต์เออร์เดอเวลด์ ได้ยื่นฟ้องกล่าวโทษพระยอด
เมืองขวางต่อศาลฝรั่งเศสแล้ว.

ศาลฝรั่งเศสจึงกำหนดชำระพระยอดเมืองขวาง ใน
วันจันทร์ที่ ๔ มิถุนายน ร.ศ. ๓๓๓.

มงต์เออร์ควาด เนติบัณฑิตฝรั่งเศส ซึ่งได้เคย
ว่าความอยู่ในเมืองไซ่ง่อนนั้น รับเป็นทนายให้พระยอด
เมืองขวางในศาลฝรั่งเศส.

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๕๓

อนึ่งกระทรวงว่าการต่างประเทศกับผู้ว่าการแทน
ราชทูตฝรั่งเศสได้ปรึกษาคดกลกกันตั้ง ข้อบังคับสำหรับการ
พิจารณา พระยอดเมืองขวางในศาลผสมกัน ดัง
ต่อไปนี้.

ข้อบังคับสำหรับกระบวนการพิจารณา
ที่จะได้ใช้ในศาลไทยกับฝรั่งเศสผสมกัน อันเป็น
ศาลที่จะชำระคดีความพระยอดเมืองขวาง

๑. คำฟ้องหรือคำขอฟ้องงาน ผู้เป็นทนายแผ่นดิน
จะตั้งขึ้น จะต้องแจ้งความให้ผู้ต้องหาทราบ อย่าง
น้อยที่สุดก่อน ๓ วัน ก่อนเวลาที่จะเปิดศาลชำระความ
นั้น.

๒. ศาลนั้นจะต้องนั่งพิจารณาคดีตามวัน และเวลา
ซึ่งอธิบดีผู้พิพากษาจะได้กำหนดไว้ให้ ชำระกันในห้อง
อันหนึ่งที่สถานทูตฝรั่งเศส.

๓. ผู้พิพากษาคดีพระยานกัศ และผู้ต้องหา
บรรดาผู้ทพดภาษาไม่เหมือนกัน อธิบดีผู้พิพากษาศาล
จะได้ให้แปลตามใจ ถ้ามั่นอธิบดีศาลจะให้ล่ามว่า

๒๔๘ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

จะแปลความซึ่งกล่าวกันในระหว่างผู้ซึ่งพูดต่างภาษานั้น โดยสัตย์โดยจริงตามที่ได้อีกต่างกัน.

๔. ผู้ต้องหานั้นจะได้มายังศาลโดยไม่ต้องมีเครื่อง พินนาการอันใด ให้แต่ผู้คุม ซึ่งกำกับสำหรับไม่ให้ หนีหายเท่านั้น พร้อมกับทนายของผู้ต้องหาไปด้วยกัน แล้วอธิบดีศาลจะได้ถาม ชื่ออายุตำแหน่ง ซึ่ง ประกอบกิจการงาน กับตำบลที่เกิดของผู้ต้องหาแล้ว ก็จะได้ บอกให้ผู้ต้องหาเอาใจใส่คอยฟังความซึ่งจะได้ยินต่อไป แล้ว ในขณะนั้นอธิบดีศาลจะได้มีคำสั่งให้ยกบรรทัดศาล อ่านคำฟ้อง ซึ่งยกบรรทัดศาลจะต้องอ่านด้วยเสียงอันดัง ด้วยแล้ว.

๕. พนักงานซึ่งเป็นทนายแผ่นดิน จะได้กล่าวคำ อธิบาย ในเรื่องฟ้องหานั้นแล้ว ภายหลังจะยื่นรายชื่อ พยาน ผู้ซึ่งควรจะให้มาเบิกความตามที่ทนายแผ่นดิน ขอให้สืบหรือตามที่ผู้ต้องหาขอให้สืบนั้น รายชื่อพยาน นั้น ยกบรรทัดศาลจะได้สั่งให้พยานออกไปอยู่ในห้อง

๖. อธิบดีศาลจะได้สั่งให้พยานออกไปอยู่ในห้อง

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๔๕

หนึ่ง ซึ่งจัดไว้สำหรับพระยานพัก ห้ามไม่ให้พระยานไปจากห้องนั้น เว้นไว้แต่จะเข้าไปเบิกความในศาล.

๗. ผู้ต้องหา^๕ จะต้องถามเอาคำให้การไว้แล้ว จะต้องถามพระยานผู้ซึ่งสาบานว่า จะเบิกความตามที่เห็น แต่โดยสัตย์โดยจริง ไม่มีสิ่งอื่นนอกจากความสัตย์แล้ว ยกเว้นแต่คำจะต้องจดถ้อยคำดังไว้กับชื่อพระยาน คือชื่อตัวตำแหน่งซึ่งประกอบกิจการงาน อายุ และตำบลที่อยู่ของพระยานนั้น.

๘. เมื่อได้ถามพระยานเบิกความแล้วเป็นคำ ๆ ไปนั้น อธิบดีศาลจะได้ถามผู้ต้องหาว่า จะมีประสงค์ที่จะมีคำคัดค้านท้วงติง คำพระยานอันฟังได้ให้การเป็นผิดต่อผู้ต้องหา^๕ประการใดบ้าง แต่ห้ามไม่ให้ขัดขวางพระยานผู้ซึ่งเบิกความอยู่นั้น ผู้ต้องหาหรือทนายของผู้ต้องหา^๕ จะซักถามพระยานก็ได้ แต่โดยร้องขอให้อธิบดีศาลถามเมื่อพระยานให้การแล้ว และจะว่ากล่าวคัดค้านตัวพระยานมากเท่าว่ากล่าวทักท้วงคำของพระยานนั้นก็ได้เหมือนกันตามแต่ที่จะกล่าว เพื่อเป็นประโยชน์ในการต่อสู้คดีของผู้ต้องหา

๒๕๐ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

อธิบดีศาลฎีกาถามพระยานหรือผู้ต้องหาได้สำหรับที่จะให้
ไต่ความ ซึ่งอธิบดีศาลเห็นว่าจำเป็นจะให้ความจริง
ปรากฏชัดเจนนั่นด้วย ผู้พิพากษาทั้งหลายก็ พนักงาน
ผู้เป็นทนายแผ่นดินก็ มีอำนาจที่จะกล่าวถามได้ ตามที่
อธิบดีจะยอมอนุญาตให้กล่าวถาม.

๙. ในระหว่างเวลาชำระความอยู่นั้น อธิบดีศาล
จะฟังคำพระยานทั้งหลายและพิจารณาคำหาทางปวง ซึ่ง
ปรากฏแก่อธิบดีศาลว่า เป็นการจำเป็นจะต้องไต่สวน
ให้ความจริงปรากฏชัด.

๓๐. เมื่อสืบถามพระยานเบิกความเสร็จสิ้นแล้ว ก็
จะได้ให้กล่าวถึงความแก้ความกันต่อไป พนักงานผู้เป็น
ทนายแผ่นดินจะได้เป็นผู้ว่าความก่อน และจะได้ชี้แจงเหตุ
ทั้งหลาย ซึ่งเบ็ดทอติดพันคำพ้องหานั้นแล้ว ผู้ต้องหา
หรือทนายของผู้ต้องหาจะได้ตอบแก้ความนั้นแล้ว จะยอม
ให้พนักงานผู้เป็นทนายแผ่นดินกล่าวโต้แย้งอีกได้ แต่ผู้
ต้องหาหรือทนายของผู้ต้องหา จะต้องเป็นผู้กล่าวถึงความ
แก้ความเป็นคำหลังที่สุดแล้ว อธิบดีศาลจะได้ประกาศ

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๕๑

หยุดนั่งศาลกัน.

๑๑. อธิบดีศาลจะเป็นผู้กระชอกระทง แถงตามความที่ชำระได้นั้น สำหรับปรับต้ยคดีนั้น มีใจความในช้อกระทงแถงอย่างนั้นว่า ผู้ต้องหามีความผิดโดยกระทำการอย่างนั้นๆ พร้อมด้วยเหตุการณ์ทงหลาย ดังมีในคำฟ้องหาหรือไม่ว่ มีผิดเป็นค่นแล้ว จะได้กระชอกระทงแถง ทว่าด้วยเหตุการณ์อันควรลดหย่อนผ่อนโทษให้เบาถนหรือไม่มีด้วย.

๑๒. เมื่ออธิบดีศาลได้อ่านช้อกระทงแถงจนแล้ว ผู้ต้องหากัดทนายของผู้ต้องหาและพนักงานผู้เป็นทนายแผ่นดินกดิ จะมีคำได้ตามความเห็นของตนที่เห็นสมควรว่าจะต้องมีในการทชช้อกระทงแถงไว้อย่างนั้น ถ้าพนักงานผู้เป็นทนายแผ่นดินหรือฝ่ายผู้ต้องหาขัดข้อง ร้องไม่ให้ช้อกระทงแถงอย่างทกระไว้นั้นแล้ว ศาลจะได้วินิจฉัยคดีนั้นคำขัดข้องนั้นตามความที่กล่าวผิดและชอบแล้ว.

๑๓. อธิบดีศาลจะได้มีคำสั่งให้พาดวผู้ต้องหาไป

๒๕๒ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

จากที่ว่าความแล้ว คำตจะได้เลิกแต่ที่นั้นเข้าไปประชุม
ในห้องที่ปรึกษากันเพื่อว่าจะได้ปรึกษาปรับตั้งคดีตัดสินใน
ข้อกระทงแกลงและในการว่าโทษ.

ถ้าเป็นคดีพิจารณาได้ชัดเจนอยู่แล้วนั้น ต้องเป็น
ไปตามข้อความที่กล่าวไว้ต่อไปนี้.

ข้อ ๑ คือว่าการทำตายชีวิตมนุษย์อันกระทำด้วย
ความจงใจ ก็มีโทษเสมอกับความร้ายที่ฆ่าคนให้ตาย.

ข้อ ๒ บรรดาความร้ายที่ฆ่าคนตายอันกระทำด้วย
คิดตั้งใจไว้ก่อนแล้ว หรือด้วยจงใจแล้วก็มีโทษ เสมอ
กับการตอบทำร้ายให้เป็นอันตรายแก่ชีวิตมนุษย์.

ข้อ ๓ ความคิดตั้งใจไว้ก่อนนั้น คือความคิด
หมายอันได้คิดไว้แล้วก่อนลงมือทำการ ที่พยายามจะให้
เป็นอันตรายแก่ตัวของบุคคลผู้หนึ่งซึ่งหมายไว้ หรือแม้
ว่าจะเป็นอันตรายแก่ผู้ซึ่งได้พบปะ เมื่อความคิดหมาย
นั้นยอมอาศัยแต่กรรมดาการอย่างนั้นความรู้นั้น.

ข้อ ๔ ถ้ามีความรู้ในความคิดความร้ายนั้น จะต้อง
ลงโทษเสมอกับผู้ตนคิดผู้ลงมือกระทำความผิดความร้ายนั้น

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๕๓

ไว้แต่ที่ปรากฏหมายไว้ ให้ถึงโทษเป็นอย่างอื่น.

ข้อ ๕ บรรดาผู้ซึ่งประกอบไปด้วยความคิดร้ายด้วย
สัญญาอันหมายกีด ด้วยข่มขู่ กีด ด้วยใช้อำนาจ
ในที่ผิดหรือเกินอำนาจกีด ด้วยเป็นเครื่องมือเครื่องใช้
ให้ถึงที่ผิดหรือถึงที่มิโทษกีด แล้วแต่ก่อให้เกิดความ
ผิดนั้น จะต้องลงโทษเหมือนผู้รู้เป็นใจ ที่มิโทษ
เสมอกับทำความผิดนั้น ๆ.

บรรดาผู้ซึ่งได้เอะหามา เป็นเครื่อง ด่าทอ ขกีด
เป็นเครื่องมือต่าง ๆ หรือของอย่างอื่นกีดด่าทอในการนั้น
โดยความรู้แล้วว่าจะได้ใช้ในการนั้น และบรรดาผู้ซึ่ง
รู้เห็นแล้วได้ช่วยเกือกหรืออดหนุนผิดคนเหตุ หรือผู้
ลงมือในการนั้น โดยที่ได้เตรียมหรือทำให้เป็นที่สะดก
หรือทำให้สำเร็จในการนั้น จะต้องลงโทษเหมือนผู้รู้
เป็นใจด้วย.

ข้อ ๖ บรรดาผู้ซึ่งรู้แล้วเต็มใจ และได้รับไว้ทั้ง
หมด หรือแต่ส่วนหนึ่งกีดอนเป็นดังของโจรผู้ร้ายที่ตก
ข้อนั้นมา หรือได้มาเพื่อประโยชน์ที่จะช่วยความผิดความ

๒๕๔ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

รายอันหนึ่งนั้น จะต้องลงโทษเสมอกับผู้สมัครเป็นใจใน
ความผิดความร้ายอย่างนั้น.

ข้อ ๗ แม้โทษประหารชีวิตย่อมจะลงโทษแก่ผู้ค
คิด ผู้ลงมือกระทำการผิดร้ายบางข้อแต่ผู้ค
รับของโจรผู้ร้ายย่อมเปลี่ยน เป็นลงโทษเพียงจำคุกทำ
การหนักเป็นนิตย์.

ข้อ ๘ บรรดาผู้ซึ่งมีความผิดร้าย ตอบทำอันตราย
แก่ชีวิตมนุษย์กต ฆ่าท่านคนในกรรมนอกกรรมกต วาง
ยาพิษกต จะต้องลงโทษประหารชีวิต.

ข้อ ๙ การทรมานตายนั้น เมื่อเวลาที่ได้กระทำได
มีความผิดอัน กระทำด้วยก่อนกตหลังกต หรือพร้อมกัน
กต จะนำไปให้ถึงโทษประหารชีวิตได้.

ข้อ ๑๐ ผู้หนึ่งผู้ใด ซึ่ง ถือเอา สิ่งของที่ไม่ใช่ของตน
ไป โดยอบายฉ้อโกงแล้วก็มีความผิดเสมอใจ.

ข้อ ๑๑ ผู้หนึ่งผู้ใด ซึ่งจงใจแทงไฟเผาตึกโรงเรือน
กต เรือใหญ่่น้อยกต โรงร้านรุ่มบังกต เมื่อเป็นที่คนใด
อยู่อาศัย และว่าท่วไปบรรดาที่อยู่อาศัยของคนจะเป็นของ

การพิจารณาพระขอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๕๕

๔๔ ของ ๒๕ ๔๔ จะต้องมีโทษถึงประหารชีวิต เหตุ
การณอันควรลดหย่อนผ่อนโทษให้เบาลง.

ข้อ ๓๒ อันโทษทั้งหลาย ที่ว่าไว้จะได้แก่ผู้กระทำ
ผิดเหล่านั้นตามที่พิจารณาได้ความจริงแล้วนั้น เมื่อศาล
เห็นว่าเหตุการณอันควรลดหย่อนผ่อนโทษให้เบาลงแก่
ผู้ต้องหาโทษนั้นแล้ว จะต้องแก้ไขตามความที่ว่าต่อไป
คือ

ถ้าโทษว่าไว้ถึงประหารชีวิตแล้ว ศาลจะต้องว่า
โทษจำคุกทำการหนักไม่มีกำหนดพันโทษ หรือว่าโทษ
จำคุกทำการหนักมีกำหนดเวลาดพันโทษก็ได้ ถ้าเป็นการ
ว่าโทษจำคุกมีกำหนดเวลาดพันโทษแล้ว จะต้องว่าโทษ
จำ ๕ ปีเป็นอย่างต่ำ และจำ ๒๐ ปีเป็นอย่างสูง ตาม
กำหนดเวลาในระยะนั้น ตั้งแต่ศาลจะเห็นสมควร.

---

๒๕๖ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

รายงานชำระพระยอดเมืองขวาง

ในศาลพระมณฑล ณ ที่ศาลว่าการ รัฐทูตและ
กงสุลเยเนอราลฝรั่งเศส.

วันจันทร์ ที่ ๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๓ เวลาเช้า ๒ โมง
ศาลพระมณฑล (มิกซ์คอต) ซึ่งตั้งขึ้นสำหรับชำระพระยอด
เมืองขวาง อีกครั้งหนึ่งตามความในหนังสือสัญญา
(คอนเวนชั่น) ซึ่งรัฐบาลราชอาณาจักรไทยสยามกับรัฐบาล
ประชาธิปไตยฝรั่งเศสทำไว้ด้วยกัน เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ.
๑๑๒ นั้น ได้ประชุมกันในศาลว่าการ รัฐทูตและกงสุล
เยเนอราลฝรั่งเศส มีผู้พิพากษาฝรั่งเศส ๓ นาย ผู้พิพากษา
ไทย ๒ นาย คือ มงตีเออร์มอนคอต ซึ่งเป็นอธิบดี
ผู้พิพากษาในศาลอุทธรณ์ในเมืองฮานอย (ตั้งเกีย) ๑
มงตีเออร์กัมมัตต์ ผู้พิพากษารองในศาลอุทธรณ์
เมืองไซ่ง่อน ๑ มงตีเออร์ฟูเนดอธิบดีกรมอัยการ
ฝรั่งเศสในเมืองมิโก ๑ พระยามหาอำมาตย์ ๑ พระเกษม
ศุขการี อธิบดีผู้พิพากษาศาลแพ่งเกษมราชสุภาวดี.

มงตีเออร์เดอว์เวด อธิบดีกรมอัยการฝรั่งเศส

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๕๗

ในเมืองไซ่ง่อนเป็นทนายของรัฐบาลประชาธิปไตยฝรั่งเศส
ฟ้องกล่าวโทษพระยอดเมืองขวาง มงต์ดีเออร์ควาด
เนติบัณฑิตฝรั่งเศส เป็น ทนายว่าความให้พระยอด
เมืองขวาง.

มงต์ดีเออร์ ฮาคูอิน กงสุลฝรั่งเศสกับหลวง
จำนงค์จิฐการเป็นทนาย สำหรับผู้พิพากษา นั่งอยู่
บนบัลลังก์ผู้พิพากษาทั้งปวง.

ครั้นศาลประชุมพร้อมกันแล้ว มงต์ดีเออร์มอน
คอต ผู้เป็นอริคดีในศาล จึงเรียกพระยอดเมืองขวาง
มาถามข้อหา และตำแหน่งราชการได้รั้งแล้ว จึง
ได้ชี้แจงข้อหาให้พระยอดเมืองขวางฟังแล้ว จึงว่า ศาล
จะตัดสินกันจะนั่งชำระโดยสัตย์สุจริต ตามความ เที่ยงตรง
ยุติธรรมทุกประการ แล้วมงต์ดีเออร์มอนคอต อริคดี
ในศาลจึงถามพระยอดเมืองขวาง จะให้การรับสารภาพรับ
เป็นสัตย์ตามคำฟ้อง หรือจะให้การปฏิเสธต่อสู้คำฟ้อง
พระยอดเมืองขวางจึงว่า ข้าพเจ้าขอให้การปฏิเสธ ต่อสู้

๒๕๘ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

คำฟ้อง.

มองดีเออร์ มองคอต อธิบตีศาลจึงสั่งให้ยกกระบัตร
ศาล อ่านคำฟ้องในภาษาฝรั่งเศส แล้วตามศาลอ่าน
คำแปลเป็นภาษาไทยต่อไปดังนี้:-

คำฟ้องหาพระยอดเมืองขวาง

ข้าพเจ้า ผู้เป็นทนายของรัฐบาล รับราชการเป็น
ทนายแผ่นดิน ในศาลพระที่นั่งที่กรุงเทพฯ ได้ตรวจดู
หนังสือในถ้อยคำด้านวนความ ที่ได้ชำระพระยอดเมือง-
ขวางแต่ก่อนแล้ว แต่ได้พิจารณาตามข้อความ ๓ ข้อ
ในหนังสือสัญญา คอนเวนชั่น ระหว่างกรุงสยามกับกรุง
ฝรั่งเศส ลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ นั้นแล้วขอประทาน
ทำคำฟ้องขึ้นตามข้อความดังมีต่อไปนี้.

ว่าประมาณสักปีหนึ่งมาแล้ว เมื่อวันที่ ๕ มิถุนายน
รัตนโกสินทรศก ๑๓๒ มองดีเออร์ ครอบงำวัง ตำรวจ
กองทหารเกณฑ์หัด ได้รับคำสั่งให้รักษาคำพระยอด
เมืองขวาง ชุนนางไทยไปแต่เมืองคำมวญยังเมืองท่า
อุเทน แล้วก็ส่งผู้หายไปที่แก่งเจ๊ก พร้อมกับทหารญวน

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๕๕

เกณฑ์หัดหตายคน ซึ่ง^๗เป็นพดทหกรองนัย อยู่ใน
บังคับของมอติเออร์ครอสกรัง เหตุการณ์ทงหตายซึ่ง^๘
เป็นการตระเตรียมแล้ว และได้มชนก่อน เหตุอันเป็นทกข^๙
รอนนกด และเหตุการณ์ทงหตายที่ใดเป็นอยู่ด้วยกันแล้ว^{๑๐}
และเป็นทคิตต่อตามเหตุณกตรวมความกล่าวลงใต้ดังนี้.

ตั้งแต่หตายบมาแล้วหัดเมืองดาวในปดายแม่น้ำโขง^{๑๑}
ที่ตงอยู่ฝ่ายซ้ายปากตะวันออกแม่น้ำนั้น กเป็นมาแต่ชานาน^{๑๒}
จะกำหนดนับไม่ได้แล้ว ว่าเป็นส่วนอาณาเขตต์ของ^{๑๓}
กรงอานัม ซึ่งอยู่ในความบ้องกันของฝรั่งเศส หัดเมือง^{๑๔}
เหล่านี้ผู้บราชการของคอเวอนเมนต์สยามได้บุก รุก เข้า^{๑๕}
ไปถือเอาแล้ว ภายหลังเป็นการสมควรที่จะจัดการในเขตต์^{๑๖}
แดนเหล่านี้ ทสำคัญๆ คือ เมืองคำเกิดซึ่งเป็นแขวงต้อง^{๑๗}
ตำบลคือเมืองคำเกิดและเมืองคำมวญ ที่ได้มีชนนางญวน^{๑๘}
รักษาการบ้านเมืองอยู่ทั้งต้องแห่ง จนถึงปีคริสต์ศักราช^{๑๙}
๑๘๘๓ ตรงกับวันที่ รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ หรือปีมะแม^{๒๐}
เบญจศก ๑๒๕๕ จนเวลาทกถำน กรงสยามเห็นประโยชน์^{๒๑}
ที่เกิดเหตุยากลำบากอยู่ทเมืองเว และเชื่อว่าจะกระทำการ

๒๖๐ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

ที่เป็นอำนาจได้แล้ว จึงได้ลงมือ และทำการเข้าไปใน
ดินแดนนั้น แต่อย่างไรก็ดี ในปีคริสต์ศักราช ๑๘๘๖ ตรงกับ
ปีรัตนโกสินทรศก ๑๐๕ หรือปีจอ อัฐศก ๑๒๔๘ นั้น ขุน-
นางฝ่ายซ้ายคือพระยอดเมืองขวาง ได้เข้าไปตั้งอยู่ที่
เมืองคำมวญ โดยทางราชการมีตำแหน่งเป็น “ข้าหลวง”

การที่เป็นไปไม่ถูกแบบอย่างนี้ ก็ไม่ล่วงเลยไปจากที่
จะชักนำทำให้คอเวอนเมนต์บริบัตติฝรั่งเศสเพิกเฉยอยู่ได้
ซึ่งเป็นการทำงานที่ไม่ว่าง ฝ่ายฝรั่งเศสก็ได้รู้สึกและจัดการ
ทั้งหลาย ที่จำเป็นจะต้องรักษาสถาปัตยกรรมของเมืองซึ่ง
ได้อยู่ในช่องกันนั้นให้พ้นอันตราย เหตุฉะนั้นในเดือน
พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔๘ มงต์เออว์เรต์ เรดีเตนต์
เมืองวิน จึงได้รับคำสั่งจากคอเวอนเนอร์เนอราดเมือง
อังกอร์จีน ให้ไปยังเมืองคำมวญเพื่อให้เข้าไปตั้งอยู่ใน
ที่นั้น และให้ไปจัดการตามอำนาจของบ้านเมือง ซึ่งนับถือ
กันน้อยนักมาจนเวลานั้น ให้คนคงเดิมที่ ครั้น ณ วันที่ ๑๘
พฤษภาคม ผู้แทนของฝรั่งเศสก็ได้ไปถึงหน้าค่าย ซึ่ง
พระยอดเมืองขวางข้าหลวงได้ตั้งอยู่นั้น เพื่อที่จะได้เข้าไป

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๖๑

กตบคนีเอาหัวเมืองนั้นว่าเป็นของ คอ เวอน เมนต์ ฝรั่งเศส
และเมื่อได้พูดจาวากถ้าวกันไม่มีผลอันใด มีแต่การ
ถกถกถายไปต่างๆ และนั่งเพิกเฉยเสียแล้ว ครั้น ณ วันที่
๒๒ พฤษภาคม มองติเออร์ดูว์ จึงได้ตกลงว่า จะเข้าไปตั้ง
อยู่ในค่ายเด็กนั้นเอง โดยทางราชการ จึงได้บอกให้ขุนนาง
ฝ่ายซ้ายมาทราบในขณะนั้นแล้ว และได้เก็บเครื่องดำตราดู
จากคนของขุนนางไทยนั้นเสีย เพื่อจะไม่ให้เกิดการ
วิวาทกันขึ้น แล้วบอกว่าจะพาพระยอดเมืองขวางไปจนถึง
เมืองท่าอุเทน เพื่อจะบอกรักษาให้พ้นอันตราย อันจะมีแต่
พวกลาวชาวเมือง ซึ่งพระยอดรักษามา เป็นทมิคน
พลเมืองชอบตัวพระยอดฯ น้อยนัก การที่คนพลเมืองไม่
ชอบพระยอดฯ นั้น แม้จะเป็นทพระยอดฯ ได้บอกกล่าวโต้แย้ง
ไว้อย่างแรงแต่ก็คิด ก็ย่อมมีความจริงแน่นอนและโดยพิศ
ดารอยู่ต่างหากอีก เมื่อกระนั้นแล้วก็ควรมีหัวใจไมตรีเป็น
อย่างยิ่ง แก่กองทัพไทยอันน้อยซึ่งอยู่ในบังคับนายตำรวจ
ครอส์กรัง เป็นจำนวนพลทหารเกณฑ์หัด ๕๐ คนกับ
เขมรด่านชื่อ “บุญจัน” นอกจากการที่จะให้กตบคนี

๒๖๒ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

พระยอดฯ ได้ยอมแล้ว อีกในเวลาที่ได้อำหนดให้พระยอดฯ
ออกจากทันทัน พระยอดฯ ได้เขียนหนังสือฉบับหนึ่งถึงเรดิ
เดนดูล์ ซึ่งเป็นหนังสือว่าจะรักษาเกียรติยศไว้จริงอย่าง
ไรไม่ได้ แต่เป็นหนังสือที่หมายความว่า เป็นสัญญา
อันหนึ่ง ซึ่งผู้ตั้งชื่อในหนังสือนั้นจะทำลายความเสียโดย
ไม่มีโทษจนกระทั่งไม่ได้ แท้จริงพระยอดฯ ได้มอบหมาย
โดยถ้อยคำในหนังสือสัญญา นั้นให้ ผู้แทน ฝ่าย ฝรั่งเศส
รักษาเมืองคำมวญแดเขตต์แดนที่ติดเคียงกัน กับทั้งพนักงาน
งานต่าง ๆ และชาวเมืองนั้น และได้บอกกล่าวทวงแหน
ไว้แทนพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามตามที่ พระยอดฯ
รับราชการไปทำเท่านั้น.

อีกประการหนึ่งพระยอดฯ ได้บอกให้เรดิเดนดูล์ ช่วย
ส่งหนังสือไปยังคอเวอนเมนต์ฝรั่งเศสและสยาม เพื่อจะ
ได้พิจารณาความที่เกี่ยวกันนั้นโดยละเอียดแล้วและมีคำสั่ง
ให้พระยอดฯ ทราบเป็นการดำริเห็นแก่ตัวกันได้ เนอความ
ในหนังสือนั้นมียุ่แทบตรงกันคำต่อคำดังว่ามา แล้ว ก็ เป็น
หนังสือยอมอย่างทัฬหี ซึ่งพระยอดฯ ไม่รับทำการที่ตนจะ

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๖๓

รับผิดชอบเองแล้ว ก็เป็นอันปฎิญาณว่า พระยอดฯจะไม่ทำ
การเอง ด้วยเหตุนี้ได้มีข้อสัญญาและเชื่อถือกันโดยสุจริต
ตามหนังสือสัญญาแล้วกองทัพฝรั่งเศส กับ ทหารไทย
ต่างกองต่างรักษาสันติกันแก่กัน จึงได้ออกจากเมืองคำมวญ
มาในเวลาดังวัน วันที่ ๒๖ พฤษภาคม ครั้นเมื่อเดิน
ทางมาได้ ๕ วัน ในระหว่างเวลานั้นความไม่ตรีระหว่าง
คัวนายและพลทหารทั้งสองฝ่าย ก็ไม่ได้ปรากฏว่าขาด
ถอยน้อยลง ได้เดินทางด้วยกันมาจนถึงตำบลท่าแก่งเจ๊ก
ซึ่งตั้งอยู่ทางหน้าหินบนราวตัก ๖๐ กิโลเมตรหรือ ๓๕๐๐ เส้น
ห่างจากเมืองท่าอุเทนอันเป็นที่ตั้งของทางที่เดินไปนั้น การ
จำเป็นต้องหยุดพัก ณ แก่งเจ๊กนี้ เพื่อให้ชาวเมือง
รวบรวมเรือที่จำเป็นจะต้องขนของไปตามลำแม่น้ำ มอง
ดีเออร์ครอดกรุงนั้น ตั้งแต่วันที่ควรรับเร่งเดินทางในวัน
หลังสุดแล้ว ได้มีความเห็นต่อน้อยอันเป็นอันมากแล้ว
นอกจากความอ่อนใจที่ยังเจ็บไข้ต้องอยู่กับท่อนั้น ตั้งแต่
วันที่ได้ไปถึงแก่งเจ๊กนั้นด้วย.

ตั้งแต่เวลานี้ไป อาการและความคิดของพระยอดฯ

๒๖๔ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

ก็ปรากฏเปลี่ยนแปลงไปแล้วด้วย พระยอดฯ เองก็คิดแต่
ยิ่งกว่าสิ่งอื่น ที่จะไปอยู่เดี่ยวให้ห่างไกลที่สุดที่จะไปได้
จากกองทหารที่รักษาตัว ดูเหมือนว่ากองทหารทำให้
พระยอดฯ รำคาญ พระยอดฯ หาไปอยู่กับคนของพระยอดฯ
ที่โรงซึ่งตั้งอยู่ไกลเคียงกับค่ายทหารฝรั่งเศส อันเป็นที่
ซึ่งมองดีเออร์ครอดส์กรัง ได้ชี้ให้เป็นที่อยู่ของพระยอดฯ
นั้นไม่ พระยอดฯ กลับตรงไปที่เรือนร้างของบ้านดาว
แห่งหนึ่งไกลกับแก่งเจ๊กนั้น แล้วอาศัยอยู่ในที่นั้น นาย
ทหารฝรั่งเศสก็ไม่ปรากฏในชั้นแรกว่า เห็นเป็นการสำคัญ
อย่างไรในการนั้น แต่ครั้นได้ทราบความจากด้อมในวัน
รุ่งขึ้นนั้นว่า นายทหารในกองนั้นอีกนายหนึ่ง ซึ่งเป็น
ผู้ดูแลรักษาการมา ชื้อหอดวงอนุรักษนั้นเที่ยวบอก ความ
เล่าดีอันน่าตกใจ และเที่ยวพูดจาจะให้คนพลเมืองที่อยู่
ใกล้แถบนั้น เอาใจออกห่างจากฝรั่งเศส ด้วยถ้อยคำว่า
จะมีทัพไทยมาต่อคอก มองดีเออร์ครอดส์กรัง จึงได้ตกลง
ใจว่าจะรับระงับการที่เป็นเช่นนั้นเสีย โดยที่จะได้ยึดเอา
ตัวผู้กล่าวคำอ้างฮวดไม่จริงนั้นไว้เป็นประกัน เพราะฉะนั้น

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๖๕

จึงได้มีผู้นำไปเพื่อประโยชน์อื่น ยังที่อยู่ของพระยอดดา
และมณฑลผู้คนผู้ซึ่งมองดีเออร์ครอดังกรังได้หาตัวอยู่นั้นได้
เห็นแล้ว จึงได้มีคำสั่งทหารเกณฑ์หัด ที่ได้ไปกับมอง
ดีเออร์ครอดังกรังนั้นคุมเอาตัวมาด้วยกัน ข้อซึ่งพระยาน
กล่าวว่าการที่กระทำโดยยอศุทธาหรือนั้น มีอาการเป็น
ลักษณะก่อเหตุคึกหรือบกรกนั้นไม่ถูกต้องเดิมของดีเออร์
ครอดังกรังมีความหมายอย่างเดียว แต่ที่จะบ่งกันไม่ให้
มีเหตุวิวาทกันขึ้นได้และจะให้หยุดเลิกการวิวาทโดยจับกุม
ผู้ก่อการเถาถือความอันจะทำให้เป็นเหตุแตกวิวาทความสามัคคี
ซึ่งมีอยู่ในระหว่างกองทหารทั้งสองฝ่าย จนเวลานั้นแล้ว
อีกประการหนึ่งไม่ได้ทำการเรียบเรียงอย่างหนึ่งอย่างใดเลย
แก่ผู้ที่ต้องจับตัวไปคุมขังไว้นั้น ไม่ได้ทำให้เคียดระแค้นแก่ตัว
ผู้หนึ่งเลยและคำที่กล่าวว่า ตัวผู้หนึ่งร้องว่าเคียดระแค้นนักไม่
ควรฟัง ยิ่งขึ้นไปกว่าที่ผู้หนึ่งต่อสู้ไม่ยอมไปนั้นชอบแล้ว
ด้วยมองดีเออร์ครอดังกรังได้ทำแต่ตามจริง ที่เอาตัวผู้หนึ่ง
ไว้ในเรือนที่อยู่คนเดียวกันและจะได้เอาไว้ให้เห็น ตัวกันอยู่
เสมอ ยกไว้แต่ที่จะได้สั่งตัวให้แก่เจ้าพนักงานฝ่ายซ้าย

๒๖๖ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

เมื่อเวลาได้ไปถึงเมืองท่าอุเทน การที่ต้องจับกุมตามเหตุ
ทั้งหลายที่เป็นมาแล้ว ก็ต้องเป็นช่องที่พระยอดฯ แกล้ง
ถือเอาว่า เป็นเหตุที่จะไปให้ไกลจากที่ตั้งไกลเคียง กอง
ทหารฝรั่งเสีย อีกต่อไป ในเวลาอันเดียวกันนั้น พระยอดฯ
ได้ไปขอให้มองสิเออร์ครอสกรัง ปลัดยวดี หลวงอนุรักษ
จากที่คุมตัวไว้แล้ว เมื่อได้ที่ ที่ไม่ยอมตามพระยอดฯ
พระยอดฯ จึงได้พาทหารถอยไปจากที่นั้น จนถึงทงูเขา
ชื่อว่าเวียงกระแด่น อันเป็นที่คบชนม่นคง ตามภูมิประเทศ
นั่นเอง และเป็นหนทางไกลจากแก่งเจ๊กประมาณลัก
๕ ชั่วโมง คนที่นั้นและที่พระยอดฯ กล่าวให้การว่า ได้พบ
โดยไม่ได้นัดหมายกองทหารไทยที่ได้มาจากเมืองท่าอุเทน
พระยอดฯ จึงไม่ได้เข้าเลย นำทหารนั้นยกมายังแก่งเจ๊ก คำ
ชี้แจงการที่เกิดขึ้นว่าได้พบ กองทหารโดยไม่ได้นัดหมาย น
ี่เป็นหนังสือสำคัญที่ได้ยื่นมาเสนอต่อศาล เวลาชำระ
ความครั้งแรกแล้วและถือเอาหนังสือนั้นเป็นข้อสำคัญใน
ความเรื่องหนทางต้น เมื่อออกจากเมืองคำมวญมายังไม่
ทันเต็มสองวัน เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคมนั้น พระยอดฯ

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๖๗

ผู้ต้องหา แท้จริงได้มีหนังสือถึงเจ้าพนักงานฝ่ายซ้ายมาที่
ท่าอุเทน เป็นความเร่งร้อนเรียกด้วยถ้อยคำ ซึ่งทำ
ให้เห็นความคิดที่พระยอดฯ มีอยู่เต็มใจ ในเวลาที่มากับ
กองทหารฝรั่งเศสอันน้อยที่รักษาคำมาด้วยกันนั้น พระ-
ยอดฯ ไม่ได้กล่าวอ้างถึงหนังสือสัญญาอย่างทัฬหี ที่พระ-
ยอดฯ พึงได้ลงชื่อแล้วนั้นเลย พระยอดฯ ขอไปในหนังสือนั้น
ให้รีบส่งกองทหารหนุนไปโดยเร่งรีบเดิน แล้วพระยอดฯ
จะได้ทำการต่อสู้และขับไล่ทหารฝรั่งเศสไปเสียให้พ้น การ
ที่กระทำอยู่ดังนี้ ก็เป็นการคิดอุบายคิดโกงแท้ และเพียง
แต่ความอ่อนน้อมขอเดชะ ก็พอที่จะลงโทษแก่ผู้ประพฤติก
อย่างนี้ได้แล้ว อีกประการหนึ่งเมื่อหลวงวิเศษศรีคำศรี
ขุนนางที่เมืองท่าอุเทน ได้ทราบหนังสือแล้ว จึงได้ส่ง
กองทหารไปยังแก่งเจ็ดช่องกองซึ่งไปรวมกันเข้า กับพล
ทหารของพระยอดฯ ที่เวียงกระแด่น คำสั่งที่เขียนไปแม้แต่
จะไม่ได้ลงชื่อด้วยแล้วก็อ่านเห็นที่หลังหนังสือ คำให้การ
ของนายทูนนายทหารผู้ทักถาວถึงหนังสือว่า นายทูน
ได้รีบหนังสือก่อนเวลาที่ออกจากเมืองท่าอุเทน ฉะนั้น

๒๖๘ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

ก็ให้เห็นว่าไม่เป็นที่สงสัยในความที่วันเดย.

เมื่อถึงนั้นแล้ว ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงการพยายาม
กระทำความร้ายในอันเดียวกันนั้นด้วย.

ในเวลาย่ำวันที่ ๕ มิถุนายน พุทธทศวรรษน้อยของ
พระยอด ฯ เมื่อได้มีกองหนุนเพิ่มเติมมาอีก ๒ กองอยู่ใน
บังคับบัญชาของนายท่วยนายแปดแล้ว ก็ถอยออกไปทาง
แก่งเจ๊ก กองทัพนั้นประมาณได้ตามคำให้การหลายคำ
แม้แต่คำของนายทหารฝ่ายสยามก็ว่าเป็นจำนวนคนค่อนข้าง
ด้วยเครื่องธำตราวุธครบมือกันกว่าร้อยคน เป็นกองทัพ
อันน้อยนทหารของพระยอด ฯ ๒ คน ที่ต้องเก็บรับอาวุธ
เสียแล้วทเมืองคำมวญนน ก็เป็นคนถือปืนดำกลอง
เป็นเกลียวด้วยทั้งสองคน ครั้นกาลล่วงมาได้ ๓ ชั่วโมง
กองทัพก็ไต่ไปถึงแก่งเจ๊กพอจวนกับเวลา ขณะซึ่งไป
ถึงถนนก็ไต่ลงมอญกันขึ้น เกิดตงตนเผาไฟทวไป เรือน
ทิมองดีเออร์ครอดกรงอยู่นั้น ก็ทไฟอยู่ไม่ได้นาน และ
นายทหารผู้เคราะห์ร้าย และได้ถูกอาวุธขนาดแผดถึงตาย
แต่ในแรกเวลาที่ตอตกกันนั้น ก็สูญหายไปในกองเพลิง

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๖๕

นอกนั้นพวกทหารเกณฑ์หัดที่ไปด้วยกับมองดีเออร์ครอด-
กรุงนั้น ก็ถูกเป็นอย่างเช่นนั้นเกือบหมดด้วยกัน และมีแต่
บางคนในพวกทหารนั้นสามารถที่รอดพ้นไปได้โดยอาศัยจรรยา
เท่านั้น ในคนพวกนั้นมี ๒ คน คือ บุนจันเขมรผู้ทักท้วงแก่
กรรมเลวด้วยবাদแผลกตองมา กับขุนยวนฉันทผู้ต้อง
อาวชเหมือนกันเท่าที่เดิมด้วย เมื่อภายหลังการรบกัน
ฆ่าฟันและจุดเพลิงแล้ว พวกที่บกรกจัดการปล้นสดมภ์
และตั้งของทั้งปวงที่ยังไม่ได้เป็นอันครายไปในเพลิง เครื่อง
ศาสตราอาวชทรัพย์สินสิ่งของ ๆ พวกฝรั่งเหล่านั้น ก็ขนลงเรือ
พวกไทยไปทันที แล้วกลับเป็นส่มบัตของผู้คนเหตุทำ
การมีชัยชนะได้โดยง่ายตายเกินนัก ฝ่ายคำให้การของ
พระยานท่งต้องที่รอดถูกฆ่าฟันนั้น ก็เป็นการหนักแน่นแท้
ในการซ่อน เหตุฉะนั้นต้องระวังตัวในเวลาดังการเลื่องลือ
อย่างน่าเกลียด เป็นเคราะห์กรรมของคนท่งต้องนั้น ต้อง
ได้ความเดือดร้อนในเวลาดังเมื่อเดินทางอันไกล กับการ
ยากแค้น แต่เก่งเจ้ามาถึงกรุงเทพ ฯ คือ โดยวาจาอัน
หยาบช้า ต้องได้รับความอธิบายความข่มเหงกตขี้และ

๒๗๐ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

คุกจะดำรงผลาญชีวิต เหล่านักโทษจะไม่มีใครทำแก่
คนทั้งสองเลย ข้อความจริงที่ฟังได้ยากจนกว่าแล้ว
โดยย่อนี้ก็ว่าตามคำฝ่ายไทยบ้าง และนอกนั้นก็ตาม
คำพวกรวงวน ตามที่ได้แต่งตั้งออกมาในเวลาที่ได้ตัวกัน
และในเวลาการพิจารณาคดีครั้งแรก แต่เมื่อมี
ข้อความเถียงแย้งกันอยู่ในคำเหล่านั้นเอง และบทพ้อง
โดยมิได้มีการสืบสวนพยานในถนัดที่นั้น ก็ต้องถือเอา
โดยความพิจารณาอันดีชมและเหตุการณ์ที่ติดต่อเนื่องกัน
มา ซึ่งชี้ให้เห็นว่าคำพยานอันเป็นลายลักษณ์อักษรที่ได้กล่าว
ไว้ข้างต้นเป็นหลักฐานที่แน่นอนและชัดกระจ่างยิ่งกว่าคำ
ให้การ อันระคนปนกันยุ่งอยู่มากนักตามธรรมดาเช่นนั้น
แล้ว ก็เป็นที่ยอมรับว่า มองดีเออร์ครอดส์กรังกับพวก
ทหารเกณฑ์หัดของเขา ถูกกลอุบายๆซึ่งได้คิดตั้งใจจะทำ
ไว้ก่อนหน้านั้นแล้ว โดยตั้งใจดโก่งเตรียมไว้พร้อมแล้ว
และกับข้างฝ่ายพวกครอดส์กรังได้ยิงพวกทหารไทยแล้ว ก็
ไม่ได้กระทำอย่างนั้นด้วยเหตุอื่น นอกจากเป็นการต่อสู้
ป้องกันชีวิตโดยชอบผู้เป็นตนคิด ในการฆ่าฟันกันตายลง

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๗๑

ครั้ง^{๒๕} ก็ไม่ใช่ผู้ใดเลย นอกจากตัวพระยอด ฯ ผู้ต้องหา
อยู่หน้าศาลนี้เอง การที่พระยอด ฯ ได้กระทำมาแต่ก่อน
ที่เป็นผู้อยู่ในฐานที่นั้น ในเวลาเข้ามาบรรพบุรุษที่กระทำการ
บังคับพลทหารซึ่งอยู่ใต้บังคับแห่งของพระยอด ฯ และที่
พระยอด ฯ นำไปแก่งเจ๊กณะนี้และในที่สุดที่พระยอด ฯ ได้
สั่งให้พลทหารยิงนั้น ก็เป็นความจริงอันชัดเจน.

ซึ่งในคำให้การของพระยอด ฯ เองก็ยอมรับากฎ
แล้ว และคำฟ้องหาไม่เป็นที่สามารถจะพิจารณาให้เห็น
จริงได้ ก็เพราะเหตุที่ไม่ได้มีการไต่สวนในที่นั้น การ
ที่พระยอด ฯ มีความรู้เห็น เป็นใจ ลงโดย ตรง ฉะเพาะ การ
ตอบทำร้ายฆ่าครอด้กรงน ก็ย่อมยกขึ้นฟ้องหาว่าตามจริง
ที่พระยอด ฯ เป็นผู้รู้เป็นใจ อันจะปฏิเสธไม่ได้โดย
ในการที่รู้เป็นใจโดยช่วยอดหนุนและช่วยที่ ตมรู้เป็นใจ
โดยที่ให้คำสั่งและตามความจริงนี้ พระยอด ฯ ก็ย่อมตกอยู่
ในการรับผิดชอบยิ่งกว่าผู้ต้นคิดผู้ลงมือ กระทำการผิด
การร้ายนอก.

ถึงกระนั้นก็ดี จึงไม่เป็นประโยชน์อันใดที่พระยอด ฯ

๒๓๒ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

จะคิดหามา เพื่อจะแก้คดีให้หลุดพ้นโทษไปว่ามหนึ่งคือ
ฉบับหนึ่งซึ่งหลวงวิจิตรศัตรได้มีไปถึงพระยอด ฯ แต่
เมืองหนองคายวันที่ ๒๐ พฤษภาคม นั้น ด้วยหนังสือ
ฉบับนั้นมาส่งอยู่ในนั้น แท้จริงก็เป็นอันก่อนเหตุการณ์
เมืองคำมวญไม่มีการเกี่ยวข้องในคดีนั้น.

อีกประการหนึ่ง ก็ไม่มีประโยชน์อันใดที่พระยอดฯ
จะแก้คดีแล้วแก้ความ ว่าความตั้งใจเดิมของพระยอด ฯ
เท่านั้น เมื่อเวลาไปถึงแก่งเจ๊กนั้น ก็พร้อมเพรียงไปด้วย
อาการกริยาและน้ำใจไม่ตรีแท้ และไม่ได้ไปที่ตำบลนั้น
โดยอย่างอื่น นอกจากเป็นเส้นนำร่องระบบศึกไปโดย
ลัดๆ เพื่อจะได้ขอให้ปล่อยตัวหลวงอนรักษ์เท่านั้น ด้วย
ยอมทราบกันอยู่ว่า ผลอันใดเดี๋ยวนี้เกิดขึ้นในการแต่ง
ทำเป็นไปว่ากันโดยไม่ตรีคราวนี้ อันเป็นการที่กระทำกัน
ที่ตรงหน้ากองทัพยอม ฯ จึงอันหนึ่งนั้น.

เพราะเหตุฉะนั้นผู้มีชื่อ พระ ยอด เมือง ขว้าง อายุ
ประมาณ ๔๐ ปี เป็นชนนางไทยเดิมของข้าหลวงเมืองคำ
มวญและคำเกิด เกิดที่เมืองนครสวรรค์ในกรุงสยามตง

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๗๓

บ้านเรือนอยู่ณกรุงเทพ ฯนี้ ต้องหาว่า.

๑. เป็นผู้ที่ได้กระทำโดยพละการเอง ได้เป็นผู้
สมัครเป็นใจคบคิดทำร้ายแก่ชีวิตในตัว ครอบงำรัง ด้รวัดร
ทหารเกณฑ์หัดเป็นนายทหารฝรั่งแล้ว มีตำแหน่งอยู่ใน
แขวงแดนญวน และเป็นผู้ยังดื้อเดียดทำก่อกบฏให้การ
เป็นอันตรายแก่ชีวิต และเป็นผู้ให้คำสั่งแก่มูลงมือกระทำ
การนี้ และเป็นผู้พาเครื่องดำตราวุธและช่องทางที่จะ
กระทำนั้น โดยยอมรู้ว่าจะเป็นสิ่งพึงใช้ในการนี้ และ
เป็นผู้แกล้งอดหนุนและช่วยลงมือทำการนี้ ความจริงที่
ได้เตรียมให้สัตว์กลังเตรียมขึ้นให้กระทำสำเร็จได้ ที่
ตำบลแก่งเจ๊กแขวงเมืองท่าอเทน เมื่อวันที่ ๕ มิถุนายน
ในเหตุการณ์ทำอันตรายแก่ชีวิต ซึ่งได้กล่าวมานั้นก็เป็น
อันได้คิดตั้งใจทำการแล้ว.

๒. เป็นผู้ที่ได้กระทำโดยพละการเองให้เป็นใจคบ
คิดตามเหตุการณ์ในกาละและเทศะอันเดียวกัน และตาม
ทางอย่างเดียวกับที่ได้กล่าวมาแล้ว กระทำการผิดการ

๒๗๔ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

ร้าย ที่ตั้งใจทำอันตรายแก่ชีวิตใน ตัวพวกทหารญวน
เกณฑ์หัดหลายคนละในตั้วลุ่มเขมรบนจัน ในเหตุการณ์
ที่ทำอันตรายแก่ชีวิต ซึ่งได้กล่าวมานี้ ก็เป็นอันได้คิด
ตัวใจกระทำไว้อีก่อนแล้ว.

๓. เป็นผู้ที่ได้กระทำโดยพลการตนเอง ให้เป็นผู้
สนใจคบคิดตามเหตุการณ์ในกาละเทศะอันเดียวกัน ถอบ
ถักน้อโก่งสิ่งของใช้ที่ยกได้ กับเสื้อผ้าเครื่องสำตราว
และกระสุนดินดำหลายสิ่ง ทำให้ของนั้นเองเสียไปและเสีย
แก่ญวนยูเนียนกันด้วย และเป็นผู้รับไว้ทั้งหมดกิด
หรือส่วนใด ๆ กิด ในสิ่งของที่ถักกับด้นไปนั้น.

ในเหตุการณ์อันเกิดตอบถักและน้อโก่งเมื่อภายหลัง
ต่อติดเนื่องกับการกระทำความผิดความร้าย ทั้งสองข้อ
ซึ่งได้จรรย์ไว้ข้างบนนั้นแล้ว.

๔. เป็นผู้ที่ได้กระทำโดยพลการตนเอง ได้เป็นผู้
สมัครเป็นใจคบคิดตามเหตุการณ์ในกาละและเทศะอันเดียว
กันแกดั่งเฆาเรือน โรงดาวซึ่งเป็นที่ใช้อาศัยอยู่หลายหลัง
เป็นผู้ให้คำสั่งให้กระทำการนี้ และโดยรู้ตัวอุดหนุน

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๗๕

และผู้ช่วยผู้ลงมือ ตามความจริงที่เป็นการได้ตระเตรียมให้สะดวกและส่งเสริมให้เป็นขั้นตอนได้ง่ายได้.

ความจริงทั้งต้นเหตุนั้นย่อมเป็นการผิดการร้ายและเป็นการลุ่มหลงใจตามที่ได้อ้างบทยุติและตงโทษตามข้อความ ซึ่งมีอยู่ในกฎหมายอาญาหลวงตามมาตราแจ้งในข้อบังคับ สำหรับกระบวนการพิจารณา เป็นการพิเศษในคดีร้ายหนักทุกประการแล้ว.

เขียนที่กรุงเทพฯ วันที่ ๒๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๓๓๓

(เซ็น) ยอช คุร เวด.

ทนายแผ่นดิน

๒๗๖ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

ครั้นยกกระบวนบัตรศาลอ่านคำฟ้องจบแล้ว อธิบดีศาล
จึงถามทนายของพระราชปไทยฝรั่งเศสว่า ท่านจะอ้าง
หนังสือต่าง ๆ มาเป็นพระยานกัณธะบ้าง และจะอ้างพระยาน
กัณธะด้วยกัน ทนายของรัฐบาลพระราชปไทยฝรั่งเศส
จึงตอบว่า ข้าพเจ้าขอเรียกพระยานบางคนมาด้วย กับขอ
อ้างหนังสือ ๓ ฉบับ คือหนังสือของพระยอดเมืองขวาง
ถึงกัปตันลุดด์ฉบับ ๑ หนังสือของพระยอดเมืองขวาง
ถึงหลวงวิจิตรคำศักร์ฉบับ ๑ กับหนังสือของมองดีเออร์
เคอแรงเยอร์ฉบับ ๑

อธิบดีศาล จึงชี้แจงแก่พระยอดเมืองขวางว่า บัดนี้
พระยอดเมืองขวางต้องตกมาอยู่ในอำนาจของศาล ของ
คนต่างชาติต่างศาลหากับตัวพระยอดเมืองขวาง แต่ให้
พระยอดเมืองขวางรู้สึกในใจเกิดว่า 'ศาลนี้จะพิจารณา
พระยอดเมืองขวางโดยทางยุติธรรมทุกประการ.

อธิบดีศาล ถามว่า ตัวท่านได้เป็นข้าหลวงรักษา
เมืองคำเกิดคำมวณริมปตายนแดนญวนมาหลายปีแล้วไม่ใช่
หรือ.

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๓๗

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า ใช่.

อธิบดีศาล ถามว่า ตัวท่านได้ปกครองเมือง
คำมวญโดยเต็มสติปัญญาของท่าน เพื่อรักษามตประ-
โยชน์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามตั้งนั้นหรือ.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า ตั้งนั้น.

อธิบดีศาล ถามว่า ตามรายงานของกัปตันรีเวีย
นั้น ก็ได้ความว่าราษฎรทั้งหลายพากันเกลียดชังท่านมาก
ในปี ร.ศ. ๑๓๒ นั้น ท่านได้อยู่ในเมืองคำมวญเมื่อ
กัปตันดูล์ได้รับคำสั่ง ให้ไปยึดเอาเขตต์แดนซึ่งเป็นอาณา
เขตต์ของญวนไม่ใช่หรือ.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า ใช่.

อธิบดีศาล จึงว่า ตัวท่านได้ยอมตกลงมอบเมือง
กบฏเวียกกรมการไพร่ทั้งปวงให้กับกัปตันดูล์ไม่ใช่หรือ.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า ใช่.

อธิบดีศาล ถามว่า ขณะนั้นท่านยังถือว่า เขตต์
แดนเหล่านั้นเป็นของกรุงสยามอยู่โดยอำนาจอันชอบธรรม
และท่านขอให้รัฐบาล ทั้งต้องฝ่ายวินิจฉัยกันต่อ ภายหลัง

๒๗๘ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

ดงนนหรือ.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า ดงนน.

อธิบดีศาล จึงว่า ตัวท่านก็ละเขตต์แดนไปคราวหนึ่ง จึงมอบเขตต์แดนให้ไว้แก่กับันตส์โดยทางราชการ กล่าวคือมอบให้แก่กรุงฝรั่งเศสคราวหนึ่งดงนนหรือ.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า ข้าพเจ้าต้องรับผิดชอบในการที่ปวงทข้าพเจ้าได้ทำเอง.

อธิบดีศาล จึงว่า ครนท่านเขียนหนังสือมอบเมืองให้แก่กับันตส์แล้ว ท่านก็ไปเมืองท่าอเทนหรือ.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า ดงนน.

อธิบดีศาล จึงว่า ท่านมีทหารญวนเกณฑ์หัดรักษาท่านไปด้วย ๒๐ คน ซึ่งมองดีเออร์ครอดส์กรุงคุมไปไม่ใช่หรือ.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า ใช่

อธิบดีศาล จึงพูดต่อไปว่า ทนายของรัฐบาลของประชาธิปไตยหาว่า ท่านมีเจตนาคิดประทุษร้ายต่อทหารญวนเกณฑ์หัด ครนดวงมา ๕ วันท่านก็ได้ทหาร

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๗๕

เพิ่มเติมยกหนุมมาช่วย ท่านเขียนหนังสือถึงหลวงวิจิตร
ดรรชนี ขอดท้าวท้าวเครื่องศาตราวุธ ฯลฯ (คำ
อ่านหนังสือของพระยอดเมืองขวางถึงหลวงวิจิตรดรรชนี)
เมื่อท่านมอบเมืองให้แก่ฝรั่งเศสนั้น ท่านหาได้บอกไว้ว่า
ท่านถืออำนาจอันชอบธรรมในการคิดกลับคืนเอาเมืองอีก
ภายหลัง เป็นแต่ท่านยอมมอบให้ไว้ กว่ำรัฐบาลราช
าธิปไตยสยามกับรัฐบาลประชาธิปไตยฝรั่งเศส จะได้
วินิจฉัยตกลงให้เด็ดขาดว่า เขตแดนเหล่านี้ควรเป็นของ
ฝ่ายใด แม้กระนั้นก็เมื่อท่านได้สัญญาตกลงเช่นนั้นมา
แล้ว ท่านกลับเขียนหนังสือถึงหลวงวิจิตรดรรชนีโดยทันที
ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ท่านคิดการประทุษร้ายคำสัญญา.

ท่านได้นับมองดีเออร์ดูวาท เนติบัณฑิตยฝรั่งเศส
ซึ่งว่าความให้ พระยอดเมืองขวาง จึงร้องต่ออธิบดีศาลว่า
พระยอดเมือง ขว้างไม่ สามารถที่จะฟังคำถาม ของ ศาล
ตลอดไปได้ทุกข้อ กับหนึ่งคำว่า มอบอายัดนั้น เห็นว่า
ศาลเข้าใจผิดไป ตามธรรมเนียมในกรุงสยามนั้นลักษณะทำ
สัญญานั้นอย่างหนึ่ง หากตรงกับหนังสือของพระยอด

๒๘๐ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

เมืองขวาง ซึ่งทำให้กับต้นตอได้ไม่ ข้าพเจ้าเห็นว่าการ
ที่พระยอดเมืองขวางมอบอายัดเมืองนี้ พระยอดเมือง
ขวางก็อายัดได้ตามกฎหมายไทย.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า ใช่.

อธิบดีศาล จึงพูดต่อไปว่า ท่านมาทางน้ำหิมน
แล้วหยุดที่บ้านแก่งเจ๊ก แล้วมองดีเออร์ครอดส์กรุงจับตัว
หลวงอนุรักษ และได้ชี้แจงเหตุจับตัวหลวงอนุรักษให้
ท่านทราบว่า หลวงอนุรักษเที่ยวพูดให้ราษฎรตกใจว่า
ทัพไทยจะยกกลับมาอีก มองดีเออร์ครอดส์กรุงมีทหารอยู่
ด้วยน้อยคน ทั้งมาอยู่ในตำบลซึ่งเขาไม่รู้จักมาก่อน
เหตุฉะนั้นจึงเป็นการดีสมควรที่เขาจะจับเอาตัวหลวงอนุรักษ
ไว้ก่อน ครั้นจับตัวหลวงอนุรักษไว้ได้วันหนึ่งแล้ว ตัว
ท่านก็ออกบ้านแก่งเจ๊กไปเวียงกระแด่น ท่านก็พบกองทัพ
ไทยที่นั่น ซึ่งท่านได้ขอให้มาช่วยท่าน ในหนังสือของ
ท่านลงวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๒ ทำไมท่านจึงกลับ
มายังบ้านแก่งเจ๊กอีกเล่า ท่านว่าท่านขอให้ปล่อยตัว
หลวงอนุรักษ ท่านได้ทำอะไรที่นั่น มองดีเออร์ครอดส์กรุง

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๘๑

ไม่ยอมปล่อยตัวหลวงอนุรักษ์ แล้วพระยานทั้งปวงก็ให้การ
ร่วมกันว่ามีทหารไทยยกไปประมาณ ๑๐๐ เศษ ถัดม
เรือนมอด้เออร์ครอดกรุงอยู่.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า มีคนไปด้วยกันประ
มาณ ๕๐ หรือ ๖๐ คนเท่านั้น พวกพระยานทั้งหลายคง
เข้าใจผิดไป.

อธิบดีศาล ถามว่า ในสมัยนั้นกรุงสยามกับกรุง
ฝรั่งเศสได้ทำศึกสงครามกันแล้วหรือ.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า ไม่ทราบ.

อธิบดีศาลจึงว่า มอด้เออร์ครอดกรุงกับ้วยเป็นไซ้
มาก ดูก็น่าเชื่อว่า มอด้เออร์ครอดกรุงจะยิงพวกไทย
ก่อนเลย ท่านจะว่ากระไร ท่านเองก็ได้ให้การไว้ว่า
มอด้เออร์ครอดกรุงยิงก่อน.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า พวกมอด้เออร์
ครอดกรุงยิงมาก่อน ถูกขุนวังซึ่งเป็นผู้ไปขอตัวหลวง
อนุรักษ์ตาย.

อธิบดีศาล จึงว่า หากว่าพวกมอด้เออร์ครอด-

๒๘๒ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

กรุงยังก่อนถูกคนของท่านตายก็ดี แต่ท่านฆ่าพวกมอง
ดีเออร์ครอดกรุงตายได้ถึง ๑๕ คน ท่านให้การว่าเมื่อมา
จากเมืองคำมวญนั้นท่านมีคนมา ๕๐ คน นายทุนนายแปดก
มัทหาร มาอีก ๕๐ คน ประดมกันเป็น ๑๐๐ คนดังได้กล่าว
แล้ว คนของท่านคงต้องมีอาวุธทุกคน.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า คนของข้าพเจ้า
๑๕ คนเท่านั้น.

อธิบดีศาล ถามว่า ท่านจะเถียงว่าอะไรในข้อที่
ขุนจันดามเขมรกับขุนยวนฉันทหารญวนผู้ซึ่งให้การแยก
คนตะคราว ให้การร่วมกันว่า มองดีเออร์ครอดกรุงบ๊วย
อยู่ในที่นอน แล้วพวกทหารญวนก็ไม่ได้มุ่งหมายเลยว่า
พวกไทยจะมาต่อรบด้วย.

พระยานท่งต้องคนให้การว่าตัวท่านคุมทหารมาเป็น
อันมาก แล้วได้ยิงเอาพวกฝรั่งเค้ดก่อน ที่จะกระเนเอาว่า
พระยานท่งต้องจะให้การสมกันนั้น คงไม่ได้เพราะคนหนึ่ง
ให้การในกรุงเทพ ฯ คนหนึ่งให้การที่เมืองอื่น บางที่
ศาลจะคิดว่าคำของขุนจันและขุนยวนฉันทหารญวนนี้ ดูจะมีน้ำหนัก

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๘๓
แห่งความจริงมาก.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า ข้าพเจ้าไม่รู้อะไร
อย่างไรได้ ในการที่พะยานทั้งต้องให้การเช่นนั้น.

อธิบดีศาล ถามว่า บุนจันจะเห็นแก่ผลประโยชน์
อันใดในการที่เขาให้การไว้ ตัวท่านเป็นขุนนางมีตำแหน่ง
อันสูง และคนสุภาพเช่นบุนจันคงไม่มุ่งหมายแก่ผล
ประโยชน์อันใด ในการกล่าวโทษท่าน.

พระยอดเมืองขวาง ไม่ตอบ.

อธิบดีศาล จึงว่า พระยอดเมืองขวางได้ก่อเหตุ
ในการ เอา ทหาร มา ต่อรบฆ่าฟัน กัน ที่ ตำบล บ้านแก่งเจ๊ก
พระยอดเมืองขวางต้องรับผิดชอบในการอันนี้เอง.

มองดีเออร์ดูวาท ถามว่า เมื่อท่านออกจากเมือง
คำมวญนั้น ก็บัดนี้ได้บอกแก่ท่านหรือไม่ว่าให้ทหาร
มาป้องกันรักษาท่านตามทาง.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า หาได้บอกไม่.

มองดีเออร์ดูวาท ถามว่า ทหารซึ่งนายทูนายแปลก
คุมมาขึ้นเป็นไทยทั้งหมดหรือคนชาติอื่นบ้าง.

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๔๔

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า มีพวกท้าวต้วมากกว่า
ไทย.

มองดีเออร์ควาด ถามว่า แล้วท่านให้ขุนวังไปขอ
ตัวหลวงอนุรักษหรือ.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า ข้าพเจ้าให้ขุนวังไป
ขอตัวหลวงอนุรักษ เมื่อขุนวังบอกแก่นองดีเออร์ครอสต์
แล้วว่า ถ้าไม่ปล่อยตัวหลวงอนุรักษแล้ว ก็ขาดทาง
พระราชไมตรีกัน ทนไต่หน่หลวงอนุรักษก็กระโดดลง
จากเรือน ทหารญวนก็ยิงปืนตามมากลที่ขาดทางโคราช
คนหนึ่งตาย แล้วพวกทหารญวนก็มาอีก ถูกทหาร
ไทยตายอีก ๒ คน พวกทหารจึงได้ยิงตอบไปบ้าง ขุนวัง
ก็ถูกปืนตายในทันที.

อชิบตีคำด ถามว่า ท่านปรึกษากับนายทุ้ยนายแปดก
ว่ากระไร.

พระยอดเมืองขวาง ตอบว่า เมื่อข้าพเจ้าเห็นคำสั่ง
แล้ว ข้าพเจ้าก็บอกแก่นายทุ้ยนายแปดกให้ทำการตาม
คำสั่งเกิด.

๒๘๕ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

อธิบดีศาลจึงอ่านหนังสือของ มง ดี เออร์ เดอแรง
เยอร์ซึ่งเป็นรายงานเรื่องรบกันที่บ้านแก่งเจ๊ก มงดีเออร์
เดอแรงเยอร์ ได้ไปเที่ยวลี้ภัยตามราษฎรตำบลแก่งเจ๊ก
ได้ความแล้วก็เขียนหนังสือฉบับนี้ แล้วมงดีเออร์ได้อา
จิงคิดคำนึงถึงฉบับนี้แล้วว่า ไม่ควรรับเอาไว้เป็น
พยานด้วยเหตุว่า มงดีเออร์เดอแรงเยอร์ไม่รู้เห็น
หรือได้ยินเอง เป็นแต่คำบอกเล่า อธิบดีศาลจึงวินิจฉัย
ว่า ศาลก็ไม่รับเอาหนังสือฉบับนี้เป็นพยานต่อไป.

ศาล หยุดชำระไปจนวัน อังคารที่ ๕ มิถุนายน
ร.ศ. ๑๑๓ เวลาเช้า ๒ โมง.

วันพุธที่ ๑๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๓ เวลาบ่าย ๕ โมง
ศาลนัดสมกัน ณ ณะศาลว่าการราชทูตและกงสุลเยเนอราล
ฝรั่งเศส มงดีเออร์มอนคอต อธิบดีศาลจึงตั้งให้เรียก
ตัวพระยอดเมืองขวางจำเลยเข้ามาในศาล ทันใดนั้น
พลตระเวน ๒ คน (ตำรวจ) คุมตัวพระยอดเมืองขวางเข้า
มาในศาล ยืนอยู่ตรงหน้ามงดีเออร์มอนคอต อธิบดี
ศาล ๆ อ่านคำตัดสินต่อไปดังนี้.

คำพิพากษา

ศาลพระธรรมนูญ ซึ่งได้ตั้งขึ้นตามความในข้อ ๓ แห่งหนังสือปฏิญาณ (คอนเวนชัน) ลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ ซึ่งได้ทำไว้ในระหว่าง ราชธิปไตยสยาม และประชาธิปไตยฝรั่งเศส ได้ตรวจจุดบรรพหนังสือต่างๆ ซึ่งได้ข้างเป็นตัวอย่างแล้ว และได้พิจารณาคดีมาใน วันที่ ๕ ที่ ๕ ที่ ๖ และที่ ๗ ในเดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๑๓ เสร็จสิ้นจำนวนแล้ว และตามมติคดีซึ่งได้ พิจารณาได้ ความจริงแล้วนั้น ได้ความดังจะว่าต่อไปนี้คือ.

พระยอดเมืองขวางขุนนางไทยได้เป็นข้าหลวงของ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ไปรักษาเขตต์แดน ซึ่งติดต่อกันกับเขตต์แดนญวน อยู่มา ในกลางเดือน พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒ กับตันลุดข้าหลวงฝรั่งเศส ถือ คำสั่งไปบังคับให้พระยอดเมืองขวาง ถอยกลับไปด้วย จากเมืองคำมวญ ซึ่งเป็นเขตต์แดนของ กรุง อาณัม

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๘๓

(ญวน) มาแต่กาดก่อนช้านานแล้ว พระยอดเมืองขวางได้ขัดขืนไม่ยอมตามคำบังคับของ ข้าหลวง ฝรั่งเศส มาหลายวัน ครั้นถึงวันที่ ๒๓ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒ พระยอดเมืองขวางก็ยอมโดยดี จึงได้เขียนหนังสือฉบับหนึ่งมอบเมืองคำมวญ คำเกิดให้ ไว้แก่ กับตันดุษ ข้างหลวงฝรั่งเศส ไปจนกว่ารัฐบาลราชาธิปไตยสยามและรัฐบาลประชาธิปไตยฝรั่งเศส จะตัดสินตกลงกันว่าเมืองทั้งสองนี้จะควรเป็นของไทยหรือของฝรั่งเศส แม้ว่าการที่พระยอดเมืองขวาง ยอมมอบเมืองให้ฝรั่งเศสนี้ยังไม่เป็นสิทธิ์ได้ ต้องสุดแต่รัฐบาลราชาธิปไตยสยามและรัฐบาลประชาธิปไตยฝรั่งเศส จะได้เจรจาว่าหากันต่อภายหลังก็ดี พระยอดเมืองขวางก็ตกลงยอมให้ฝรั่งเศสรักษาเมืองไว้ กว่าคนจะได้รับคำสั่งมาใหม่ เหตุฉะนั้นพระยอดเมืองขวางจึงยอมไม่คิดการต่อรบ กับข้าหลวงฝรั่งเศสต่อไป.

ฝ่ายมองดีเออร์ครอสท์กึ่งนายทหารเกณฑ์หัด และผู้แทนตัวกับตันดุษ ข้างหลวงฝรั่งเศส มีความไว้วางใจใน

๒๘๘ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

คำสัญญาของพระยอดเมืองขวางว่าสัจจริง ซึ่ง เป็นตัวประกันว่า ภัยอันตรายจะไม่เกิดขึ้นแก่คนใด จึงได้รับอาษาเอาทหารเพียง ๒๐ คนมาส่งพวกไทยจนถึง ปลายทางเขตแดนในราวป่า ซึ่งตนมิได้เคยเดินมาแต่ก่อน เมื่อออกเดินมาตำบลบ้านแก่งเจ๊กได้สองสามวัน พระยอดเมืองขวางก็มีหนังสือฉบับหนึ่ง มาถึงนายร้อยโทอำเภอเมืองท่าอุเทน ขอให้นายร้อยโทอำเภอเห็นแก่ราชการบ้านเมือง ให้เร่งรับส่งทหารเครื่องศาสตราวุธมาโดยเร็ว เพื่อจะได้ต่อสู้รบด้วยฝรั่งเศส.

ตามความในหนังสือฉบับนี้ ซึ่ง ลง วันที่ ๒๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๓๓๒ นั้น พระยอดเมืองขวาง ทำไม่รู้จักคำสัญญาของตน ซึ่งตนได้เขียนไว้ไว้แก่กับตนผู้ได้ & วันต่อมาแต่บัดนี้ ในสมัยนั้น พระยอดเมืองขวาง กลับทำดาญสัญญาซึ่งตนได้ทำให้ไว้กับฝรั่งเศสโดยซื่อสัตยาได้บอกเล่าให้ฝรั่งเศสรู้ตัวก่อนไม่ ตัวพระยอดเมืองขวางเองก็ไม่อาจสามารถจะกล่าวได้ว่า ตนได้รับคำสั่งอย่างใด อย่างหนึ่งในเวลาที่ตน เขียน หนังสือฉบับ

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๔๕

นั้น ซึ่งเป็นเหตุอันสมควรที่ตนจะกลับทำดาญญาดูเดี่ยว
ได้ ไซ้แต่พระยอดเมืองขวางมิได้รักษาความสุจริต ซื่อ
ตรงต่อคำดาญญา ซึ่งตนทำให้ไว้แก่ฝรั่งเสียอย่างเดียว
เท่านั้นหาได้ นี่พระยอดเมืองขวางกลับมีความเต็มใจ
ทำการผิดร้ายต่อกฎหมายอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งทำให้เกิดผล
ร้ายต่อไป.

ครั้นเดินทางมาถึงเขตต์แดนสยามแล้ว พวกไทย
และพวกฝรั่งก็มาถึงตำบลบ้านแก่งเจ๊ก จึงได้พากัน
หยุดยั้งอยู่ที่นี่ ไม่ข้ามกพอมองดีเออร์ครอดส์กรุงมาถึง
บ้านแก่งเจ๊ก หลวงอนุรักษซึ่งเป็นพี่ ๒ ของพระยอด
เมืองขวาง ก็พยายามกล่าวคำเถาถ้อ คิดร้ายต่อฝรั่งเสีย
ชั้น ฝ่ายมองดีเออร์ครอดส์กรุง ผู้ซึ่งตกมาอยู่ในท่าม
กตางพวกราษฎร ซึ่งโง่เขลาอาจจะถือคำเถาถ้อนั้นได้
และในตำบลซึ่งประกอบด้วยธรรมเนียมคนป่าคร้าย ทั้ง
มีทหารบกกันตัวอยู่เพียง ๒๐ คนเท่านั้น จึงควรมีอำนาจ
อันชอบธรรม ในการคิดจัดแจงป้องกันรักษาตัว ให้พ้น

๒๕๐ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

ภัยอันตรายได้ และอำนาจชอบธรรมนั้นจึงตกเป็นหน้าที่ของพวกทหารญวนผู้ซึ่งอยู่ในบังคับของตน เมื่อมีเหตุอันเกิดขึ้นแล้ว มงดีเออร์ครอดส์กรังจึงได้รับจับเอาตัวหลวงอนุรักษ์มาคุมไว้ เพื่อจะมีให้หลวงอนุรักษ์คิดกระทำการชั่วร้ายต่อไป ในการจับเอาตัวหลวงอนุรักษ์ไว้นี้ ก็ต้องเห็นว่ามงดีเออร์ครอดส์กรัง ได้ทำการโดยป้องกันรักษาตัวโดยแท้ ซึ่งดูเหมือนมงดีเออร์ครอดส์กรังได้ทำโดยปานกลาง เมื่อชนทั้งหลายลงเห็นเชื่อคำของบุญจันทร์และเย็นวันฉันทะยาน.

ครั้นรุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง พระยอดเมืองขวางผู้ใด คิดหลักหนีไปพักอยู่ให้ ไกลจากเรือนที่มงดีเออร์ครอดส์กรังพักอยู่ เพื่อให้พ้นจากความระวังรักษา ของมงดีเออร์ครอดส์กรังนั้น จึงได้หนีไปยังตำบลเวียงกระแด่น ซึ่งอยู่ห่างจากตำบลบาดแก้งเจ็ก ทางเรือ ๕ ชั่วโมง ซึ่งเป็นทางไปยังเมืองท่าอุเทน แล้วรุ่งอีกสองวัน พระยอดเมืองขวาง ก็กลับมายังบ้านแก้งเจ็กอีก คุมกองทัพมาด้วย ซึ่งเป็นกองทัพที่ได้นำ

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๕๑

ประชุมอยู่ที่ศาลาเบญจกระแด่น ตามหนังสือของพระ
ยอดเมืองขวางลงวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๒ กิ่ง
ทหารเหต่านว่าตามคำพระยานทองปวง ก็เป็นคนถนัดอาวุธ
ครบมือมากกว่า ๗๐ คน และเป็นกองทหารซึ่งได้ตั้งต่อม
เรือนมอด้เออร์ครอดกรุง เมื่อวันที่ ๕ มิถุนายน ร.ศ.
๑๓๒ นั้น และเป็นกองทหารซึ่งได้ฆ่าฟันมอด้เออร์ครอด
กรุง ผู้แทนกรุงฝรังเศส กับพวกทหารญวนตายเสีย
โดยมาก.

อนึ่งขอทูลเกล้าฯ ถวาย ในเวदानันท์การศึกษาศึกษา
อยู่ในระหว่างกรุงสยาม และกรุงฝรังเศสนั้นไม่ได้เคย
เพราะเหตุว่าเวลานั้นกรุงสยามกับกรุงฝรังเศสยังตั้งอยู่ใน
ทางพระราชไมตรีกัน ดังเช่นรัฐบาตประชาธิปไตย
ฝรังเศสและรัฐบาตราชาธิปไตยสยาม ได้ยอมรับกันใน
หนังสือปฏิญาณ (คอนเวนชัน) ลงวันที่ ๓ เดือนตุลาคม
ร.ศ. ๑๓๒ นั้นแล้ว และในหนังสือปฏิญาณฉบับนี้ก็มี
ข้อสัญญาตกลงกันแล้วว่า มุตกตซึ่งค่าดะระตัมกันตรวจ
ตัดสินอยู่บัดนี้ ย่อมเป็นการร้ายผิดกฎหมาย เหตุฉะนั้น

๒๕๒ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

การทำลายเรือนและการฆ่าฟันซึ่งเกิดขึ้นนั้น จะมุ่งถึง
ว่าไม่เป็นการร้ายผิดกฎหมายนั้นไม่ได้ แม้ว่าท่านทั้ง
หลายจะยอมรับว่า คำของพระยอดเมืองขวางและพวก
พระยานของพระยอดเมืองขวาง ซึ่งให้การไว้ในเวลา
พิจารณาเป็นความจริงก็ดี แท้จริงว่าตามคำของคนเหล่านี้แล้ว
ก็ได้ความว่าหลวงอนุรักษ์กระโดดลงจากเรือน
เพื่อจะหนีไป ในขณะที่ทหารญวนคนหนึ่งยิงหลวง
อนุรักษ์ แต่ไปถูกทหารชาวโคราชตายคนหนึ่ง และเหตุ
ฉะนั้นจึงทำให้พวกไทยคิดโกรธแค้นตอบแทนทันที.

ยอมรับคำกล่าวตามนั้นว่า ถ้ากฎหมายยอมรับว่า
การซึ่งเราท่านทั้งหลายคิดบงกชความตาย ในสมัยที่
ความตายนั้นจะมาถึงตัวเราเข้าแล้ว ก็พึงเห็นได้ว่า
กฎหมายจะยอมให้เราทำอะไรระเพาะแต่เมื่อมีเหตุอันจำเป็นแท้
เกิดขึ้น ในการป้องกันรักษาตัวเรา ซึ่งตกเป็นหน้า
ที่ของเรจะต้องทำการอันนั้นได้.

แต่กฎหมายมิได้ยอมให้คิดการต่อสู้ เว้นไว้แต่
ฝ่ายหนึ่งจะทำการข่มเหงก่อน และเมื่อมองดีเออร์ครอด

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๕๓

กรับบ่วย นอนอยู่ในห้องนอนตามคำของพระยานทั้งหลาย
ผู้ช่วยมองดีเออร์ครอดส์กรัง และมีทหารญวนบ่ง
กันรักษาตัวอยู่น้อยคน คงจะไม่คิดการข่มเหงต่อรบด้วย
กองทหารซึ่งมากกว่า ซึ่งมาตั้งล้อมอยู่ในเวดานั้นเลย.

เมื่อพิจารณาเหตุกองทหารไทยและญวนฝ่ายหนึ่ง และ
มองดีเออร์ครอดส์กรัง กับพวกทหารอื่นน้อยตัวฝ่ายหนึ่ง
แล้ว ก็อาจเห็นความจริงได้ โดยง่าย และยกพล
ความซึ่งแตกแยกกันในคำ ของ บุนจัน แดงเย็นวันนั้น เดียว
ซึ่งได้ถามคนละครึ่งและคนละแห่ง (ซึ่งเป็นการที่ทำให้
เห็นชัดได้ว่า ไม่ต้องมีคำสั่งว่าพระยานทั้งสองนี้ จะ
ได้ชักซ้อมดมยอมกันไว้) คำดังกล่าวลงเนื้อเห็นชัดได้
โดยดี.

การจับตัวหลวงอนรัักษ์ ซึ่งเป็นการยดคิดกรรม
ชอบด้วยกฎหมายดังได้ ชำแจงมาเบื้องต้นแล้วนั้น กับ
เป็นเหตุยกขึ้นอ้างอิง ในการต่อรบด้วยมองดีเออร์ครอด
ส์กรัง ผู้แทนกรุงฝรั่งเศส การมาขอตัวหลวงอนรัักษ์
ก็เป็นกลอุบายของทหารผู้ถืออาวุธครบมือ ด้วยกิริยา

๒๕๔ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

อินทองอาจซุ่มเข้ามาด้อมเรือนมอญดีเออร์ครอดกรุง
อนึ่งที่ซึ่งกล่าวว่าได้ยิงปืนออกมาก่อน จะอยู่ข้างฝ่ายใด
ก็เห็นได้ชัดว่าพวกกองทหารเหล่านั้นได้เตรียมการ
รับมาพร้อมมือแล้ว ภายหลังจึงได้ยิงเรือนเข้าไป
มอญดีเออร์ครอดกรุงไม่มีโอกาส คิดป้องกันตัวของตัว
ได้ ต้องทรمانความตาย ซึ่งคิดเจตนาไว้นานแล้ว
โดยวิธีกลอุบายอันชั่วช้าขลาด การที่พระยอดเมือง
ขวางได้เป็นใจในการทำร้าย ผิดกฎหมาย ก็พิจารณา
ได้เต็มจริง ตามคำพะยานอันเคยจนทุกประการ.

พระยอดเมืองขวางเป็นผู้นำเอากองทหารเหล่านั้น มา
พระยอดเมืองขวางเอง เป็นผู้นำไปคอยทำกองทหารเหล่านั้น
ที่ตำบลเวียงกระแด่น พระยอดเมืองขวางเอง เป็นผู้นำ
เอากองทหารเหล่านั้นมายังตำบลบ้านแก่งเจ๊ก พระยอด
เมืองขวางเองได้สั่งและได้ช่วยกองทหารเหล่านั้น ๆ จึงได้
ลงมือกระทำการฆ่าฟันทำลายต่างชีวิต ซึ่งเป็นหน้าที่ของ
เขาคำนึงจะต้องพิพากษาตามผิดและชอบ.

แต่ขอทพระยอดเมืองขวางต้องหาว่าปล้นและเอาไฟ

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๕๕

เผ่าเรือน^๕ พิจารณาไม่ได้ความจริง แท้จริงคงเป็นได้
ความว่า การปล้นและเผ่าเรือน^๕พรรคพวกของพระยอด
เมืองขวางคนใดคนหนึ่ง ซึ่งเป็นมนุษย์มีต้นตออันดำช้า
ดังคนป่าดงดิบ คงตั้งที่ศาลได้แต่เห็นแล้ว ในเวลาพิจารณา
ได้ทำตงภายหลังการฆ่าฟัน ทำตงดังชีวิต เช่นกล่าว
มาแล้วโดยพระยอดเมืองขวางมิได้รู้เห็นด้วย.

เมื่อพิจารณาเห็น แม้จะความผิดร้าย ซึ่งพระยอด
เมืองขวางได้กระทำดั่งละเมิดตงแล้วนั้น ย่อมเป็นการ
ดั่งละเมิดผิดกฎหมายบ้านเมืองกิด แต่เจตนาและความ
ประสงค์ของพระยอดเมืองขวาง ก็ย่อมผิดกันกับความ
เจตนาและความประสงค์ของผู้ร้ายฆ่าคนตายธรรมดามาก
ด้วยผู้ร้ายฆ่าคนตายธรรมดา^๕ ย่อมมีเจตนาและความ
ประสงค์ฆ่าคนด้วยความพยาบาทโกรธแค้น และการ
รับผิดชอบเช่น^๕ ควรได้รับความยุติธรรม และ
ในการยกเหตุอันควรลดหย่อนผ่อนโทษให้เบา^๕ ผู้
พิพากษาทั้งหลายควรวินิจฉัย ข้อปัญหาดังจะกล่าวต่อไป^๕
โดยยุติธรรม.

๒๕๖ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

อธิบดีศาลจึงอ่านข้อบัญญัติของ ซึ่งผู้พิพากษา
ลงเนื่อเห็นชขาดต่อไบน.

๑. พิจารณาได้ความจริงหรือไม่ได้ความจริง ใน
ข้อที่หา ว่าพระยอดเมืองขวางได้ฆ่า มอญดีเออร์ ครอบดกรัง
นายทหารเกณฑ์หัดฝรั่งเศ็ดตาย เมื่อวันที่ ๕ มิถุนายน
ร.ศ. ๑๑๒.

ผู้พิพากษาพวกรมากกว่า (ฝรั่งเศ็ด) ลงเนื่อเห็น
ว่าพิจารณาได้ความจริงในข้อนี้.

๒. พิจารณาได้ความจริงหรือไม่ได้ความจริง ใน
ข้อหาว่าพระยอดเมืองขวางได้ ทำการ ฆ่าฟัน ทำตาย ชีวิต
ด้วยมีเจตนาคิดไว้ก่อนแล้ว.

ผู้พิพากษาพวกรมากกว่า (ฝรั่งเศ็ด) ลงเนื่อเห็น
ว่า พิจารณาได้ความจริงในข้อนี้.

๓. พิจารณาได้ความจริงหรือไม่ได้ความจริง ใน
ข้อที่หาว่าพระยอดเมืองขวางส่มรู้เป็นใจในการฆ่าฟัน กัน
ตายดังได้กล่าวมาแล้ว โดยการก่อเหตุขึ้นก่อน โดย
กตอบาย โดยมีคำสั่งให้คนร้ายทงหลาย ทำการฆ่าฟัน

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๕๓

กันตาย โดยหาเครื่องล่าตราวให้คนร้ายเหล่านั้น ด้วย
ตนเองรู้ว่าเครื่องล่าตราวเหล่านี้ จะต้องเอามาใช้
ในการฆ่าฟันกันตายดังนี้ คนร้ายเหล่านั้น ได้เตรียมการ
และได้ทำการฆ่าฟันกันตายลง.

ผู้พิพากษามากกว่า (ผู้ร้องคดี) ดงเนื้อเห็นว่า
พิจารณาได้ความจริงในข้อนี้.

๔. พิจารณาได้ความจริงหรือไม่ได้ความจริง ใน
ข้อที่ห้าว่า มีการฆ่าฟันทหารญวน ๓๕ คน ซึ่งมีได้กล่าว
ข้อไว้ตายในสมัยและในท้องถิ่นเดียวกัน.

ผู้พิพากษาพวกรู้มากกว่า (ผู้ร้องคดี) ดงเนื้อเห็นว่า
พิจารณาได้ความจริงในข้อนี้.

๕. พิจารณาได้ความจริงหรือไม่ได้ความจริง ใน
ข้อที่หกว่า การฆ่าฟันกันตายนี้ ทำลงด้วยเจตนาจงใจ
ไว้ก่อน.

ผู้พิพากษาพวกรู้มากกว่า (ผู้ร้องคดี) ดงเนื้อเห็นว่า
พิจารณาได้ความจริงในข้อนี้.

๖. พิจารณาได้ความจริงหรือไม่ได้ความจริง ใน

๒๕๘ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

ข้อที่ ๑ พระยอดเมืองขวางได้สมัครเป็นใจในการฆ่าพันกันตาย ดังได้กล่าวมานี้.

ผู้พิพากษาพวกมากกว่า (ฝรั่งเศษ) ตงเหนือเห็นว่าพิจารณาได้ความจริงในข้อนี้.

๗. พิจารณาได้ความจริง หรือไม่ได้ความจริงในข้อที่ ๑ว่า พระยอดเมืองขวางได้เก็บเอาเครื่องดำตราดูขป็นและสิ่งของต่าง ๆ ของบนจันและงูเย็นวันนั้นไป โดยความดื้อของเขาเดียวในสมัยและที่อื่นเดียวกัน.

ผู้พิพากษาพวกมากกว่า (ฝรั่งเศษ) ตงเหนือเห็นว่าพิจารณาได้ความจริงในข้อนี้.

๘. พิจารณาได้ความจริง หรือไม่ได้ความจริงในข้อที่ ๑ว่า การดักชะโมยเครื่องดำตราดูขป็นเหล่านี้เกิดขึ้นตามการฆ่าพันกันตาย.

ผู้พิพากษาพวกมากกว่า (ฝรั่งเศษ) ตงเหนือเห็นว่าพิจารณาได้ความจริงในข้อนี้.

๙. พิจารณาได้ความจริง หรือไม่ได้ความจริงในข้อที่ ๑ว่า พระยอดเมืองขวางได้มีคำสั่งให้ดักชะโมยปด้น

การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒) ๒๕๕

เอาเครื่อง ตำตราขุ ปั้น และ ดั้งของอื่น ๆ ด้วยรู้ว่าเขา
ดั้งของชะโมยเหล่านั้นไปชุ่มชื้นไว้.

ผู้พิพากษาพวกมากกว่า (ฝรั่งเศส) ลงเนื้อเห็นว่า
พิจารณาได้ความจริงในข้อนี้.

๓๐. พิจารณาได้ความจริงหรือไม่ได้ความจริงใน
ข้อที่หาว่า ได้มีผู้เอาไฟจุดเรือนของคนลาวชนในดัมย
และทอนเดียวกัน.

ผู้พิพากษาพวกมากกว่า (ฝรั่งเศส) ลงเนื้อเห็นว่า
พิจารณาได้ความจริง.

๓๑. พิจารณาได้ความจริงหรือไม่ได้ความจริงใน
ข้อที่หาว่า พระยอดเมืองขวางได้ตั้งมีเป็นใจในการเอา
ไฟจุดเผาเรือนดังว่ามานี้ โดยมีคำตั้งให้พรรคพวกทำตง.

ผู้พิพากษาพวกมากกว่า (ฝรั่งเศส) ลงเนื้อเห็นว่า
พิจารณาไม่ได้ความจริงในข้อนี้.

๓๒. พิจารณาได้ความจริงหรือไม่ได้ความจริงใน
ข้อที่กล่าวหาว่า มีเหตุที่ควรจะต้องหย่อนผ่อนโทษพระยอด
เมืองขวางให้เบาบางตง.

๓๐๐ การพิจารณาพระยอดเมืองขวาง (ครั้งที่ ๒)

ผู้พิพากษาพวกมากกว่า (ฝรั่งเศส) ดึงเห็นเห็นว่า
พิจารณาได้ความจริงในข้อนี้.

ครั้นอ่านคำชี้ขาด ๑๒ ข้อจบแล้ว.

อธิบดีศาลจึงพิพากษาคัดสินให้ลงโทษจำคุก พระ
ยอดเมืองขวางไว้ ๒๐ ปี แล้วให้พระยอดเมืองขวางเสียเงิน
ค่าใช้สอยต่าง ๆ ในการตั้งศาลผสมกันชำระหนี้ด้วยจนเต็ม
และให้ราชทูต และกงสุลเยเนอราล ฝรั่งเศส กำกับดูการ
ลงโทษแก่พระยอดเมืองขวางในเวลาดังด้วย.

ครั้นอธิบดีศาลอ่านคำตัดสินจบแล้ว หดวงจำนง
ติฐิการ ก็แปลออกเป็นภาษาไทย ให้พระยอดเมืองขวาง
ฟังจนสิ้นข้อความ.

แล้วพลตระเวน (ตำรวจ) ก็คุมตัวพระยอดเมือง-
ขวาง มาขบวนรถขังนักโทษ เอาตัวมาจำไว้ที่มณฑลพิษ
(คุกใหม่) ซึ่งเป็นเรือนจำตมโทษฉบับนี้.

จบบริบูรณ์เท่านี

พิมพ์ที่โรงพิมพ์บรรณกิจ ถนนตะนาว พระนคร

เลวอก ฉัจจเวทะ ผู้พิมพ์โฆษณา: ๗/๒๔๙๓

ใบแซกหน้าท้าย   หน้า ๓๐๐ ก

ศาลผสม

ตุลาการ

ผู้พิพากษา   พระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น ศรีเพ็ญ)

ผู้พิพากษา   พระเกษมศุขการี คือพระยาเกษมศุขการี
(คดับ พังศภา)

ถ่าน   หดวงจำนงดิฐการ (เซ่งติโน ชาเวีย)

ประวัติ
พระยอดเมืองขวาง (จำ)

พระยอดเมืองขวาง ที่นำทหารไทยรบกับทหาร
ฝรั่งเศสที่บ้านแก่งเจ๊ก แขวงเมืองคำมวญนั้น นามเดิม
ชื่อ (จำ) บิดามารดาดังยังไม่ได้ความ ได้ความแต่ว่า
มีภรรยาชื่อ “อิม” เป็นบุตรพระยาไกรเพชรรัตนสงคราม
รามภักดีอภัยพิริยปรากฏมพหา(เหล่า) ผู้ว่าราชการจังหวัด
นครสวรรค์ กับคุณหญิง “อิม” เพชรรัตนสงคราม ฯ
เป็นมารดา ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ตำบล
ในเมือง อำเภอเมือง เมืองนครสวรรค์ ที่รัฐบาลเรา
จัดเกณฑ์พวกผู้รุกรามสงครามตามติดตเดียว ณ อยู่ริมกับกอง
มณฑลทหารบกที่ ๔ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
ให้เป็นพระยอดเมืองขวางไม่ช้า ก็โปรดเกล้า ฯ ให้ไป
เป็นข้าหลวงรักษาราชการเมืองคำมวญ เมื่อปีจุลศั
กษ ๑๒๔๘ (พ.ศ. ๑๒๕๓ ร.ศ. ๓๐๕) ที่เดียว.

พระยอดได้นำทหารไทยสู้รบกับทหารฝรั่งเศส เมื่อ

วันที่ ๓ หรือวันที่ ๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๒ ทหารไทยยิง
ทหารฝรั่งเศสตายหมด โปรดเกล้า ฯ ให้เรียกตัวมาแก้
คดีที่กรุงเทพฯ ฯ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งศาลพิเศษขึ้น
ชำระความพระยอดเมืองขวาง โดยทนายแผ่นดินเป็น
อัยการแผ่นดินแทนฝรั่งเศสโจทก์ พระยอด ฯ จำเลย
ศาลรับตั้งพิเศษยกฟ้องโจทก์ ฝรั่งเศสไม่ยอมจึงต้อง
ตั้งศาลผสมขึ้นใหม่อีก ศาลการฝรั่งเศส ๓ คน พิพากษา
ให้จำคุกพระยอดเมืองขวาง ๒๐ ปี.

พระยอด ฯ ต้องโทษอยู่ในมณฑลโทษ แต่เดือน
มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๓ ได้รับพระราชทานอภัยโทษออกได้
เมื่อเดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๖ และถึงแก่กรรมที่จังหวัด
นครสวรรค์ เมื่อวันที่ ๗ เมษายน ร.ศ. ๑๓๘ ด้วยโรค
ฉี่พิการ.

พระยอด ฯ เกิดปีระกา ร.ศ. ๓๘ (พ.ศ. ๒๔๘๒)
ต้องรับพระราชอาญา เมื่อ ร.ศ. ๑๓๓ อายุได้ ๔๖ ปี
ออกจากมณฑลโทษ เมื่อเดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๖

อายุได้ ๔๘ ปี ถึงแก่กรรมเมื่อเดือนเมษายน ร.ศ. ๑๑๘
 อายุนับเรียงปีได้ ๕๒ ปี.

พระยอด ฯ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยา-
 ภรณ์ช้างเผือกชั้น ๔ ซึ่งเรียกในเวลานั้นว่า “ภุชญา
 ภรณ์” เมื่อ ร.ศ. ๑๐๘ มีใจความดังนี้ “พระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้กรมมหาดไทย
 มีตราพระราชดำรัสเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ช้างเผือก
 ดัษณชั้น ๔ ภุชญาภรณ์ ภ.ช. ไปพระราชทาน พระยอด
 เมืองขวาง ปลัดเมืองนครสวรรค์ ซึ่งไปรับราชการอยู่
 ที่เมืองลาว “ฝ่ายตะวันออก” ในใบกำกับเครื่องราช
 อิสริยาภรณ์นั้น ลงวันที่ ๒๖ พฤษภาคม รัตนโกสินทร
 ศก ๑๐๘”

พระยอดเมืองขวาง ฯ มีภรรยาและบุตรชายหญิง
 สิบตรีกดหลายคน บุตร หลาน เหลน เท่าที่สืบได้
 ความว่ายังมีชีวิตอยู่ในเวลานี้ ใช้นามสกุลว่า อำพรมบ้าง
 ยอดเพชรบ้าง กฤษณมิตรบ้าง และยังมีใช้นามสกุล
 อื่น ๆ ยังไม่พบตัว และสืบไม่ได้ความอีก เป็นอันมาก.

เพื่อนคู่ชีวิต ร่วมทุกข์ ร่วมสุข ของพระยอด ฯ
มีหลายคน เช่น หลวงอนุรักษ์ ฯ เป็นต้น ที่ถูกฝรั่งเศส
จับตัวไปเป็นประกัน คนหนึ่งส่วนทางราชกิจจา ได้
ความว่า ชื่อหลวงอนุรักษ์ภเบศร์ นามเดิมชื่อ “ทิด”
แต่จะเป็นคนเกิดที่นครสวรรค์เองหรือคนทางกรุงเทพฯ ยัง
ไม่ทราบแน่ เพราะยังโต้แย้งกันอยู่ บางคนว่าคนของ
กระทรวงมหาดไทย บางคนว่าคนที่นครสวรรค์นั่นเอง
ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ มกุฎสยามชั้น
ที่ ๕ วิจิตรภรณ์ ในปีจุลศักราช ๑๒๔๘ (ร.ศ. ๑๐๕
พ.ศ. ๒๔๓๖) คือในปีที่ไปช่วยพระยอดเมืองขวาง
นั่นเอง.

ส่วนคนที่เบญจายนของพระยอด ฯ อีก ๓ คน ที่ชื่อ
นายดา เป็นทชณนรงค์ นายแยมเป็นทหมนวเศษ
นายชนเป็นทหมนจานงนน เป็นคนพนเมืองแห่งจังหวัดนคร
สวรรค์ทั้งสิ้น.

ตามทกตำนานมาแฉวน เพื่อให้เป็นอนุสรณ์ว่า
แก่ลูกหลานเหลนต่อไป ว่าคนตระกูลของตนได้ผ่านตราย

มีประโยชน์ต่อชาติบ้านเมืองมาก ท่านควรจะถือเอาเป็น
คติตัวอย่างได้ต่อไป.

ในที่สุดนี้ขอให้ท่านผู้อ่านจำได้ใจไว้ว่า มีขุนนาง
อีกคนหนึ่ง ชื่อ พระพลสงคราม (เหี้ยม) ลูกชายใหญ่
ของพระยาไกรเพชรรัตน ฯ นั้น ก็ได้ไปตามพระยอด
น้องเขย ที่เมืองคำเกิดคำมวญ และได้บ๊วยเป็นไขถึงแก่
กรรมทเมืองนนเหมือนนกน.